

હિંદ

સાક્ષરતાને પંથે

એફ. સી. ભૌખાલ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કાવિગણ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૪૪૫ કિંમત

ગ્રંથનામ ૨૧૬ સાક્ષરતાને પંથે

વર્ગિક ૪૩

(Abridged edition of *India shall be Literate* by Dr. F. C. Laubach).

હિંદ સાક્ષરતાને પંથે

ભાષાંતરકર્તા : રેવ. આર્થ. વિ. નાસ્ટર
રેવ. પી. કે. હાસ
મિસ એલ. એફ. ઓસ્ટિન, બી. એ.

અગ્રણ્ય પુસ્તક “ઇન્ડિયા શેલ બી લિટરેટ”
એફ. સી. લૌબાક રચિતની
સંક્ષિપ્ત ગુજરાતી આવૃત્તિ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રશાસન
અમદાવાદ
૨૩૮૪૬
ગુજરાતી કોષ્ટકોપસંગ્રહ
પ્રકાશક :

બી. આર. સી. સી., ગુજરાત વિભાગ,

સાક્ષરતાની સમિતિ વતી
મિસ એલ. એફ. ઓસ્ટિન, બી. એ.

મુદ્રક :

રેવ. જી. રોજર્સ

મુદ્રણાલય :

મિશન પ્રેસ, સુરત.

૧ છી આવૃત્તિ

કિંમત પાંચ આના.

૨૦ કે બધારે નકલો વેચાતી લઈ ફરી વેચવા માટે ૨૦ ટકા
વળતર આપવામાં આવશે.

૧૯૪૭

સર્વ હક સ્વાધીન.

પ્રસ્તાવના

સાક્ષર દુનિયાને માટે ડૉ. એફ. સી. લૌબાકનો ઉત્સાહ લાખો અંગ્રેજી જાણનારાંઓને સારી પેઠે માલૂમ છે. હિંદમાં જે ફાળો તેઓ સાક્ષરતાના સંબંધમાં આપી શક્યા છે તે “ઇન્ડિયા શેલ બી લિટરેટ” એ નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં સારી પેઠે દેખાય છે. હિંદમાં તે પુસ્તકનો ખહેળો પ્રસાર થયો છે. અંગ્રેજી ન જાણનારાંઓ પણ તેમાં વિસ્તારીને જે જાણતો વિષે લખવામાં આવ્યું છે તે વિષે માહિતગાર બને માટે આ ગુજરાતી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

અંગ્રેજી પુસ્તકની કેટલીક જાણતો પડતી મૂકવામાં આવી છે, અને ઘણાં પ્રકરણ દ્વંડાં કરેલાં છે, પણ તે પુસ્તકની ભાવના તથા મુખ્ય હકીકતો આ આવૃત્તિમાં આપવાની મહેનત કરવામાં આવી છે. જે કોઈ હિંદને ચાહે છે, તે દેશી હોય કે પરદેશી હોય, તે પણ આ ચોપડી વાંચવાથી તેને હિંદના હિતને માટે વધતું કરવાનું મન થશે, એ ખાતરીપૂર્વક છે.

જે કામ આ પુસ્તક મારફતે આપણી આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે તે એવું છે કે તેમાં આપણે બધાં ફાળો આપી શકીએ છીએ. નિરક્ષરતાનિવારણ કરવામાં આપણે શું કરી શકીએ ને તે કેવી રીતે કરી શકીએ તે આ ચોપડીમાં સારી રીતે બતાવેલું છે.

તે ઘણાંને રસિક લાગે અને હિંદના હિતને માટે ઘણાં ફાળો આપવાને ઉત્તેજિત બને ને તે માટે મહેનત કરીને કુશળ બને એવી આશાથી આ આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવે છે.

ઓરિયા પ્રાંતમાંની સાક્ષરતાની ઝુંબેશમાં જે મોટાં ચિત્રો વાપરવામાં આવે છે તેમાંના એક ઉપરથી આ આવૃત્તિનું પ્રથમ ચિત્ર તૈયાર કરેલું છે. તેમાં ગુજરાતી અક્ષરો લખી આ આવૃત્તિમાં મૂકવાની પરવાનગી તેમજ આ ગુજરાતી આવૃત્તિ બહાર પાડવાની પરવાનગી માટે જબલપુરમાંના મિશન પ્રેસના અમે આભારી છીએ. સાક્ષરતાના માર્ગનું ચિત્ર વાપરવાની પરવાનગી “ધી ટ્રેડર ચેસ્ટ” તરફથી મળી છે. એલ. એફ. ઓસ્ટિન

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ

૧. હિંદમાં સાક્ષરતાનો પ્રશ્ન	૧—૬
૨. હિંદુસ્તાનમાં પ્રાથમિકશિક્ષણ	૭—૨૩
૧. સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૭
૨. નિરક્ષરોને માટે પાઠ ને પ્રાથમિક પાઠોના પ્રકારો	૧૨
૩. સૌથી ઉત્તમ પદ્ધતિની શોધમાં	૧૪
૩. શું હરેક જણ બીજા એકને શીખવશે ?	૨૪—૩૫
૧. શિક્ષકો પુરતા નથી	૨૪
૨. સક્ષણતા માટે જરૂરી બાબતો	૨૬
૩. સક્ષણતાના હેવાલો	૩૦
૪. નિરક્ષર પ્રાથમિક સાથેની વર્તણૂક	૩૬—૪૭
૫. નાના ગામડામાં કેવી રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણની જૂંબેશ શરૂ કરવી	૪૮—૬૨
૧. ગ્રામ્ય જૂંબેશના સંચાલકની પસંદગી	૪૮
૨. જૂંબેશના આરંભ પૂર્વે એક મહિના	૫૨
૩. નિરક્ષરતાની તપાસણી	૫૪
૪. સાધનો	૫૪
૫. શિક્ષકોની શોધ	૫૬
૬. શીખવવાની રીત શિક્ષકોને બતાવવી	૫૬
૭. કાર્યવાહક મંડળ	૬૦
૬. સ્ત્રીઓ	૬૩—૭૬
૧. ઇતિહાસ	૬૩
૨. વર્તમાન	૬૫

૩.	સ્ત્રીઓને કેળવણી પામવાની છૂટ છે	૭૦
૪.	કાર્યનો વિસ્તાર	૭૧
૫.	સમાપ્તિ	૭૩
૭.	ધાર્મિક સંસ્થાઓ શું કરી શકે ?	૭૭—૮૪
૧.	ધાર્મિક સંસ્થાઓ પાઠો તૈયાર કરવામાં અગ્રસ્થાન લે છે	૭૭
૨.	ધર્મ સેવાની ભાવના ઉત્પન્ન કરી શકે છે	૭૮
૩.	ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઝૂંબેશો ચલાવે છે	૭૯
૪.	ધાર્મિક સંસ્થાઓ નવા થયેલા સક્ષરો માટે લખે છે	૮૧
૮.	સાક્ષરતા માટે વિદ્યાલયો અને અન્ય શાળાઓ શું કરી શકે ?	૮૫—૯૧
૧.	કોલેજો	૮૫
૨.	ટ્રેનિંગ શાળાઓ	૮૬
૩.	નિરક્ષરતાનિવારણની ઝૂંબેશમાં હાઇસ્કૂલોનો ફાળો	૮૮
૪.	કેવી રીતે પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો પણ પ્રાથમિકશિક્ષણના કાર્યમાં જોડાઈ શકે	૮૮
૫.	તજી દેવા લાયક હાનિકર્તા બાળકો	૯૦
૯.	સાક્ષરતાની પરિષદો	૯૨—૧૦૦
૧૦.	ખાસ શબ્દકોષ	૧૦૧—૧૦
૧.	એની શી જરૂર છે ?	૧૦૧
૨.	કેવી રીતે આવો શબ્દકોષ તૈયાર કરવો	૧૦૪
૧૧.	નિરક્ષરો માટે કેવી રીતે અને શું લખવું ?	૧૧૦—૧૨૨
૧.	કોણ લખશે ?	૧૧૦
૨.	ગામડાના પ્રાદેને કઈ બાળકોમાં રસ છે એ કેવી રીતે શોધી કાઢવું ?	૧૧૭

૩. કેવી રીતે લેખને રસિક બનાવવો	૧૨૧
૧૨. કેવી રીતે સાહિત્ય લોકોના હાથમાં પહોંચાડવું?	૧૨૩—૧૨૯
૧. પુસ્તકો વેચવાની કળા	૧૨૩
૧૩. સાક્ષરતા ને પ્રાથમિકશિક્ષણ	૧૩૦—૧૩૭
૧. સાક્ષરતાની અમૂલ્યતા	૧૩૦
૨. સુધારાના રૂપમાં સાક્ષરતાની કિંમત	૧૩૧
૩. ફક્ત ભાષણે! બસ નથી	૧૩૨
૪. વ્યવધારોપયોગી કેળવણી	૧૩૪
૧૪. સાક્ષરતા તથા આમ્ય સુધારણા	૧૩૮—૧૪૪
૧. આમ્ય સુધારણા માટે સાક્ષરતાની જરૂર	૧૩૯
૨. સાક્ષરતાને આમ્ય સુધારણા જરૂરની છે	૧૪૦
૩. ડૉક્ટર ઇ. સ્ટેન્લી જોન્સની નવા જીવનની ચળવળ	૧૪૨
૪. હિંદના હાનિકારક કૂંડાળાનો નાશ કરવો જોઈએ	૧૪૩
વધારો ૧	૧૪૫—૧૫૦
વધારો ૨	૧૫૧—૧૫૨

મારે આંખો છે. પગ છે, નાક છે,
કાન છે અને માથુંયે છે. મારે
બધુંજ છે. ~~સ્વતંત્ર~~ વાંચવાની અને
લખવાની શક્તિજ નથી.

આંખો છતાંયે આંખો છું.

(ઓરિયા પ્રાંતના એક બહેનનામા પર હાથેહું)

પ્રકરણ ૧૬

હિંદમાં સાક્ષરતાનો પ્રશ્ન

દર દશ વરસે હિંદુસ્તાનની સાક્ષરતા એક ટકા વધે છે, પણ ખરી રીતે જોતાં એ પીછેહઠ કરે છે. આ કેવી રીતે બની શકે એ નીચેના ઉદાહરણ પરથી જોઈ શકાશે.

“એક છોકરો એના બાપ કરતાં ૧૦ ટકા મોટો છે. ૨૦ વરસમાં એ એના બાપ કરતાં ૫૫ ટકા મોટો થશે; તો કેટલાં વરસમાં તે એના બાપ જેટલો મોટો થશે?” આનો ઉત્તર આ જ છે કે “કદી નહિ”! કેમકે બન્ને ૨૦ વરસ આગળ વધે છે.

હિંદુસ્તાન આ છોકરા કરતાં ય વિષમ સંજોગોમાં છે, કેમકે એની વસ્તી એની સાક્ષરતા કરતાં પાંચગણી ઝડપથી વધે છે. ૧૯૨૧-૧૯૩૧ના દશકામાં એની વસ્તી ૩૩,૪૯૫,૩૯૮ વધી, એની સાક્ષરતામાં ૫,૫૧૫,૨૦૫નો વધારો થયો હતો, જ્યારે એની નિરક્ષરતામાં ૨૮,૩૮૦,૦૯૩નો વધારો થયો. ટકા વાંચીને આપણે છેતરાઈ જઈએ છીએ. આંકડા એવું ખતાવે છે કે હિંદુસ્તાને સાક્ષરતામાં એક ટકાના વૃદ્ધિ કરી છે; પણ આ ખાલી આશાસ જ છે. ૨૮ લાખ ઉપરાંત માણસો નિરક્ષર બની ગયાં એ સાક્ષરતાના પ્રમાણમાં ખોટ જ ગણાય. દશ વરસની અંદર હિંદુસ્તાને ત્રણ કરોડ ચાળીસ લાખ માણસોને સાક્ષર બનાવવાં જોઈશે, નહિ તો જન્મપ્રમાણ સાક્ષરતાના પ્રમાણ કરતાં વધતું જ જશે. એટલે કે જે પ્રગતિ કરવી હોય તો દર વરસે ઠેકું કરોડ માણસોને સાક્ષર બનાવવાં જોઈએ. ૧૯૩૮માં એક કરોડ કરતાં પણ ઓછાં સાક્ષર બન્યાં હતાં. જે થોડીઘણી પણ પ્રગતિ કરવી હોય તો એ સાલ કરતાં ચારગણું વધારે કામ કરવું પડશે.

આ કેવું ભગીરથ કાર્ય છે એ થોડાં જ કલ્પી શકે છે. આખી દુનિયાના અભણોનો લગભગ ત્રીજો ભાગ આ દેશમાં વસે છે. ફક્ત ચીન દેશમાં જ સાક્ષરતાનો પ્રશ્ન આટલો મહાન છે. તો પણ હિંદુસ્તાનમાં સાધનસંપત્તિ એટલાં વિશાળ છે કે તેણે લેશમાત્ર નિરાશ થવાની જરૂર નથી ; જો તે પોતાની સઘળી શક્તિઓ એકત્રિત કરે, ૧૯૩૮માં બિહાર પ્રાંતે જેવું કામ કર્યું તેવું ૧૦ પ્રાંતો અને દેશી સંસ્થાનો કરે, અને કેટલાંક વરસો સુધી એ બીરી રાખે તો લડાઈમાં ફતેહ મળી શકે ; એ ફતેહ સહેલાઈથી કે તાત્કાલિક મળશે નહિ, પણ ભારે જહેમત અને સતત પ્રયત્નો વડે, અને ખાસ કરીને એની સાધનસંપત્તિનો ખુદ્દિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી મળશે.

એને ફતેહ મળી શકે અને નિઃસંદેહ મળશે !

ઘણા વડા પ્રધાનોએ અને વિધાપીઠોના વડા અધિકારીઓએ નિરક્ષરતાનો નાશ કરવાનો હુકમ બહાર પાડેલો છે. મૈસુર વિધાપીઠના વાઈસ-ચેન્સેલર નિરક્ષરતાને “ પહેલા નંબરનો સાર્વજનિક શત્રુ ” કહે છે. મુંબઈ ઈલાકાના વડા પ્રધાન કહે છે કે : “ નિરક્ષરતાનિવારણુ તે પ્રજાની પ્રગતિ માટે અતિ અગત્યનું છે. હાલની આપણી રાજકિય ચળવળ વખતે જે અતિ અગત્યની જરૂરિયાત છે તે એ કે આપણી રાજકિય પ્રગતિના માર્ગમાંની આ મોટી દીવાલને તોડી પાડવા પ્રજાની પ્રેરકબુદ્ધિને સચેત કરીએ.”

બિહાર પ્રાંતના કેળવણીના અધ્યક્ષે નિરક્ષરતાનિવારણુની ઝુંબેશનો આરંભ કરતાં કહ્યું, કે “ યુગોથી તબક્કા, કચડાતા, અને ઢૂંઢેલા હિંદુસ્તાનના અસંખ્ય ગરીબ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવાનું અને તેઓને ભવિષ્યની હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું પીઠબળ બનાવવાનું ભગીરથ કાર્ય કરવા એક પ્રથમ અખતરા તરીકે અમે આ ઝુંબેશની યોજના કરી હતી. હિંદુસ્તાને આપોઆપ જ રાજકિય અને નગરવ્યવસ્થા (civil)ની ઉન્નતિ માટે પ્રજાસત્તાક રાજની નીતિ પસંદ કરી છે. પણ આ પ્રજાતંત્રનું મૂળ હિંદના સામાન્ય

લોકોમાં નાંખાયેલું હોવું જોઈએ. પ્રજાસત્તાક રાજની શુદ્ધતા જળવી રાખવા માટે એ જરૂરનું છે કે આમવર્ગ શિક્ષિત હોય, તેમજ જે અનુસરે, માર્ગદર્શક બને, ટીકા કરે અને નવાં સાહસો પણ ખેડે, એવો હોય. આર્થિક અને સામાજિક બાબતોમાં પણ આ વાત ખરી પડે છે. યોગ્ય ખેતીવિષયક જ્ઞાન વિના આપણી ખેતી સુધરશે જ નહિ. આપણા ખેડૂતવર્ગ સાક્ષરતારૂપી સાધન પ્રાપ્ત કરીને જો ઇચ્છે તો પોતાની આર્થિક તેમજ સામાજિક ઉન્નતિ સાધી શકે છે.”

આવાં અનેક અવતરણોની નોંધ લઈ શકાય. હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા કેળવણીકારો (કેળવણીના નિષ્ણાતો)ને ખાતરી થઈ છે કે ફક્ત બાળકોને જ શિક્ષણ આપવાથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ થશે નહિ. મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચેન્સેલર સાહેબ કહે છે, કે “ગઈ અર્ધી સદીની પ્રાથમિક શિક્ષણની પ્રગતિએ આપણને ખતાવી આપ્યું છે કે નિશાળો મારફતે જ નિરક્ષરતા નાબૂદ કરી શકાશે નહિ.” મદ્રાસના કેળવણીના ડાયરેક્ટર સાહેબ કહે છે, કે “પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાથી પ્રશ્નનો ઉકેલ થતો નથી. ઘણી જગાઓએ જ્યાં આવા અખતરા કરવામાં આવ્યા છે ત્યાં એ સાવ નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. સૌથી ઉત્તમ ક્ષેત્રોમાં પણ નિશાળનો સમય ૨૦૮ વર્ષનો હતો”—બાળકો સાક્ષર રહી શકે માટે આટલો સમય ખરેખર પૂરતો નથી જ. તેઓ સાક્ષર રહે તેની ખાતરી માટે ચાર વર્ષો જરૂરનાં છે.

આ મહાન પ્રશ્નનો ઉકેલ પ્રાથમિક શાળાઓ એકલે હાથે કરી ન શકે એનાં બે કારણો છે. પ્રથમ, મોટા ભાગનાં માબાપો વાંચતાં શીખ્યાં નહિ હોવાથી એવું ધારે છે કે એમનાં બાળકોને કેળવણીની કશી જ જરૂર નથી. તેઓ પોતાનાં છોકરાંને પહેલાં, ખીજ કે ત્રીજ વરસે જ નિશાળમાંથી ઉઠાવી લે છે. આ છોકરાં પોતાનાં ગામોમાં પાછાં જાય છે અને થોડી વારમાં વાંચવાનું ભૂલી જાય છે.

ખીજી, હિંદુસ્તાનનાં ૩ ગામોમાં ઘણુંકરીને ચોપડીઓ, છાપાંઓ, પોસ્ટ ઓફિસો, વાંચનાલયો કે નિશાળો છે જ નહિ. ચોથા ધોરણ સુધી સજીલા લોકો પણ કદી વાંચવાનાં સાધન નહિ મળવાથી અને કદી છાપેલું જોવા પણ નહિ પામવાથી જે થોડું-ઘણું આવડતું હતું તે પણ ભૂલી જાય. જેઓ હાઈ સ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કરે છે તેઓ હંમેશને માટે એ ગામડાંઓમાંથી નીકળી જાય છે, કેમકે કેળવણીમાં એમના ખરોખરિયા હોતા નથી.

મિ. આર્થર મેલુ મધ્ય પ્રાંતોના એક અમલદારના શબ્દો દાંકતાં એમ કહે છે કે ૧૯૨૧થી ૧૯૩૧ સુધીમાં પ્રાથમિક શાળાઓનું ખર્ચ અને સાક્ષરતાના પ્રમાણનો વધારો જોતાં એવું જણાયું કે દર એક વધારાની સજીલી વ્યક્તિ દીઠ રૂ. ૪,૦૦૦નું ખર્ચ થયું હતું. જે સઘળાં માખાપો સજીલાં હોત તો છોકરાં કદી ફરી નિરક્ષર થાત જ નહિ. સાક્ષર માતૃપિતાનાં છોકરાં કદી નિરક્ષર બનતાં નથી.

એવું પુરવાર થયું છે કે યોગ્ય શિક્ષણપદ્ધતિઓ વડે પ્રૌઢ લોકોને સાક્ષર બનાવવાનું કાર્ય બાળકોને સજીવવા કરતાં વધારે ગતિમાન, સરળ અને સસ્તું છે. પ્રો. થોર્નડાઈક કહે છે કે દશ વરસના બાળક કરતાં ૪૨ વર્ષનો માણસ વધારે સારી રીતે સજી શકે છે.

હિંદુસ્તાન આગળ જે રાક્ષસી કામ છે તેમાં આ આશાનું કિરણ પ્રકટાવે છે. આ આશાનું અંકુર હમણાં જ ફૂટ્યું છે. ૧૯૩૭થી આ કાર્યમાં હિંદુસ્તાન રસ લેતું થયું છે. જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી અને દેશી રાજ્યોમાંથી નિરક્ષરતા નિવારવા અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે અને ઝુંબેશો ચાલી રહી છે. આ બધાંનું છેવટનું પરિણામ શું આવશે એની આગાહી આટલા ટૂંક સમયમાં અપાય નહિ, તો પણ આટલું તો સાચું છે કે જે ગયાં ત્રણ ચાર વરસોથી જે ધગશ અને ઉત્સાહથી પ્રયત્નો ફેલાઈ રહ્યા છે તે ચાલુ રહેશે તો આખા ઇતિહાસમાં આપણે એક અતિ મહત્વની

(અર્થસૂચક) ક્રાન્તિ જોઈશું; અને કદાપિ, ઇતિહાસમાં તે એક અતિ મહત્વની રાજકિય ક્રાન્તિ પણ ખને.

વિશ્વ ખ્રિસ્તી નામના એક છાપાના ૧૯૩૬ના જાન્યુઆરી અંકમાં કહ્યું હતું, કે “જાજ હિંદુસ્તાન નવા જમાનાના ઉખરામાં ઊભેલું છે. લાખો માણસો યુગોની નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈને રાષ્ટ્રિય આદર્શો સમજવા લાગ્યા છે અને ગ્રહભુ ઠરવા લાગ્યા છે. ભૂતકાળની જહોજલાલી પાછી મેળવવા લોકોમાં જે ઉત્સાહ આવ્યો છે તે એમનાં સહકારી જીવનોથી સાબિત થાય છે. ખરેખર કળા ને સાહિત્યના, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના, સંગીત અને ચિત્રકળાના, પ્રાચિનકાલિક જ્ઞાન અને વૈદકનાં ક્ષેત્રોમાં હિંદુસ્તાનના લોકોની ખુદ્ધિ નવેસર પ્રગટ થતી જોઈએ છીએ. ભૌતિક અને રસાયનવિજ્ઞાનમાં, ગણિતશાસ્ત્રમાં, અને વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં હિંદુસ્તાને હલકાપણુની વૃત્તિ ઉપર જય પામીને વૈજ્ઞાનિક વર્તુળમાં અગ્રસ્થાન લીધું છે. દૂંકમાં કહીએ તો હિંદુસ્તાનમાં હરેક ક્ષેત્રમાં મહાન અને નવીન રાષ્ટ્રિય વિચારો દાખલ થવા લાગ્યા છે. આ પુરાતનકાળની મહાન પ્રજા આપણી સગી આંખો આગળ નવીન ખનતી જાય છે. એ નિઃસંશય વાત છે કે આ મહાન દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ખધાં જ શહેરો અને ગામો જાગૃત થયાં છે અને જિંદગીની સત્યતાઓનો વિચાર ઠરવા લાગ્યાં છે.”

જો હિંદુસ્તાન માટે આ નવીન આશાની ઘડી હોય, તો ખાસ કરીને એ ઠર કરોડ ૫૦ લાખ અલગી માટે છે. આ લોકો ફક્ત નિરક્ષર જ છે એમ નથી, પરંતુ એના કરતાંય વધારે નિંદ ખાખત એ છે કે તેઓની અજ્ઞાનતાનો ગેરલાલ લઈ ઘણા પાપાણુ હૃદયવાળા માણસો એમને શિકાર ખનાવે છે. ઘણુંકરીને એ સમજા લોકો એમની આખી જિંદગીભર કરજમાં જીવે છે, અને ફક્ત તેઓ જ નહિ, પણ એમના વડવાઓ, છોકરાં અને છોકરાંનાં છોકરાં એ જ સ્થિતિમાં જીવે છે. સામાન્ય રીતે

પોતાના માથે કેટલું દેવું છે એ પણ તેઓ જાણતાં નથી, તેમ જ વ્યાજ ખરાબર ચઢાવવામાં આવે છે કે નહિ એથી પણ તેઓ અજ્ઞાન જ હોય છે. શાહુકારો પોતાના ભક્ષને મારી નાખ્યા વગર લેવાય તેટલું વ્યાજ લે છે. પોતાનો ભક્ષ જીવતો રહીને જ્યારે આટલો ખર્ચો લાભ આપે છે તો તેને મારી નાખવો એ કેટલી મૂર્ખાઈ! નિરક્ષર માણસોને કદી ચરખી ચઢતી જ નથી; શાહુકારો એની ખાસ તપાસ રાખે છે! એક કે બીજા રૂપમાં પણ આ જ દુઃખ નિરક્ષરો ઉપર દુનિયાભરમાં છે. જિંદગી માટે પસંદ કરેલા કોઈ આગેવાન (નાયક)ના તાળે રહ્યા સિવાય સ્વતંત્રપણે જીવી શકાય એવું એમને પૂરતું જ્ઞાન નથી. તેઓ ભૂખ્યા, હાંકી કઢાયેલા, રોગિષ્ઠ, આ દુનિયામાં અપરિચિત બાબતોથી, અને આવતી દુનિયામાં ભૂતોથી ડરનારા છે.

આ નિરક્ષર માણસોનો કદી ક્યાંયે પ્રતિનિધિ હોતો નહિ. તેઓએ કદી પોતાનો મત જાહેર કર્યો નથી. તેઓ મૂળાં ભક્ષ છે. દુનિયાના સ્મરણની બહાર છે. ઇતિહાસના આરંભથી, હા, તે પૂર્વેથી તેઓ વણુખોલ્યા તાળેદારી ભોગવતા આવ્યા છે. જ્યાં સુધી વેદનાની ખૂમ આપણે કાને પડતી નથી ત્યાંસુધી આપણે દુઃખ કે કષ્ટ પામી શકતાં નથી એ મનુષ્યની નબળાઈ કહેવાય, અને આ નિરક્ષર જનતા એમની ખૂમો ખાકીના લોકોના કાન સુધી મોકલી શક્યા નથી. હવે, વાંચવાની શક્તિ મેળવ્યાથી અને મતાધિકાર મળ્યાથી “યુગોની શાંતિ પછી” તેઓનો અવાજ સંભળાશે.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એ લોકો માટે આજની ઘડી સ્ફુર્ણા આપનાર ઘડી છે. નેશનલ ક્રિશ્ચિયન કૌન્સિલનું માસિક નીચેના વાક્યમાં જરાય અતિશયોક્તિ વાપરતું નથી: “જે લાખો પુખ્ત વયનાં નિરક્ષરો આજ સુધી બેદરકાર રહેતાં હતાં તેઓ હવે વધારે સારી રોજી મેળવી શકે અને મતાધિકાર માટે પોતાને લાયક બનાવી શકે માટે શિક્ષણની માગણી કરે છે.” એ જે

આકાંક્ષાઓ આજે હિંદુમાં મુખ્ય છે : તંગીની બેડીઓમાંથી મુક્તિ મેળવવી, અને નવીન હિંદુ ઘડવામાં ભાગ લેવો.

ખિહારની ગયા જેલમાં જેઓની આંખો સાજી ને મનશક્તિ ઠીક હતી તેઓમાંના એકે એક કેદીને એ વરસ દરમિયાન ભણાવવામાં આવ્યો હતો, એના આનંદમાં એક ઉત્સવ રાખવામાં આવ્યો હતો. એ કેદીઓમાંના એક કેદીએ પોતાનો આનંદ હિંદી ભાષામાં કાવ્ય રચીને ગાઈને પ્રદર્શિત કર્યો હતો :—

“અમારા આત્માઓની વસંતઋતુ આવી છે. દેવના નામમાં હવે કોઈ નવી જ મીઠાશ અમે અનુભવીએ છીએ. મારા હૃદયની ઉધાન નવી જ સુંદરતાથી શોભી રહી છે. કેદખાનામાં દેવે જે કૃપા અમારા ઉપર કરી તે માટે અમે તેના આભાર માનીએ છીએ. નિરાશા અને કષ્ટના ઉદ્ગારોનો અંત આવ્યો છે અને હવે અમારા હોઠો નવું જ ગીત ગાઈ રહ્યા છે.

આ જેલમાં અમે આવ્યા તે પહેલાં લાંબા વખતથી અમે મનની જેલમાં હતા. આજે અમારાં હૃદયોમાં નવી જ ઈચ્છા જન્મી છે. હિંદુસ્તાન અજ્ઞાનતારૂપી કેદખાનામાં જીવે છે, પણ હવે અમને વધામણી મળી છે કે તેના ઉદ્ધારનો દિવસ ઊગવા આવ્યો છે. મધરાતરૂપી અજ્ઞાનતામાં હવે પછી અમે રહેનાર જ નથી. હું કોણ કે માની ન શકાય એવી જે નવીન અભિલાષાઓ મારા આત્માને ભરી દે છે તેનું સ્વપ્ન પણ સેવું !”

પ્રકરણ ૨જું

હિંદુસ્તાનમાં પ્રૌઢશિક્ષણ

૧. સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

આ સદી સુધી હિંદુસ્તાનમાં મોટી વયનાં સ્ત્રીપુરુષોને અક્ષર-જ્ઞાન આપવા તરફ બહુ ધ્યાન અપાયું નહોતું. ત્રાવણકોર અને વડોદરા રાજ્યોમાં ઇ. સ. ૧૮૯૪માં ગામોમાં અને શહેરોમાં

પુસ્તકાલયો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ એથી જે માણસોને વાંચતાં આવડતું હતું તેઓને જ લાભ મળ્યો, અને નિરક્ષરોને એથી કશી જ સીધી મદદ મળી નહિ.

આ સદીમાં હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં નિરક્ષરોને અક્ષર-જ્ઞાન આપવાનું કાર્ય ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ચાલે છે. આ દિશામાં કામ કરનાર પ્રથમ ઉત્સાહી પુરુષ મદ્રાસ ઇલાકામાં તાંબેરના મિ. એસ. જી. દાનીએલ હતા. એ કેળવણી ખાતામાં ઇન્સ્પેક્ટર હતા અને તામિલ ભાષામાં નાનાં છોકરાં માટે પાઠ્યપુસ્તકો લખતા, અને લખ્યા પછી ખાળકો ઉપર અને પુખ્ત વયસ્થો ઉપર એનો અખતરો કરી બેતા. એમની ઇચ્છા એવી પદ્ધતિ યોજવાની હતી કે જે બધી જ વયના વિદ્યાર્થીઓને માફક આવે. સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી તેઓએ દરરોજ ૯ : ૩૦ થી ૧૨ ખાળકો ઉપર, ૨ થી ૪ : ૩૦ સ્ત્રીઓ ઉપર અને ૭ થી ૯ પુરુષો ઉપર પોતાના પાઠોનો અખતરો કરવાનું ચાલુ રાખ્યું.

આ દાનીએલકૃત પહેલી વાચનપોથીની ૪૦ કરતાં વધારે આવૃત્તિઓ છપાઈ ગઈ છે. આ ઉપરથી બેઈ શકાશે કે પ્રાથમિક શાળાઓમાં એ કેવું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. પ્રૌઢોને માટે પણ એનો ખડોળો ઉપયોગ થાય છે. એમની બીજી વાચનપોથીની ૨૦ આવૃત્તિઓ અને પાંચમી વાચનપોથીની ૧૨ આવૃત્તિઓ છપાઈ ગઈ છે.

તામિલ ભાષામાં દેવસહાયમ નામની એક અનુભવી શિક્ષિકા સાક્ષરતાના ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહી છે. આ ખાઈ સરકારી નોકરીમાં હતી, અને નિવૃત્ત થયા પછી એનો બધો વખત એની શિક્ષણપદ્ધતિ દાખલ કરવામાં ગાળે છે.

પ્રોફેસર એસ. આર. લગવત કેટલાંક વરસોથી મરાઠા નિરક્ષરોમાં કામ કરે છે. તેઓ પૂના શહેરના વડા અધિકારી છે. તેઓ પોતાના સુધારણાખાતાના કામને અંગે કેટલાંક વર્ષોથી મરાઠા નિરક્ષરોમાં કામ કરે છે.

સાક્ષરતા સંબંધીને બીજા નામાંકિત પ્રયોગ સાવનગરમાંથી કરવામાં આવ્યો. ત્યાંથી તે ત્રણ ભાષામાં પ્રસરી ગયો : ૧. તેને માટે ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો શ્રી. ગીજીભાઈ બધેકાએ રચ્યાં હતાં, ૨. મરાઠી પુસ્તકો મિસ ડોંગરેના હાથથી તૈયાર થયાં, અને ૩. ઉર્દુ ભાષામાં મડમ ખાદબ શર્કી તૈયબજીએ ચોપડી રચી હતી. મુબઈ શહેરના સાક્ષરતા મંડળે કેટલાંક વરસથી દર સાલે પુરુષો અને સ્ત્રીઓના ત્રીસેક વર્ગ ચલાવ્યા છે.

૧૯૩૦ પહેલાં બે કોઈ સ્થળે પ્રૌઢશિક્ષણની ઝુંબેશ બેસતી થઈ હોય તો તે પંબજમાં ૧૯૨૧માં શરૂ થઈ હતી. એની શરૂઆત સરકારે કરી હતી, પરંતુ બહેર જનતાએ તેમજ ખાનગી કેળવણીની સંસ્થાઓએ એમાં સહકાર આપ્યો હતો. ૧૯૨૨માં ૧૭,૭૭૬ વિદ્યાર્થીઓ હતા; પાંચ વરસમાં તે વધીને ૯૮,૯૧૪ થયા, અને પછી એ ઘટીને ૧૯૩૭માં ૫,૦૦૦ થયા. આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે કામ શરૂ કર્યા પછી ૧૯૩૮માં ૪૨,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

ખ્રિસ્તી મિશનેરીઓએ પણ સાહિત્યમાં અને સાક્ષરતાના કાર્યમાં ફાળો આપેલો છે. અલ્લાહાબાદના સંત પુરુષ ડૉ. જે. જે. હ્યુકસે પોતાનાં ૬૮ વરસની સેવામાં ઘણાં રોમન-ઉર્દુ પુસ્તકો લખ્યાં, કેમકે તેઓ હિંદુસ્તાનની બધી જ ભાષાઓ માટે રોમન મૂળાક્ષરો વાપરવા ઇચ્છતા હતા. મેનપુરીના ડૉ. જે. એચ. લૉરેન્સે નાગરી લિપિમાં હિંદી ભાષાની એક નિશાળ શરૂ કરી હતી, અને એક જ પાઠ્ય પુસ્તિકા છોકરાં તેમજ પ્રૌઢો માટે વાપરી હતી અને ઘણું ઉત્તેજનદાયક ફળ મેળવ્યું હતું. વધારાના વાચન માટે તેમનાં પુસ્તકો ઉત્તમ છે, ને સંયુક્ત પ્રાંતોની સરકાર તેમજ મિશન શાળાઓ તેને વાપરે છે.

બંગાલની અંદર ઘણાં વરસથી વિદ્યાર્થીમંડળો ગામડાંઓમાં પ્રૌઢ શિક્ષણનું કામ ચલાવે છે. ૧૯૨૯થી સીરામ્પુર કોલેજમાં

“સ્ટુડન્ટ વોકેશનલ સર્વિસ” સ્થાપવામાં આવી અને તે વખતથી તેમાંના ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની લાંબી રજાઓમાં ગામડાંમાં જઈને ત્યાં રજા દરમિયાન ચાલતી નિશાળો ઉઘાડી છે.

૧૯૩૯ પહેલાં જે કોઈ ચમત્કારી સાક્ષરતાની ઝુંબેશ શરૂ થઈ હોય તો તે બિહાર પ્રાંતમાં છે. ફળદ્રુપ ભોંયમાં બી કેવી રીતે પડે તેનો આ એક ઉત્તમ દાખલો છે. પટનામાં મિ. બી. બી. મુકરજી નામના એક શખ્સની પત્નીએ શિક્ષણની નવીન પદ્ધતિ કેવું અન્યથા કામ કરે છે તે એક સ્થળે જોયું. તેમણે પાછાં આવીને પોતાના પતિને વાત કરી, અને એ બન્ને કેળવણીના વડા અધિકારી પાસે ગયાં. તેઓએ ભેગાં થઈને ૧૯૩૮ના ફેબ્રુઆરીમાં ઝુંબેશનો આરંભ કર્યો. વર્ષ પૂરું થતાં સુધીમાં તો ત્રણ લાખ અલગીને લણાવવામાં આવ્યાં, અને આજ પણ તેઓ એ જ ધગશથી કામ કરે છે. આ ઝુંબેશમાં ગયા જેલમાં અદ્ભુત કામ થયું હતું. ત્યાં કેદીઓએ તેમના અલગ સાથીઓને લણાવ્યા હતા, ને જેઓની આંખો ને મનશક્તિ સારી હતી તેઓ બધાં લણ્યાં. સમાજ ઉપર સાક્ષરતાની અસરનો સારો દાખલો આજ જેલનાં કામના પરિણામમાં દેખાઈ આવે છે. જેલના ઉપરી અધિકારી કર્નલ જે. ચંદ્રાના બુદ્ધિપ્રભાવથી એ બની શક્યું ખરું. પ્રૌઢોના સાક્ષરતાવર્ગમાં નવો ભાવ જોઈને તેમણે જાહેર કર્યું કે તેઓ પોતપોતાનામાંથી ૩૬ માણસોને પંચાયત કે કોંગ્રેસ માટે પસંદ કરે. હવે કેદીઓ પોતે તે કેદખાના—આશ્રમ—પાઠશાળા—પ્રજાસત્તાકરાજ્યને પાંચ ખાતાંની મારફતે ચલાવે છે.

જે બિહાર ને ગયા જેલમાં ૧૯૩૮માં ચમત્કારો બન્યા, તો ૧૯૩૯માં આખું હિંદ ચમત્કાર બન્યું. ૧૯૩૯ના મેની પહેલી તારીખ સુધી સાક્ષરતાની ઝુંબેશો બહુ વધી ગઈ હતી. જે પ્રાંત, ત્રણ પ્રેસિડેન્સી, સાત દેશી રાજ્ય, ને હિંદનાં સૌથી મોટાં શહેરોમાં ઝુંબેશો શરૂ થઈ હતી.

આ વખત અહીંતહીં આવી ઝુંબેશો શરૂ થવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે મહાત્મા ગાંધીની આગેવાની સાથે કોંગ્રેસની સરકાર કેટલાક પ્રાંતોમાં હાજલ થઈ. ૧૯૩૮માં કોંગ્રેસના આગેવાનોને સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું કે જ્યાં સુધી માત્ર સોમાર્થ આઠ જ નાગરીકો ભણેલા હોય ત્યાં સુધી ખરી પ્રજાસત્તાક સરકાર હિંદમાં થઈ શકવાની નથી. જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસની સત્તા ચાલતી હતી તેના પ્રધાનોએ, અને ઘણાં દેશી રાજ્યોના દિવાનોએ પોતાના કેળવણી ખાતાના વિદ્યાધિકારીઓને સાક્ષરતાની ઝુંબેશો શરૂ કરવાના હુકમો આપ્યા.

જન્યુઆરી ૧૫, ૧૯૩૮માં સંયુક્ત પ્રાંતમાં સરકાર તરફથી સાક્ષરતાની ઝુંબેશ શરૂ થઈ. માનવંત મડમ વિજયાલક્ષ્મી પંડિતે કહ્યું કે “હું દરેક ભણેલાં સ્ત્રી કે પુરુષને આજીજી કરું છું કે તેઓ દરેક ઓછામાંઓછા એક અક્ષરને ભણાવવાનું વચન આપે.” ગવર્નર સાહેબ, સંયુક્ત પ્રાંતના ધારાસભાના પ્રમુખને બીજા આગળ પડતા આગેવાનો, એ બધાએ નમૂનો આપીને દરેકે પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરી કે એક વરસ દરમિયાન હું એક અક્ષરને ભણાવીશ, નહિ તો રૂ. ૨-૦-૦ આપીશ. એ ઉપરાંત પાંચ લાખ માણસોએ એ જ પ્રતિજ્ઞા પણ લીધી. ઝુંબેશ શરૂ કરવાને દિવસે લખનૌનો મુખ્ય રસ્તો રસીથી બંધ કરીને હજારે માણસોને ત્યાં જ શીખવવામાં આવ્યું.

ઔધ સ્ટેટમાં તે જ મહિનામાં તથા ઇન્દોરમાં માર્ચ મહિનામાં ઝુંબેશો શરૂ થઈ. એપ્રિલની ૧લી તારીખથી મેની ૧લી તારીખ સુધી વડોદરા, પંજાબ, ઓરિસ્સા, આસામ, માઈસોર મુંબઈ, મુંબઈ શહેર, બંગાલ, કાશ્મીર અને સાંગલી એ બધામાં સાક્ષરતાનું કામ શરૂ થયું.

એ પ્રમાણે જાણે એક રાતમાં દુનિયાના ઇતિહાસમાં કેળવણી સંબંધીના મહાનમાં મહાન પ્રયત્ન, એટલે ચોત્રીસ સો લાખ નિરક્ષરોને—દુનિયામાંના નિરક્ષરોના એક તૃતીયાંશ ભાગને—ભણાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરવામાં આવ્યો.

કેળવણીખાતાંઓના પ્રધાનો તથા સામાજિક કેળવણીના અધિકારીઓની આગળ અગાઉના કરતાં સોગણી અઘરી ખાખતો આવી ઊભી રહી. જે કેળવણી તેઓ અગાઉ ચલાવતા હતા તે વસ્તીના બે ટકાના માણસો સાથે સંબંધ રાખતી. એકાએક ઘણી વધતી સંખ્યાના ખાળકો, યુવકો ને યુવતીઓ માટે વધારે નિશાળોની જરૂર પડી એટલું જ નહિ પણ પુખ્ત ઉંમરના થોડા સણેલા માણસો તેમજ અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો જે નિશાળનો લાભ કદી લઈ શક્યાં ન હતાં તેઓને સણાવવાની વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર પડી. તેઓને હિંદના પુરુષોની વસ્તીના ૮૬ ટકા તથા સ્ત્રીઓની વસ્તીના ૯૭ ટકાના જનોને સણાવવાનું કામ આગળ આવીને ઊભું રહ્યું.

૨. નિરક્ષરોને માટે પાઠ ને માથામિક પાઠોના પ્રકાર

હિંદુસ્તાનમાં ખાળકોને શીખવવાની ત્રણ એકબીજાથી તદ્દન જુદી જ પદ્ધતિઓ વાપરવામાં આવે છે.

અ. મૂળાક્ષર પદ્ધતિ

પહેલી અને જૂની જે રીત વિષે આપણે જોઈશું તે અક્ષરો શીખવ્યા બાદ શબ્દો ઉપર જાય છે. ક, ખ, ગ, અક્ષરો શીખીને વાંચતાંલખતાં શીખવાની રીત હવે અદૃશ્ય થઈ છે, તો પણ એ રીતમાં થોડોઘણો ફેરફાર કરીને શીખવવામાં આવે છે અને કેટલેક ઠેકાણે પરિણામ પણ ઠીક આવે છે.

બ. વાર્તાવાચનપદ્ધતિ

પહેલા પાઠ માટે એક નાની વાર્તા થોણ કાઢવામાં આવે છે. એમાં ખડુ જ થોડા શબ્દો હોય છે અને વારંવાર એ વાર્તા બોલાવીને અને શબ્દો ખતાવીને ઓળખાવવામાં આવે છે. બીજા પાઠમાં એ જ શબ્દો અને થોડા નવા શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. ત્રીજા પાઠમાં આગળના બે પાઠોના શબ્દો વાપરવામાં આવે છે, અને આશરે દર પંદર પરિચિત શબ્દો એક નવો શબ્દ દાખલ

કરવામાં આવે છે. આમાં શીખવાનો જે ક્રમ છે તે આ :—
પહેલાં વાક્યો અને શબ્દો, પછી અક્ષરો.

કોઈ ધર્મના સલાસદોષોએ જે પોતાના ધર્મપુસ્તકમાંના ફકરા મોઢે કર્યા હશે તો તેઓને માટે વાર્તાવાચનપદ્ધતિ વિશેષ સારી છે.

અમે એવા હિંદી ખ્રિસ્તીઓ જોયા છે કે જેઓને પ્રભુની પ્રાર્થના, ગીતશાસ્ત્રનાં ગીતો તથા ધર્મગીતો એટલાં બધાં પ્રિય લાગે છે કે તેઓ એ ફકરો હજારો વખત ફરીને જોલવામાં મજા પામે છે. એવા માણસોને એવા પ્રિય ફકરાથી વાંચતાં શીખવવાની પદ્ધતિ ઉત્તમ છે. તેમ જ ધર્મના ઘણા આગેવાનો એવા છે કે જે સાધન વાપરવામાં આવે છે તેમાં જે તેઓને પોતાનો ભક્તિભાવ દર્શાવેલો હોય તો જ નિરક્ષરોને શીખવવામાં ઉત્સાહી બને છે.

મોગાની ટ્રેનિંગ શાળા અતિ વિખ્યાત અને હિંદની બીજી શાળાઓમાં લાગવગ ધરાવનાર શાળા છે. એ શાળામાં સુધારેલી અક્ષર-વાક્ય-વાર્તાપદ્ધતિ વાપરવામાં આવે છે. એ પદ્ધતિ ઘણી જ અસરકારક નીવડી છે.

ક. ચાવી-શબ્દપદ્ધતિ

માઈનપુરીના રેવ. જે. એચ. લોરેન્સે (ડી. ડી.) હિંદી ભાષામાં ચાવી-શબ્દની પદ્ધતિ સાચવીને એક પ્રથમપોથી તૈયાર કરી હતી. તેમાં કહેલું કે “પહેલાં અર્થસહિત શબ્દ શીખવવામાં આવે છે. ચોપડી અક્ષરથી નહિ પણ શબ્દના ભાગથી (વ્યંજન સાથે સ્વરો જોડીને) શીખવવાની છે.” તેમાં શબ્દથી વાક્ય બનાવેલાં છે, ને વાક્યોથી વાર્તા બનાવાય છે. તે મોટા અક્ષરથી છાપેલી છે. ૧૯૧૫ની સાલથી એ ચોપડીઓ બાળકો તેમજ મોટાંઓ માટે વપરાય છે, પણ બાળકો, સ્ત્રીઓ, ને પુરુષો જુદા વર્ગોમાં બેસે છે. આ ચોપડીઓને ઘણું માન મળ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષામાં મિ. ગીજીસાઈ બધેકાની પદ્ધતિ આ પ્રકારની છે. જોકે મૂળાક્ષરો મોટા કદમાં પ્રથમ આપવામાં આવે છે, તો પણ ખરી રીતે તે “ચાવી-શબ્દપદ્ધતિ” છે.

પ્રોફેસર એસ. જી. દાનીએલની તામિલ ભાષામાં વપરાતી વાચનપોથીઓ બહુ જ સાધારણ પ્રકારની ચાવી-શબ્દપદ્ધતિ ઉપર રચાયેલી છે. પાના ઉપર પ્રથમ ચિત્ર આપવામાં આવે છે, એની નીચે ચાવી-શબ્દ, અને એની નીચે શબ્દો અને વાક્યો. જે શબ્દો આપેલા હોય છે એ ચાવી-શબ્દના અક્ષરોની જુદી જુદી ગોઠવણીથી બનેલા હોય છે, અને એમ જ વાક્યો પણ.

મિ. દાનીએલને એ અનુભવ થયો છે કે મૂળાક્ષરો શીખવા અને પછી વાંચતાં લખતાં શીખવું એ કામ છાતરાંને તેમ જ પ્રોફેસરને બહુ જ કંટાળાજનક લાગે છે.

હવે આ ઉપર આપેલી ત્રણ પદ્ધતિઓમાંથી કયી પદ્ધતિ સૌથી સારી છે—અને ખાસ કરીને પ્રોફેસરને શીખવવા માટે? ૧૯૩૫થી આ પ્રશ્નનો જવાબ મેળવવા હિંદુસ્તાનમાં અખતરા થઈ રહ્યા છે.

૩. સૌથી ઉત્તમ પદ્ધતિની શોધમાં

ઘણા અમને પૂછે છે કે તમારી પોતાની શિક્ષણપદ્ધતિ કઈ છે? આનો જવાબ અમે એ આપીએ છીએ કે અમે હજી છેલ્લી પદ્ધતિ શોધી કાઢી નથી. અમે કોઈ પણ એક રીતને વળગી રહેતા નથી, નવા નવા પ્રયોગો ને અખતરા કરીએ છીએ, અને જે રીતો અમને ઠીક લાગે છે એને સ્વીકારીએ છીએ, સર્વોત્તમ પસંદ કરીએ છીએ, વાપરીએ છીએ અને ખીજી સારી નવી રીત મળી આવતાં જ એને કાઢી નાખીએ છીએ. કેટલાક એવું કહે છે કે ઘણી રીતો બહુ જ સારી છે પણ શીખવાનું મન હોવું જોઈએ. પણ આ કંઈ પૂરેપૂરી સાચી વાત નથી. સહેલા પાઠો ને રસિક વાચનથી ભરેલા પાઠો જોઈને જ શીખવાની ઇચ્છા થઈ આવે, જ્યારે કઠિન અને અર્થહીન વાચનવાળા પાઠો હિંમતવાન હૃદયને પણ નિરાશ કરી દે.

આપણી પદ્ધતિ પસંદ કરતાં જૂના વિચારોની ઘરેડમાં આપણે ન ચાલીએ એની સંભાળ રાખવાની છે. વળી ખાળકોને ભણાવવાના વિષયમાં પરદેશી નિષ્ણાતો શું કહે છે તે અંધ ખનીને આપણે કરવું નહિ, કેમકે તેઓ તદ્દન જુદી જ ભાષામાં અને જુદા જ વાતાવરણને પરિસ્થિતિમાં કામ કરે છે. એમના તરફથી આપણને ઉમદા સૂચનાઓ મળે એ ઠીક છે, પણ વિચાર કે અખતરા કરવાથી આપણને અળગા રાખી શકે નહિ. છેલ્લે તર્કશાસ્ત્ર કે વિવાદથી કોઈ પ્રશ્નનો નિર્ણય ન લાવીએ. ફક્ત પ્રયોગ—અખતરો જ વિશ્વાસપાત્ર છે. “નિરક્ષર સિવાય અન્ય કોઈ જાણતું નથી કે કઈ રીત સરળ છે.”

૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરીમાં નાગપુરમાં મળેલી પરિષદે આ વિષે યોગ્ય ઉલ્લેખ કર્યો છે :—

“આ પરિષદ એ વાત ઉપર ભાર મૂકે છે કે પ્રૌઢ શિક્ષણનો જે પ્રશ્ન છે તેનું નિરાકરણ કોઈ સિદ્ધાંત કે વિવાદથી આવશે નહિ, ફક્ત અખતરા કે પ્રયોગથી જ આવશે. કોઈ પણ પદ્ધતિનો ખરો ન્યાય કરનાર નિરક્ષર પ્રૌઢ પોતે જ છે. તેથી અમે એવી ભલામણ કરીએ છીએ કે બધી જ ભાષાઓમાં જુદી જુદી આશાવાન પદ્ધતિઓ ઉપર સંભાળપૂર્વક અને પૂરો પ્રયોગ કરવામાં આવે, અને પ્રૌઢ ઉપર એની જે અસર થાય તે ઉપરથી સાધનો અને પદ્ધતિઓનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવે. જુદા જુદા જૂથ ઉપર જુદી જુદી પદ્ધતિઓના અખતરા કરીને ખરી ને સાચી હકીકત મેળવવા અમે ભલામણ કરીએ છીએ.”

પ્રથમ અમારે અમારો આદર્શ પાઠનો ગંજ કેવો હોવો જોઈએ તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવવું જોઈએ, એ માટે કે તેથી હરેક પદ્ધતિ અને પાઠોની રચનાઓ એની સાથે સરખાવી શકાય.

૧. શીખી શકાય એવા

પાઠો ચિત્ત પરોવાઈ જાય એવા { રસિક
સહેલા અને } હોવા જોઈએ.
સરળ

૨. શીખવી શકાય એવા

પાઠો { કોઈ પણ શીખવી શકે,
શીખ્યા કે તરતજ શીખવી શકાય,
કંઈક અંશે શિક્ષકની હાજરી વિના
વિદ્યાર્થી પોતે શીખી શકે } એવા હોવા
જોઈએ.

અમે જે પ્રયોગો કર્યા છે તે ઉપરથી એટલું સાબિત થયું છે કે, (૧) પ્રૌઢોને શીખવવા માટે પ્રથમથી જ અક્ષરની જરૂર છે, અને (૨) અર્થસૂચક શબ્દ સાથે સંબંધ ન રાખનાર છૂટા પડેલા અર્થવિનાના અક્ષરો શીખવાને માટે કઠણ અને યાદ રાખવાને માટે મુશ્કેલ છે.

અ. ફિલિપ્પાઈન પદ્ધતિ

૧૯૩૦માં અમે દક્ષિણ ફિલિપ્પાઈન ટાપુઓના મોરો નામના સ્થાનને વાર્તાપદ્ધતિએ શીખવવાની કોશિશ કરી. પણ તેઓ છોકરાં જેટલી ઝડપથી શીખતાં તેટલી ઝડપથી શીખતા નહિ. એમને માટે યાદ રાખવાનો જોગો ખુબી ભારે હતો.

મરાઠી ભાષામાં ફક્ત બાર વ્યંજનો અને ચાર સ્વર છે, અને બારાખડીના ઉડતાળીસ અક્ષરો છે. ત્રણ એવા શબ્દો અમે શોધી કાઢ્યા કે જેમાં આ બારે વ્યંજનો આવી જાય છે. આ ત્રણ શબ્દો “માલાખાંગા” (ગામ), “કારાતાસા” (કાગળ) અને “પાગાનાદા” (સણવા) હતા. આ ચાવી-શબ્દોમાંથી અમે ભાગ પાડીને બીજા બધા અક્ષરવાળા શબ્દો બનાવ્યા; જેવા કે, મામા, આમા, માલા, લામા, આલા, લાલા, ખાલા, ખાખા, ખાંજ, વગેરે. આ બધા તે ભાષામાં અર્થસહિત શબ્દો છે.

પછી એ જ વ્યંજન લઈને અમે તેની સાથે “ઈ” સ્વર જોડ્યો, અને બીજા બહુતા શબ્દ બનાવ્યા; જેવાકે, મીમી, આમી, લીલી, આલી, બીબી, ખાંગી, વગેરે.

આ પ્રમાણે ચારે સ્વરો વ્યંજનને લગાડીને શબ્દો બનાવ્યા. તે વખતે જગા ઓછી રોકવા માટે અમે ચિત્ર વાપર્યાં નહિ. આખો પટ એક જ પાના પર સમાયો.

પ્રૌઢ માણસો તેને એટલી સહેલાઈથી ને ઉતાવળથી શીખી શક્યાં કે થોડા જ દિવસોમાં તેઓને વાંચતાંલખતાં આવડ્યું. કેટલાંક તો થોડા કલાકમાં શીખી શક્યાં.

છોકરાં આ પદ્ધતિથી શીખી શક્યાં નહિ. અક્ષરો અને સ્વરોની ગોઠવણીથી યોજેલા નવા શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવા જેટલી વિચારશક્તિ તેઓમાં નહોતી, જ્યારે પ્રૌઢો યાદશક્તિ ઉપર નહિ પણ વિચારશક્તિ ઉપર આધાર રાખવાનું પસંદ કરતા. વીસ વરસથી ઉપરની વયનાં માણસો એક દિવસના પ્રયત્ન પછી જ ધીમે ધીમે પોતાની ભાષાનો કોઈ પણ સાદો શબ્દ વાંચી શકતાં હતાં. અમે નવેસર જ એ વાત ખતાવી આપી કે પુખ્ત વયનાં-ઓની અને બાળકોની શક્તિઓમાં તફાવત છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં વાર્તાપદ્ધતિ જ વપરાવા લાગી, જ્યારે પ્રૌઢો માટે આ ત્રણ શબ્દો ઉપર યોજેલી પદ્ધતિ વપરાવા લાગી.

આ પદ્ધતિ ફિલિપ્પાઈન ખેટની બધી ભાષાઓને લાગુ પડતી હતી. તેમ જ મલાયા, માઈક્રોનેસિયા, પોલીનેસિયા, આફ્રિકા તથા દક્ષિણ યુરોપ એ બધા દેશની ભાષાઓને લાગુ પડી.

૧૯૩૫ની સાલમાં અમે હિંદની પહેલી મુલાકાત લીધી ત્યારે અમે મરાઠી, હિંદી, તામિલ અને તેલુગુ એ ચાર ભાષાઓના ચાવી-શબ્દરૂપી પાઠ બનાવ્યા હતા. પણ આ પાઠો જેમ જેમ અમે તેમ સફળતા પામ્યા નહિ.

આ નિષ્ફળતા મળવાનાં બે કારણો હતાં. 'પહેલું', જ્યારે ફિલિપ્પાઈન ભાષાઓમાં ખાર વ્યંજન અને ચાર સ્વર છે ત્યારે હિંદુસ્તાનની ભાષાઓમાં (ઉર્દુ સિવાય) દશથી ખાર સ્વર અને ચાલીસ વ્યંજનો છે. વળી ૫૦થી લગભગ ૪૦૦ અપવાદરૂપ અક્ષરોનાં બેડકાં યાદ રાખવાનાં હોય છે. બીજું, હિંદની લિખિત

સાહિત્યની ભાષા અને બોલાતી સામાન્ય ભાષામાં મોટો તફાવત છે. જે સાહિત્યમાં વપરાતો પણ બોલવાની ભાષામાં ન વપરાતો હોય એવા કેાઈ શબ્દ અમે વાપરીએ તો નિરક્ષરો એ ઓળખી શકે નહિ. અને જે બોલાતો શબ્દ, પણ સાહિત્યમાં ન વપરાતો શબ્દ વાપરીએ તો પડિતો વિરોધ દર્શાવતા.

પણ આ પાઠ ફોકટ થવાથી અમે નાસીપાસ કે નિરાશ બન્યા નહિ. અમે નવી જ દિશાઓમાં પ્રયોગો શરૂ કર્યા.

૨. ચાવી-શબ્દો અને ચિત્રો

૧૯૩૬-૩૭ની અમારી હિંદની ખીજ મુસાફરીમાં પહેલા થોડા મહિનાઓ નિપુણ સમિતિઓની મારફતે “ચાવી-શબ્દો” સામે ચિત્રોનો ઉપયોગ કરીને પાઠો રચ્યા. એ એવી રીતે રચવામાં આવ્યા હતા કે બધા એક મહિનામાં પૂરા થાય અને એમાંનું વાચન પ્રાંતોને માફક આવે એવું જ હતું. મિસ ગ્રેસ ચેપમનની લાગવગથી અને ખીજ વાર્તાપદ્ધતિ પ્રેમીઓના આગ્રહને લીધે હિંદી અને મરાઠી વાચનમાળાઓમાં વાર્તા દાખલ કરી, અને પાનાની ડાબી બાજુએ વાર્તા અને જમણી બાજુએ ધ્વનિરવર (Phonetics)ની પુનરુક્ત મૂકી. હિંદીમાં આ વાચનમાળાઓ ઘણી વખણાવા લાગી. વાર્તા ઉત્તમ રીતે યોજવામાં આવી હતી અને ખુબ થોડા શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા હતા. મરાઠી પાઠોમાં વખતના અભાવે એટલી સારી વાર્તાઓ રચી શક્યા નહોતા અને તેથી એનો સત્કાર જેમ જેઠાએ તેમ થયો નહોતો. ફરીથી જે પાઠો રચ્યા તેમાં વાર્તાઓ વાપરી નથી.

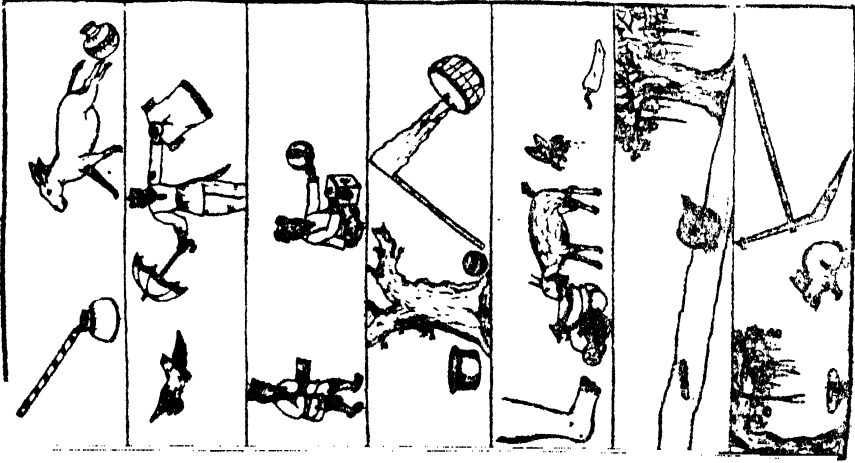
૧૯૩૫-૩૮માં જુદી જુદી ૧૮ ભાષાઓમાં આ “ચાવી-શબ્દો ચિત્રો” પદ્ધતિના પાઠો રચવામાં આવ્યા. પાનાના મથાળે કે બાજુએ યત્ર આપવામાં આવે છે. પછી એ ચિત્રનું નામ લખવામાં આવે છે. પછી એ શબ્દના અક્ષરો લઈને નવી નવી ગોઠવણી કરીને જુદા જુદા શબ્દો રચી વાંચ્યો બનાવવામાં આવે છે.

૩. ચિત્ર-શબ્દ—અક્ષરપદ્ધતિ

ઉપરોક્ત પાઠોમાં અમારા જે ઉદ્દેશોમાંથી એક પૂરેપૂરો જળવાયો છે, એટલે, કે પાઠો પ્રૌઢોને શીખવા માટે સહેલા હતા, અને એનું વાંચન પ્રૌઢોને માફક આવે એવું હતું. વળી થોડેમણે અંશે નિરક્ષરનું ધ્યાન ધરી રાખવામાં સફળ પણ નીવડ્યા છે. પણ અમારો બીજો ઉદ્દેશ તેઓ જાળવી શક્યા નથી. એ પાઠો એવા નહોતા કે “હરેક જણ બીજા એકને શીખવે” એ ઉદ્દેશને પહોંચી વળાય. નવા નિરક્ષરો પરસ્પર ભણાવતા નહોતા. કેટલાક અખતરો કરનારાઓ એવું કહેવા લાગ્યા કે હિંદુસ્તાનમાં માણસો એકબીજાને ભણાવે એ એમની રૂઢીની વિરુદ્ધ છે. પણ આમાં કેટલી બધી મૂર્ખાઈ છે? મનુષ્યના ઇતિહાસમાં મનુષ્યોની સેવા કરનારા કેટલાક સર્વોત્તમ સેવાભાવીઓ આજે હિંદમાં વસે છે. મૂળ મુશ્કેલી, અમારી સમજ પ્રમાણે, પદ્ધતિમાં હતી. શું હિંદને માટે એવી કોઈ પદ્ધતિ ન યોજી શકાય કે જેથી “હરેક જણ બીજા એકને ભણાવે” એ સિદ્ધાંત પાળી શકાય?

ગોધરા (પંચમહાલ)માં સરકારી તથા ખાનગી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર માણસોની અસાધારણ સમિતિએ આ પ્રશ્ન છણ્યો. તેઓએ નવી જ દિશામાં ચાવી-શબ્દોના પાઠો નવી રીતે ઘડવાનું કામ હાથમાં લીધું. એ નવી પદ્ધતિનું નામ “ચિત્ર-શબ્દ—અક્ષરપદ્ધતિ” છે. ખરી રીતે જોતાં “ચિત્રોનું પાનું, શબ્દોનું પાનું, અને અક્ષરોનું પાનું” એવું નામ આપવું સારું છે, કેમકે આમ કરવાથી અગાઉના પાઠોથી એને જુદા બતાવી શકાય. એવી જાતના પાઠો હિંદીમાં, કાનડીમાં, તેલુગુમાં, તામિલમાં અને ગુજરાતીમાં છે. જ્યાં ઠહીં એનો અખતરો કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ઉત્સાહ જોવામાં આવ્યો છે.

કલમ	ખરીઓ	ગધેડું	ધડો	ક	ખ	ગ	ધ
ચકલી	છત્રી	જમાદાર	ઝભડું	ચ	છ	જ	ઝ
ટપાલી	ડગ	ડબો	ઢબુ	ટ	ઠ	ડ	ઢ
તપેલીચડ	દડો	ધંબ	નગારું	ત	થ	દ	ધ
પગ ફળ	બકરી	ભમરો	ભરચું	પ	ફ	ભ	ભ
રસ્તો	દયળ	લસણ	વડ	ર	ય	લ	વ
શોકારું	સસડું	હળ		શ	સ	હ	ળ

આ જાતના પાઠોના લાભો ઘણા છે :—

૧. એક વખતે પાઠોની રચના સમજાઈ ગઈ એટલે પાઠો ખનાવવા સહેલું થઈ પડે છે.
૨. નિરક્ષર માટે એ રીતે ભણવું સહેલું છે.
૩. ચિત્રોથી પાઠો રસિક બને છે.
૪. નવા સાક્ષરને નિરક્ષરને ભણાવવા માટે એ પાઠો સહેલા લાગે છે.
૫. એક વખત વાંચ્યા પછી ચાવીરૂપ ચિત્રો ઢાવાથી વિદ્યાર્થી પાઠો ભૂલતો નથી. પોતે જ એ પાઠોનું પુનરાવર્તન કરી શકે છે.

૪. ચિત્ર-સાંકળ પાઠો

ફિલિપાઈન ટાપુઓમાં પાછા આવ્યા પછી અમે ચાવી-શબ્દો પદ્ધતિની જગાએ “ચિત્ર-શબ્દ—અક્ષરપદ્ધતિ” ઢાખલ કરી. એ વધારે સહેલી અને રસિક લાગી. એક વરસના અખતરા પછી અમને એવું લાગ્યું કે ચિત્રોની જુદી જુદી હારો કરતાં જ એક જ હાર હોય અને જો ચિત્રકાર હરેક ચિત્રને એવી રીતે ચીતરે કે એની નીચેના ચિત્ર પ્રત્યેના સંબંધમાં કંઈક ક્રિયા થતી જણાય. એવી રીતે પાઠ ખનાવ્યા અને અખતરો કર્યાથી જણાયું કે વિદ્યાર્થી ફક્ત દશ જ મિનિટમાં આખો પાઠ વાંચી શકે છે. જો કે વિદ્યાર્થી હરેક અક્ષર વાંચી શકતો નથી—ફક્ત તકતા ઉપર જોઈને જ ઓળખી શકે છે—પણ એ ખીજને શીખવતાં પોતે શીખી શકે છે.

૧૯૩૮-૩૯ની અમારી હિંદની ટૂંકી મુલાકાતમાં અમે આ “ચિત્ર-સાંકળ પાઠો” હિંદની ચૌદ ભાષાઓમાં ઢાખલ કર્યા. આ પાઠો ઝડપથી પ્રગતિ કરનારા, સહેલા, રસિક અને યોગ્ય રીતે શીખવવામાં આવે તો ઘણાજ સરળ છે. પ્રયોગો ઉપરથી એ સાબીત થયું છે કે એ પાઠ ફક્ત દશ મિનિટમાં જ શીખવી શકાય છે.

જ્યાં આખા ગામના લોકો ભેઠ શકે એવી જાહેર જગાએ દિવાલ ઉપર મોટા તકતાઓ રાખવા ભેઠએ. એ તકતાની નાની નકલ ભણનારને આપવી જેથી પ્રથમ પાઠ ભણ્યા બાદ શિક્ષકની મદદ વગર તે ઘરે અભ્યાસ કરી શકે અને તેથી શિક્ષકનો અર્ધ ઉપરાંત વખત તે ખચાવી શકશે. પછીથી ગમે તે પ્રથમ-પોથી પસંદ કરવામાં આવે પણ આ તકતાઓ સાલકારી ઘરકામ તરીકે વાપરવા એ સલાહભરેલું છે, અને એથી શિક્ષકનો શીખવવાનો ખોજ હલકો થશે.

જે કોઈ પાઠો રચવાનો પ્રયોગ કરવા ઇચ્છતું હોય તો આવી જાતના પાઠો બીજા કરતાં સહેલા, અને સફળતા પામવા યોગ્ય છે. આના જેવા બીજા પાઠો કદાપિ સારા હોય પણ એને રચવા માટે વિધાનું ખાસ જ્ઞાન અને ઘણું વરસો સુધી પ્રયોગ કરવાની જરૂર છે.

આ “ચિત્ર-સાંકળ” તકતો બનાવવા માટે અમુક ધંધા કે વિદ્યાશાસ્ત્રના જ્ઞાનની ખાસ જરૂર નથી. સાધાનું સારું જ્ઞાન ખસ છે. પહેલાંથી વધારે ઉપયોગી સ્વર ને વ્યંજન પસંદ કરવાના છે. પછી જેનાં ચિત્ર બનાવી શકાય અને જેના પહેલા અક્ષરો પસંદ કરેલા વ્યંજન હોય એવા શબ્દો પસંદ કરવાના છે. જે બની શકે તો શબ્દના પહેલા વ્યંજન સાથે “આ” સ્વર ભેડેલો હશે તો વધારે સારું, જેમકે “કા,” “મા,” “લા” વગેરે. “આ” વાળો જાણીતો શબ્દ ન હોય તો વ્યંજન સાથે બીજો સ્વર ભેડી શકાય. સૌથી જરૂરની વાત એ છે કે દરેક શબ્દ નિરક્ષરો માટે ખુબ સામાન્ય શબ્દ હોવો ભેઠએ : આ વાત પર ભાર દેવાની જરૂર છે. આ જાણીતા શબ્દ પરથી નિરક્ષર શબ્દનો અજાણીતો ભાગ શીખી શકે છે, પણ જે તકતાના શબ્દો-માંથી કોઈ પણ શબ્દ એને આવડતો ન હોય તો તે ઠેકાણે તકતો તેને માટે નકામો થશે. હિંદી “ચિત્ર-સાંકળ” તકતો બનાવવા પહેલાં શબ્દો પસંદ કરવામાં અમે ૫૦૦૦ માણસોના મત લીધા. જાણીતા શબ્દોની ટીપ બનાવ્યા પછી સારો ચિત્રકાર ચિત્ર દોરે

ત્યાર પછી બાકીનું કામ સહેલું છે. જે ક્રમ પ્રમાણે ચિત્રોના સંબંધ એક બીજાની સાથે સારી પેઢે સાચવી શકાતો હોય તે ક્રમ પ્રમાણે શબ્દો ગોઠવવામાં આવે. ચિત્રો એકબીજાની સાથે જોડેલાં હોવાં જોઈએ, તેથી સહેલાઈથી યાદ રાખી શકાય છે. ચિત્રોમાંના પદાર્થ એક બીજા સાથે દ્વેરીથી બાંધવામાં આવે તો ચિત્રનો ક્રમ સારી રીતે યાદ રહેતો નથી એવું અમને અનુભવથી માલૂમ પડ્યું છે. જે જોડાણ અસાધારણ ને રમૂજી હશે તો તેથી યાદ સારી રીતે રહે છે.

તામિલ તથા ઉર્દૂ સિવાય હિંદની બધી ભાષાઓ માટે જે તકતાની જરૂર છે. ગુજરાતી “ચિત્ર-સાંકળ”ના જે તકતાની નકલ આ ચોપડીના પાછલા પૃષ્ઠાની અંદર ચોંટાડેલી છે.

પ્રકરણ ૩૯

શું દરેક જણ ખીજ એકને શીખવશે ?

૧. શિક્ષકો પૂરતા નથી

જેમ છોકરાં માટે આપણે ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, તેમ જો આ કામ માટે પણ ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકો ઉપર આધાર રાખવાનો હોય તો જરૂરિયાતને પહેંચી વળવા માટે પૂરતા શિક્ષકો નથી, અને શિક્ષકોને પગાર આપવા પૂરતાં નાણાં પણ નથી. પહેલાં પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે જો જન્મ પ્રમાણની સાથે રહેવું હોય તો દર દશકે ૩ કરોડ ૪૦ લાખ માણસોને સાક્ષર બનાવવાં જોઈએ. ૧૯૩૨માં હાઈ સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ સુદ્ધાં બધી નિશાળોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ ગણતાં કુલ ૧ કરોડ ૨૦ લાખ કરતાં ઓછા વિદ્યાર્થીઓ હતા. હિંદુસ્તાનનાં ૬ ગામડાંમાં શાળાઓ જ નથી. વધતી જતી વસ્તીની સાથે હામ ભીડવા માટે આપણે હાલના કરતાં ત્રણગણા શિક્ષકો જોઈએ. એ ઉપરાંત જો આપણે ખરા ભાવથી હિંદુસ્તાનને સાક્ષર બનાવવાનું કાર્ય એક જ દશકામાં પૂરું કરવા માગતા હોઈએ તો હાલના શિક્ષકો કરતાં ત્રીસગણા શિક્ષકો જોઈએ. આનો અર્થ એ થાય કે શિક્ષકો તૈયાર કરવાની શાળાઓની સંખ્યા ત્રીસગણી કરવી પડે, શાળાઓનાં મકાનોની સંખ્યા ત્રીસગણી કરવી પડે, શિક્ષકોના પગારોનું અંદાજ ત્રીસગણું કરવું પડે, પાઠ્ય પુસ્તકોનું અને સાધન સામગ્રીઓનું ખર્ચ ત્રીસગણું કરવું પડે, નિશાળો ઉપરના કરો પણ ત્રીસગણા થાય. આ બધું કરવા આપણે કદાપિ બહુ રાજી નથી—અને ખાસ કરીને જ્યારે આપણને કોઈ સંઘો કે ઓછા ખર્ચાળ માર્ગ મળતો હોય ત્યારે તો નહિ જ.

પ્રૌઢ શિક્ષણના કાર્યમાં પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો ઉપર ખુબી ભાર મૂકી ન શકવાનાં ત્રણ કારણો છે. પહેલું, જે તેઓ આખો દિવસ પોતાનું કામ વિશ્વાસુપણે કરે, તો થાકેલાં પ્રૌઢોને જે કાળજી અને હોંસ કે ઉત્સાહ જોઈએ તે ખતાવવા તેઓ અશક્ત ખની જાય. જે સારાં ક્ષણ લાવવાં હોય તો પ્રૌઢોને કદી થાકેલા શિક્ષકે શીખવવું નહિ. બીજું, શિક્ષકો વારંવાર પ્રૌઢોને ભણાવવાના પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળ નીવડે છે, કેમકે તેઓ એ વાત બૂલી જાય છે કે તેઓ ખાળકો સાથે કામ કરતા નથી. ખાળકો સાથે જે સામાન્ય રીતે વર્તીવ ખતાવવામાં આવે છે તે પ્રૌઢોને અરુચિકર લાગે છે—અસહ્ય લાગે છે. દિવસે જે વલણ હતું તે રાત્રે ખદલી નાખવું એ કાંઈ સહેલું નથી. સ્વાભાવિક રીતે વિદ્યાર્થીઓના પ્રોફેસરો અને કૉલેજોના વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો કરતાં વધારે સારી રીતે શીખવી શકે છે. આનું કારણ હમણું ઉપર અમે કહી ગયા તે જ છે, એટલે કે, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો કુદરતી રીતે જ કાંચીડા જેવા નથી કે દરરોજ પોતાનું વલણ ખદલી શકે.

ત્રીજું કારણ એ છે કે કેટલાક ભાગોમાં દિવસની શાળાના શિક્ષકોને રાતના સમય સિવાય બીજો વખત મળતો નથી, અને એ વખત કેટલાંક નિરક્ષરો માટે ખુબ જ અનુકૂળ નથી હોતો. એમાંય વળી સ્ત્રીઓ માટે તો એ વખત જરાય અનુકૂળ નથી. એમના માટે તો ઘણું કરીને ઉત્તમ અનુકૂળ વખત ખપોરના ૧૨થી સાંજના ૩ વાગ્યા સુધીનો છે. માણસો દિવસે કામધંધે જતા હોવાથી રાત્રે ૯થી ૧૨ વાગ્યા સુધી છૂટા હોય છે. પણ જે શિક્ષક રાતના ખાર વાગ્યા સુધી શીખવે તે બીજી સવારે છોકરાંને સારી રીતે શીખવી શકે જ નહિ !

હવે જે આ ભારે બોજ આપણે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો ઉપર નાખી શકતા નથી તો કેના તરફથી આપણે આશા રાખી શકીએ ? આનો ઉત્તર તો આ જ હોવો જોઈએ—“દરેક જણ.”

જે હિંદુસ્તાનમાં દરેક સાક્ષર કે ભણેલી વ્યક્તિ (કૂલ વસ્તીના ૮ ટકા) દર વરસે બીજા એક જ નિરક્ષરને અક્ષરજ્ઞાન આપે તો કાલ્પનિક રીતે જોતાં, આ કાર્ય પૂરું કરવામાં પાંચ વરસ લાગે.

આ વરસે ૮ ટકા ભણેલાં છે.

આવતા વરસે ૧૬ ટકા ભણેલાં થાય.

ત્રીજે વરસે ૩૨ ટકા ભણેલાં થાય.

ચોથા વરસે ૬૪ ટકા ભણેલાં થાય.

પાંચમા વરસે ૧૨૮ ટકા ભણેલાં થાય.

હવે, દર પાંચ વરસે વસ્તી ૫ ટકા વધે છે તે ૧૨૮ ટકામાંથી બાદ કરીએ તોપણ ૨૩ ટકાની છૂટ રહે છે. આ છૂટ જેઓ પરીક્ષામાં નાપાસ થાય તેઓની ખોટ પૂરી કરે છે.

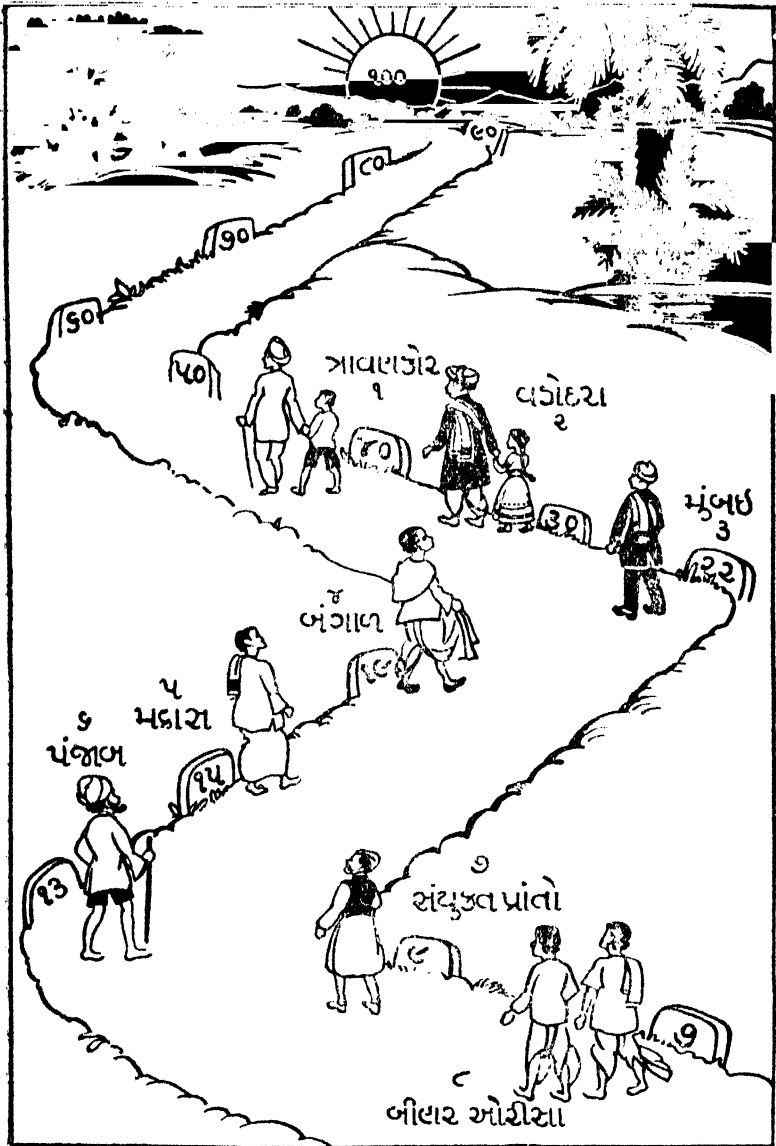
લોકો વારંવાર આ આંકડાઓ સાંભળીને કહે છે : “મૂર્ખાઈ! મૂર્ખાઈ!” ઓછામાં ઓછું આપણે આ હકીકત ઉપર વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ પૂરેપૂરો વિચાર કરીએ. શેના ઉપર ક્ષતેહ કે સફળતાનો આધાર છે ?

૨. સફળતા માટે જરૂરી બાબતો

૧. શિક્ષક તરીકેની ખાસ તાલીમ લીધા વિના કોઈ પણ શીખવી શકે એવા પાઠોનું જૂથ. આવી જાતના પાઠો હાલમાં ખાર કરતાં વધારે હિંદની મૂખ્ય મૂખ્ય ભાષાઓમાં તૈયાર કરવામાં આવેલા છે.

૨. કેળવણી પામેલાં માણસોમાં દર વરસે સરેરાશ એક નિરક્ષરને ભણાવવાની મહેનત કરવાની મરજી.

એટલું તો સાચેસાચું કહેવું જોઈએ કે કોઈ પણ દેશમાં ઘણા માણસો બીજાઓ માટે કશીજ દરકાર નહિ કરતા હોવાથી સહકાર આપવાની સાફ ના પાડશે. કેટલાક માણસો એવા છે—એમાં ખાસ કરીને શાહુકારો (નાણાંની ધીરધાર કરનારા)—કે જેઓ નિરક્ષર માણસો વાંચતાં શીખે એ માગતા જ નથી. કેટલાં બધાં માણસો

આવી સ્વાર્થવૃત્તિથી દોરાય છે એ જ્યાં સુધી આપણે અખતરાની કસોટી કરતા નથી ત્યાં સુધી આપણે જાણી શકતા નથી. જ્યારે જ્યારે અમે શ્રોતાજનોને “પ્રત્યેક જણુ બીજ એકને શીખવે” એવી પ્રતિજ્ઞા આપવાનું કહ્યું ત્યારે ત્યારે સોએસો ટકા ઉત્તર મળેલો છે. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં અધિકારીઓને આવાં આશાજનક પરિણામ મળ્યાં નહિ. જ્યારે લોકોને કહેવામાં આવ્યું કે “પ્રત્યેક જણુ એકને શીખવે અથવા બે રૂપિયા આપે” એવું વચન આપે ત્યારે કેળવણી પામેલાંથી સાતે માત્ર એક જણુ પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરી. આ જાતના પ્રયત્નો બીજે ઘણું ઠંકાણું કરેલા છે, પણ એનાં શાં પરિણામ આવ્યાં એ હજી જણાવ્યું નથી. કેટલાક પ્રસંગોએ અમે ખ્રિસ્તી શ્રોતાજનોને પૂછ્યું કે તેઓમાંથી કેટલાં બખ્ખે જણુને શીખાડશે જેથી તેઓ પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળનારાઓથી પડતી ખોટ પૂરી શકે, અને એના જવાબમાં લગભગ બધાંએ પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરી હતી. બિહાર પ્રાંતમાં પ્રત્યેક જણુ દશ જણુને સણાવે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે છે ! ઘણા માણસો આથી મળતા આનંદનો અનુભવ કર્યાથી દર વરસે કેટલાંયને સણાવશે.

૩. નિરક્ષરોની સણુવાની ઇચ્છા. નિરક્ષરો સણુવા ઉત્સુક હોતા નથી એવી ઘણી ફરિયાદો આવે છે. એક માણસે કહ્યું : “આ યત્નમાં કોઈ જાતનો આર્થિક લાભ જોતા નથી. આ કારણથી સણુવાનું ચોખ્ખેચોખ્ખું ના પાડે છે.” પણ બીજીવટથી અભ્યાસ કરતાં જણાવ્યું છે કે ખરી મુશ્કેલી આ નથી. સાધારણ નિરક્ષર નિરાશાના વમળમાં પકડાઈ જાય છે, અને એમ ધારે છે કે તે સણી શકશે નહિ. જો માફકસર પ્રયત્નો કરવાથી સણી શકાય એવું આશાનું કિરણ તેનામાં સ્ફૂરે તો તે સણુવા તૈયાર થઈ જાય છે, અને એની જિજ્ઞાસા વધે છે. મુંબઈનો જે છેલ્લો હેવાલ પ્રગટ થયો એ “રૂપૃટ રીતે ખતાવે છે કે નિરક્ષરોમાં સાક્ષર થવાની ઇચ્છા ઘણી પ્રબળ છે.”

૪. શીખવવા માટે સસ્તું સહિત્ય. થોડી મિનિટો સણાવ્યા પછી નિરક્ષરો પોતે જ શીખી શકે એવા સરળ અક્ષરના

તકતાઓ ને દરેક ગામમાં ટંગાવવામાં આવે, તો એથી પ્રભનો કંઈક અંશે ઉકેલ થશે. પાઠો ખડુ જ જુજ કિંમતે વેચી શકાય, કે મફત પણ આપી શકાય, એ માટે નાણાંની મદદની જરૂર છે. ને આ પ્રમાણે થાય તો ખર્ચે ઠેકાણે પાઠો મળી શકે, અને સૌ કોઈ લઈ શકે.

૫. સમય અને સ્થળ. સ્વાભાવિક રીતે જ નિરક્ષરો પાસેથી દબાણ કરી ઘણા કલાકો કામ લેવામાં આવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ ને રસ્તો કાઢવો હોય તો તેઓને અનુકૂળ હોય એ જગ્યાએ અને દિવસના એ વખતે એકેક જણને એક મિનિટ કે અર્ધો કલાક શીખવા દેવામાં આવે.

૬. આવા સાક્ષરતાના કાર્યક્રમમાં કેળવણી પામેલા લોકોને સજાવવાનો આગ્રહ કરવાની કે નિરક્ષરોને સજાવવાનો આગ્રહ કરવાની મુશ્કેલી નથી, પણ જે મૂખ્ય મુશ્કેલી છે તે ચોક્કસ આંકડા રાખવા એ છે. આ કામ ઘરોમાં થતું હોવાથી અને એની વૃદ્ધિ કદપી ન શકાય એટલી ઝડપથી થતી હોવાથી આંકડાની ચોક્કસ નોંધ રાખવી મુશ્કેલ છે. આપણી સફળતાઓ નેઈને આપણે ગૂંચવાઈ જઈએ છીએ. અનુકૂળ સંજોગોમાં આ કાર્ય કેટલી ત્વરાથી થાય છે એ ૧૯૩૯માં બનેલા ઔધ રાજ્યના ઉદાહરણ ઉપરથી નેઈ શકાશે. જન્યુઆરી મહિનામાં શાળાઓમાંથી છોકરાંને ઘરે મોકલવામાં આવ્યાં અને તેમનાં સગાંઓને અને પડોસીઓને સજાવવાનું કહ્યું. ત્રણ મહિનાની અંદર એવું અધિકારથી જાહેર કરવામાં આવ્યું કે રાજ્યની અર્ધી વસ્તી વાંચતાં શીખી ગઈ છે. મુંબઈ શહેરની ઝંખેશ મે માસની ૧લી તારીખે શરૂ કરવામાં આવી. ૨૦ દિવસ પછી અધિકારીઓએ એવો હવાલો ખહાર પાડ્યો કે શિક્ષકોના પગાર પાછળ એક રૂપિયો પણ નહિ ખર્ચતાં ૧૦,૭૭૭ પ્રૌઢ વયનાં સ્ત્રીપુરુષોને સજાવ્યાં.

૩. સફળતાના હેવાલો

“પ્રત્યેક જણુ બીજ એકને શીખવે” એ સિદ્ધાંત ઉપર જ્યાં જ્યાં કામ થયું છે ત્યાં ત્યાં સફળતા મળેલી છે. એવી કેટલીક જગાઓના હેવાલો નીચે આપ્યા છે.

હેદ્રાબાદ શહેરમાં સ્ત્રીઓ માટે એક રાત્રીશાળા ચાલે છે. શિક્ષક દર અઠવાડિયે એક વાર એક કલાક જતાં, અને એક બાઈને સળાવતાં. અઠવાડિયાના બાકીના દિવસો તે બાઈ બીજી એક નિરક્ષર બાઈને સળાવતી એ સળેલી બાઈ બીજી એકને સળાવતી. છ મહિના સુધી આ અઠવાડિક વર્ગ ચાલ્યા પછી એકે એક બાઈ ખ્રિસ્તી ધર્મનું શાસ્ત્ર વાંચી શકી. જ્યારે કોઈ-એકે એ બાઈઓને કલ્પું કે હવે તમે કોઈ નવી જ દુનિયામાં પ્રવેશ પામ્યાં છો, ત્યારે તેઓની આંખોમાંથી આંસુઓ વહેવા લાગ્યાં અને પોતાની સાડીઓ વડે લૂછવા લાગ્યાં.

હેદ્રાબાદથી સો માઈલ દૂર આવેલા મેદાક ગામમાં અમે એક ઓરડામાં બેઠેલા સોએક નવા સળેલા માણસોને જોયા. તેઓમાંના અર્ધો ભાગ પોતાથી ઓછા સળેલા બીજા ભાગને શીખવતા હતા. આજીબાજીનાં ગામડાંમાં હજારો માણસો સળીને બીજાઓને કેવી રીતે સળાવતા હતા એ ખતાવવા ત્યાં આવેલા હતા.

જબલપોરમાં એંસી સળુનારાઓ ઇશ્વરવિદ્યાશાળાની પરસાળ પર બેસીને પોતાથી ઓછા સળેલા એકેકને સળાવતા હતા. ત્રણ મહિના પહેલાં શિક્ષકની તાલીમ લીધા વગરના કોલેજના છ વિદ્યાર્થીઓએ ખાર નિરક્ષરોને સળાવીને આ વર્ગ શરુ કર્યો હતો. મિસ ચેપ્મેને લખ્યું, કે

“જબલપોરમાં હિંદી પ્રથમ પોથી લોકપ્રિય છે. મેં ગામડામાં તેને વાપરીને ઉત્તમ પરિણામ મેળવ્યું છે. નીચે ખતાવેલો નમૂનારૂપ ખતાવ બન્યો હતો. બીજા ગામથી ત્રણ જીવાનો મારી છાવણીએ આવ્યા. એક હેશિયાર હતો ને તે બીજા કોઈના

પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પોતાની પાટીમાં હિંદી અક્ષર ઉતારીને તેને વાંચતાં શીખ્યો હતો. તેણે પહેલા દિવસમાં પ્રથમ પોથી પૂરી કરી, અને બીજે દિવસે દેહાતી ખ્યાન વાંચ્યું.

બીજા માણસને કશું આવડતું ન હતું. બે દિવસમાં તે પ્રથમ પોથીનો અર્ધો ભાગ શીખ્યો. તે ભણવા ખાસ ઇચ્છા રાખતો હતો ને શીખી શક્યો. તેને ઉઠાડીને ખાવા માટે લઈ જવો પડ્યો. પણ બીજા દિવસની સાંજે તે ત્રીજે પાઠ વાંચી શક્યો અને બીજાને શિખવતો હતો. બીજા કોઈએ મને કહ્યું, કે તે મધરાત સુધી ભણતો હતો.

મિ. કે. જી. સુંદરામ કહે છે, કે “હું મારા પટનો મહા-વરો કરવા ઇચ્છતો હતો. તેથી બે શિક્ષકોને કોઈ અભણ માણસની રાહ જોવા રસ્તા પર મોકલવામાં આવ્યા. થોડી વારમાં તેઓને ગામમાં જનાર એક માણસ મળ્યો. તેઓએ તેને પોતાની સાથે થોડી વાર ભણવાની વિનંતી કરી. ભણવા સમજવી શકાય એવો તે ન હતો ને તેઓને મૂકીને તે ચાલતો થયો. પણ તેઓ તેની સાથે ચાલવા લાગ્યા. અને તેના હાથ પકડીને તેને કોન્ફરન્સમાં લાવ્યા. તે જરા શાંત થયો ત્યારે તેને પાઠ શિખવવામાં આવ્યો. પાઠ શીખવામાં માત્ર દસ મિનિટ તેને લાગી, અને તેમાં તેણે એક જ ભૂલ કરી. આથી અમ બધાંને એનું લાગ્યું કે તે ભણેલો જ હશે, પણ તપાસ કરતાં તે નિરક્ષર માલૂમ પડ્યો.

મિ. સુંદરામની એક કોન્ફરન્સમાં ૧૯ અભણ સ્ત્રીઓએ પ્રોટેક્ટો માટેની પ્રથમ પોથી મફત લઈને તેનેતેજ વખતે તેઓને શિખવવાની માગણી કરી. તેઓ તેમની પાસે ફરી વળ્યાં ને આખો દિવસ તેમને જવા ન દીધા. “કોન્ફરન્સમાં હાજર થયેલી એક વૃદ્ધ બાઈએ અમને ઠપકો દીધો, કેમકે અમે છેલ્લા દિવસ સુધી આ કામ પડતું મૂકેલું હતું. તેણે કહ્યું, કે જો તમે મને શિખવ્યું હોત તો આજ સુધીમાં હું આ ચોપડી પૂરી કરત!” તે બૂલી ગઈ હતી કે પહેલા દિવસે તેણે પોતે કહ્યું હતું, કે, “ઘરડી હોવાથી હું ભણી શકતી નથી.”

એલ્કોરમાં નિશાળની ૭૦ યુવતીઓ કોન્ફરન્સમાં હાજર હતી. જે અસણુ સ્ત્રીઓને એક રાતભરમાં સણુને સાક્ષર થતાં જોઈ તેઓ ઘણા અચંબા પામી. આગલી રાતે નિશાળના પટાવાળાને પાઠ શિખવવામાં આવ્યો, તેણે પોતાની સ્ત્રીને સણુાવી, ને સ્ત્રીએ પોતાની છોડીને સણુાવી. બીજી સવારે યુવતીઓએ પોતાની શિક્ષિકા પાસે જઈને ઉનાળાની રજામાં પોતપોતાના ગામની ૯૭% નિરક્ષર સ્ત્રીઓને સણુાવવા માટે પાઠના પટ માગ્યા.*

રતલામથી ડૉ. એફ. એચ. રસેલ લખે છે કે : “એક બીલ માણુસ એકજ અઠવાડિયામાં વાંચતાં શીખ્યો. બીજે એક માણુસ એના પઠાશીને પૂછી પૂછીને પોતે જ વાંચતાં શીખ્યો.”

પોતાના અનુસવ પરથી પ્રોફેસર સાગવત શાહુદી આપે છે કે : “મને જે અનુસવ થયો છે તે ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે જો આપણે પહેલાં વાચન તરફ જ લક્ષ આપીશું, અને એમ નિરક્ષરોને જ્ઞાનના માર્ગ ઉપર ચઢાવીશું, તો આપણું કાર્ય પાર પાડવા માટે ઘરમાં ચલાવવામાં આવતા વર્ગો મદદરૂપ થશે.

“આવા ગૃહ-વર્ગોના ખંધારણમાં જે મુખ્ય સિદ્ધાંત છે તે એ કે, જ્યાં કંઈ એ શક્ય હોય ત્યાં કુટુંબનાં સણેલાં માણુસોને આગ્રહ કરવો અને ઉત્તેજન આપવું કે તેઓ પોતાના કુટુંબમાં જે નિરક્ષરો હોય તેઓને સમજપૂર્વક વાંચતાં શીખવે.

“આવા વર્ગોનાં પરિણામો મેળવવાની જે મુશ્કેલી છે તે દૂર કરી શકાય એમ છે. દરેક ગૃહ-વર્ગની યોગ્ય વ્યવસ્થિત દેખરેખ રાખવી અને ચોક્કસ નોંધ રાખવી જોઈએ. આ કરવું કંઈ અઘરું નથી. ગૃહ-વર્ગો ચલાવવા માટે આપણે છોકરાઓમાં તેમજ છોકરીઓમાં ઉત્સાહ પ્રેરવાનો અને ટકાવી રાખવાનો છે, અને આ કાર્ય સેવાસાવ તથા પોતાની ફરજ છે એ સમજણ ઉપર રચાયું છે, તેથી પરિણામનો હેવાલ આપતાં કોઈ અંગત લાભોને ધ્યાનમાં રાખીને કોઈ પણ છેતરપિંડી નહિ કરે કે અતિશયોક્તિ

નહિ વાપરે. જો કદી કુટુંબમાં પુરુષ કે સ્ત્રીને વાંચતાં શિખવામાં ખાર મહિના થઈ જાય તો પણ એથી સરકારને કે સમાજને વધારાનું ખર્ચ માથે પડતું નથી. હું ખાતરીથી માનું છું કે જીવાનામાં અને નાનાં છોકરાંમાં પુરતો સાવ અને ઉત્સાહ છે, પણ આપણે એ કાળજી રાખવી જોઈએ કે એ એમના ઉત્સાહ અને સાવને જૂની ઢબનાં ઇન્સ્પેક્શનો અને દેખરેખ, વગેરે કચડી નાખે નહિ.

પુના શહેરમાં, એક સાત વરસની છોકરીને એની નિશાળમાં વસ્તીગણતરીનું એક કાગળ આપ્યું. પછી તેને કહેવામાં આવ્યું કે આ કાગળમાં તારા કુટુંબમાં સભ્યોનાં અને અસભ્યોનાં નામ લખ. ચોખ્ખે દ્વારવણી મળે તો જેમ કેઈ પણ છોકરું કાળજીપૂર્વક કામ કરે છે તેમ આ છોકરીએ પણ ઘણી કાળજીથી એ કામ કરવા હાથ ધર્યું. તે ઘરે ગઈ અને એની માતાને, પિતાને, સાઈને અને બહેનને તથા નોકરોને પૂછ્યું કે શું તમને વાંચતાં આવડે છે? પછી તેણે પેલા કાગળ ઉપર ખંધાં અસભ્યોનાં નામ લખ્યાં. જ્યારે છોકરીને પૂછવામાં આવ્યું કે કેટલાં અસભ્યો છે? ત્યારે તે બાકી ભીડી કે મારા કુટુંબમાં આટલાં ખંધાં નિરક્ષરો હોય એ ઘણું ખોટું કહેવાય. હું એ સૌને સભાવીશ અને નિરક્ષરતાનો જે કાળો ડાઘ અમારા કુટુંબ પર છે તે કાઢી નાખીશ. એટલી નાની છોકરી આવી બાબતોનો વિચાર સરખો પણ કરે એ જ કેળવણી છે. હવે એ સાતઆઠ વરસની છોકરી નિરક્ષરોને શીખવવામાં કેટલે અંશે ખરેખરી મદદ આપશે એ પ્રશ્નને જો બાળુએ મૂકીએ તો આટલું ખરું છે કે જે પ્રચાર ને કાર્યની અસર એ ભોળા બાળક ઉપર થઈ છે અને એને લીધે એ વિચાર કરતી અને નિરક્ષરતા વિષે વાતો કરતી થઈ છે તેણે એવાં બીજાં રોખ્યાં છે કે જે ઘણી ઝડપથી કૂટશે અને જો દૂંઠ સમયમાં નહિ તો એકાદ બે વરસમાં પણ એ છોકરીને નિરક્ષરતાનિવારણનું કાર્ય કરતી બનાવશે. આ કાંઈ એછા લાભ ન કહેવાય.”

ખિહારના વિધાધિકારીએ કહ્યું, કે

“ગયા માર્ચ મહિનામાં આ કામ હાથમાં લેવાની મે

ખિહારના વિદ્યાર્થીઓને તથા શિક્ષકોને વિનંતી કરી. મેં ધા. તે કરતાં તેઓ વધારે રાજી થયાં. હજારો શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓએ વ્યવસ્થા કરીને ખીજી સ્વયંસેવકોને ખોલાવ્યું. પૈસા ઉઘરાવ્યા, યોગ્ય વાચન તૈયાર કર્યું અને કામદારો ઉતાવળે શીખવવાની પદ્ધતિ શીખવી.

અમે સ્વયંસેવા પર જ આધાર રાખ્યો છે. શરૂઆતમાં અમે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક તરીકે ને શિક્ષકોને વ્યવસ્થા કરનાર તરીકે શીખવવાની તાલીમ આપનાર તરીકે વાપર્યાં છે. સમાજ પ્રતિ સ્વયંસેવા માટે કેળવાયેલા જુવાનો સૌથી સારો ફાળો આપી શકે છે. આ મારા પ્રાંત જેવા ગરીબ પ્રાંતમાં આ પ્રશ્નનો નિકાલ એક જ રીતે કરી શકાય છે, એટલે પ્રાંતમાં જે માણસરૂપી ખાલ હોય છે તેનો ઉપયોગ કરવાથી. આવા ગરીબ દેશનું સૌથી મોટું મુદ્દ્ય તે તેનાં માણસોમાં સમાયેલું છે.”

“મીઆનવાળા સભામાં મિસ લુઇટના વર્ગોમાં ત્રણ પેઢીના માણસો સાથે સાથે ભણતાં હતાં. આ ખીજી તક પકડવાને જે હિંમત ગામડાના માણસો ખતાવતા હતા તે જોઈ પથ્થર જેવાં કઠણુ દિલ પણ પીગળે. દખાયેલા ને હક વગરના માણસોના દિલમાં ઊંડી ને અણખોલી લાગણી દેખાઈ આવે છે જે ઇચ્છાઓ તેમને અશક્ય લાગતી તેવી ઇચ્છાઓ ખોલી ખતાવ્યું વગર અભણ લોકોના દિલમાં ઉકળે છે. એ અમે ન સમજ્ય તેથી અમે કેવા મંદ તથા અક્ષલ વગરના છીએ!”

નાગપુરની સાક્ષરતા પરિષદ બધી દિશાઓએથી હકીકત મેળવીને એનો અભ્યાસ કર્યા પછી નીચેની વાત કહે છે:

“અમે માનીએ છીએ કે પહેલો પાઠ શીખ્યા પછી હોશિયા પ્રોત્સાહ વિદ્યાર્થી ખીજી કોઈને શીખવી શકે છે. આથી ઘણા લોક થાય છે: ખીજીને શીખવવાથી એ માણસનામાં વધારે ભણવાનું હેંશ પ્રબળ બને છે, વાંચેલા પાઠનું પુનરાવલોકન કરે છે, એન મગજમાં એ સચોટ ઠસે છે, અને હવે ગામમાં એ અગત્યને

માણસ થવાથી એને આનંદ થાય છે. આ ઉપરાંત, હિંદુસ્તાનના પચાસ વરસથી ઉપરની ઉંમરનાં ૨૭ કરોડ નિરક્ષરોને બીન-પગારદાર થોડા લાખ શિક્ષકોની મદદથી ભણાવી શકાય.

“આ એક એવું સાહસ છે કે જેમાં વિદ્યાર્થીઓની તથા બેકારોની સર્વોત્તમ શક્તિઓની જરૂર છે. એમને અને અમારા બધા સાથે—કામદારોને ગારીબાદીના શબ્દો સંભળાવીએ છીએ. “હું પગાર આપતો નથી, રહેવાનું ઘર આપતો નથી, કે બીજી કોઈ સામગ્રીઓ આપતો નથી; હું ભૂખ આપું છું, તરસ આપું છું, ફરજિયાત કૂચ આપું છું, લડાઈઓ અને મરણ આપું છું. જે કોઈ પોતાની માતૃભૂમિને ફક્ત હોઠોથી નહિ, પણ હૃદયથી ચાહે છે તે મારી પાછળ આવે!”

આજે હિંદુસ્તાનને એવા માણસોની જરૂર નથી કે જેઓ એમ કહે છે, કે “હું હિંદુસ્તાનને ચાહું છું. પણ....” તેઓ ધારે છે કે તેઓ સ્વદેશાભિમાની છે પણ.....

આજે હિંદુસ્તાનને એવા માણસોની જરૂર છે કે જેઓ એમ કહે છે, કે “હું હિંદુસ્તાનને ચાહું છું. તેથી આવા મહાન કાર્યમાં મારો સાથ આપવા હું તૈયાર છું.”

આપણે શીખવવાની શરૂઆત ક્યાં કરીશું? પહેલાં આપણું પોતાનું જ ઘર તપાસીએ—કુટુંબનાં માણસો, નોકર-ચાકરો—અને જો તેઓ નિરક્ષર હોય તો એકેએકને શીખવીએ.

પ્રકરણ ૪ થું

નિરક્ષર પ્રૌઢ સાથેની વર્તણૂક

કોઈપણ બિનશિક્ષિત સેવાભાવી શિક્ષક આ ચોપડીમાં આપેલી પદ્ધતિને વાપરશે અને જો એકથી ચાર પ્રૌઢ નિરક્ષરોનો જ વર્ગ ચલાવશે તો જરૂરી તે ઉત્તમ પરિણામ મેળવશે. (વર્ગમાં પુખ્ત ઉંમરના માણસો અને બાળકોને ભેગાં રાખવાં નહિ). જો વર્ગમાં વધારે વિદ્યાર્થીઓ હોય તો એક વિદ્યાર્થીને સળાવવામાં આવે અને બાકીનાં અવલોકન કરે. આ “શીખવવું” કહેવાય. શીખવનારે એના વિદ્યાર્થીની સાથે જ બેસવું જોઈએ, એની પાસે બિલા રહેવું જોઈએ નહિ. શિક્ષકનો અવાજ એના વિદ્યાર્થીના અવાજ જેટલો જ નીચો હોવો જોઈએ, સ્પષ્ટ અને સહેલાઈથી સાંભળી શકાય એટલો બિચો હોવો જોઈએ. શિક્ષકે શબ્દો ઠરઠસરથી વાપરવા, એક પણ નકામું કે નિરુપયોગી વાક્ય ઉચ્ચારવું નહિ.

નોર્મલ ટ્રેનિંગ કૌશલ્યોમાં પસાર થયેલાં શિક્ષકો મોટી સંખ્યાના વર્ગો ચલાવી શકે એમ છે, તોપણ તેઓ પહેલાં એક બહુ જ હોશિયાર ને ચાલાક વિદ્યાર્થીને શીખવે અને આખો વર્ગ એનું અવલોકન કરે, અને પછી એ વિદ્યાર્થી જે હમણાં જ શીખ્યો તે બીજા વિદ્યાર્થીને શીખવે, એ રીતનો અખતરો કરી જુએ તો તેથી લાભ થશે. આત્મવિશ્વાસની આ સાબિતી પ્રૌઢને હલકાપણના વિચારમાંથી જેટલી ઝડપથી બહાર કાઢી લાવે છે એટલું બીજું કંઈ જ કરી શકતું નથી. ટ્રેઈન્ડ શિક્ષક પાસે આખો ઓરડો ભરીને પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓ હોય તોપણ તેઓ બધાં પરસ્પર શીખવી શકે છે.

છાકરાંઓનો શિક્ષક જ્યારે પ્રૌઢને શીખવવાનો યત્ન કરે છે

ત્યારે એ તદ્દન નવીજ સ્થિતિમાં આવી પડે છે. લાંબા વખતથી જે રીતો એ વાપરતો આવ્યો છે તેમાંની ઘણીખરી રીતો એને ઉલટાવી નાખવી પડશે.

શિક્ષકે પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીની સાથે એને ખાળક સમજીને કે હલકા દરજ્જાનો સમજીને વર્તણૂક કરવાની નથી, પણ જેમ મોટા અધિકારી કે અમલદારની સાથે વર્તે તેમ સમ્મતતાથી વર્તવું જોઈએ. જે વિદ્યાર્થીને સહેજે એવો ખ્યાલ આવ્યો કે શિક્ષક પોતાને ઉચ્ચ દરજ્જાનો ગણે છે તો શીખવવા ઉપર પાણી ફેરી વળશે.

પ્રૌઢ માણસની લાગણી ખડુ સતેજ હોય છે. હલકાપણના વિચારમાં એ રિખાયા કરે છે. જ્યારે એ ખડાઈ ને ડંકાસ મારે છે ત્યારે પણ એ પોતાની “હલકાપણની વૃત્તિ” પ્રદર્શિત કરે છે. એ એની ખડાઈ ડંકાસ પોતામાં જે સાચી નકામાપણની લાગણી છે તે પોતાથી અને ખીજથી સંતાડવાના પ્રયત્નો છે. નિરક્ષરને નિરાશ કરવો એ અતિશય સહેલું છે. જે આપણે બે વાર “ના” કહીશું તો કદાપિ ત્રીજી વાર બોલવાનું એ ના પાડશે. આથી પ્રૌઢને શીખવતી વખતે “ના” એ શબ્દ આપણા શબ્દકોષમાંથી કાઢી નાખીએ છીએ. જ્યારે આપણે “ના” કહેવા માગીએ છીએ ત્યારે “હા” કહીએ છીએ. એની સાધારણ ભૂલો તરફ આંખ આડા કાન કરીએ છીએ. ગંભીર ભૂલો કરે તો જ અને સુધારવાની જરૂર પડે ત્યારે જ આપણે પરોક્ષ રીતે એને સુધારીએ છીએ. દાખલા તરીકે જે એ “આંખો” ને બદલે “આંખો” એવો ઉચ્ચાર કરે તો આપણે એની આંખો તરફ જોઈને કહેવું કે “હા, તમારી આંખો કેટલી પ્રકાશિત છે!” સુધારાના બદલે શાખાશી આપો!

જાણે એ રાજા હોય એમ એની સામે વર્તીવ કરો! જે રાજા કોઈ શબ્દનો ઉચ્ચાર ખોટો કરે તો શું તમે કદી એમ કહેશો કે “હે રાજા સાહેબ, એ શબ્દનો ઉચ્ચાર તમે ખરાબર કર્યો નથી?”

ઘણા શિક્ષકો એમના વર્ગમાં એવા કાન માંડીને ઊભા રહે છે કે વિદ્યાર્થીની પહેલી જ નાનામાં નાની ભૂલ થતાં જ જેમ

નાનાં મરઘીનાં બચ્ચાં પર સમડી ઊતરી પડે તેમ એ વિદ્યાર્થી પર ફૂદી પડે છે. વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષક વચ્ચે યુદ્ધ-સંગ્રામ થઈ પડે છે, અને એ વાતાવરણ વધીને અચળ દુશ્મનાવટના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. મૂખપાઠ સામાન્ય સલા માટે સહકારથી થવાને બદલે નિમંત્રણ આપવા જેવો બની જાય છે. મારી જિંદગીમાં મેં ત્રણ નિર્ઘય “સમડીઓ” જોઈ છે, અને તે એક સંસ્થાના શિક્ષકો તૈયાર કરનાર કૌલેજના પ્રોફેસરો હતા ! અત્યારે પણ ત્રીસ વરસ પછી એમનું સ્મરણ થતાં જ કંપી ઊઠું છું. મોટા પ્રમાણના વિદ્યાર્થીઓ ઠોઠ બની જાય છે એનું કારણ કે આવા શિક્ષણથી તેઓમાં ગભરાટ ઉત્પન્ન થાય છે અને એમની યાદશક્તિ તથા વિચારશક્તિ નાબુદ થઈ જાય છે. તેઓને ડામ દઈને મૂર્ખ બનાવેલા છે.

જો નિરક્ષર પુખ્ત વયના માણસને તમે એક મિનિટ પણ દુઃખી કરશો તો તે ઊઠીને ચાલ્યો જશે, અને જે કોઈ એને મળશે તે દરેકને ભણવા વિષે ખોટી વાત કરશે. જો એને આનંદી અને ઉત્તજિત રાખશો તો જ તે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખશે. તેથી આપણે હમેશાં વિસ્મિત અને આનંદી મોં રાખવું જોઈએ, અને એ જલદી આગળ શીખી શકે છે એમાં આપણે ખૂબ રસ લઈએ છીએ એવું એને બતાવવું જોઈએ. આ દુનિયામાં જો કોઈપણ કોઈ વાત બહુ ચાહતું હોય તો એ કે કોઈ એનામાં અદૃશ્ય હારો શોધી કાઢે. નિરાશાસ્પી પક્ષઘાતથી પીડાતા નિરક્ષરને એ ખરેખર કેટલો બધો હોશિયાર છે એ કહો તો માથાથી પગ સુધી થરથરી ઊઠે છે. મેં ઘણાં માણસોની આંખોમાંથી આંસુઓ પડતાં જોયાં છે—નવીન આશા ને પ્રેમનાં આંસુઓ. હેલ કાર્નાગિની “કેવી રીતે મિત્રો બનાવવા અને એમના ઉપર અસર કરવી,” એ નામની ચોપડીનો સારાંશ એ છે કે : “લોડો કયી વાતમાં ખૂબ રસ લે છે તે શોધી કાઢો અને તમારા આખા હૃદયથી એની કંઠર કરો.”

જો તમારે અમુક માણસ પ્રત્યે તિરસ્કાર હોય તો તેને કદી

શીખવશો નહિ. નિરક્ષર ચોપડીઓ વાંચી શકતો નથી, પણ એ મનુષ્યહૃદય વાંચી શકે છે, અને એક પળમાં જ એ જાણી જાય છે કે તમારા ચહેરા ઉપરનું હાસ્ય ભ્રાતૃભાવ પ્રદર્શિત કરે છે કે કેમ. તેઓ હાલમાં કેવા છે તે ઉપર ધ્યાન આપીને નહિ, પણ તમારી મદદથી તેઓ કેવા બની શકે એ કદખીને તમારે લોકોને ચાહતાં શીખવું જોઈએ. મારી પોતાની વાત કહું, તો હું હમેશાં મારા વિદ્યાર્થી માટે પ્રાર્થના કરું છું, અને એના માટે સુંદરમાં સુંદર સ્વપ્ન સેવું છું, અને મનમાં વિચારું છું કે જો આ માણસને પૂરેપૂરી તક આપવામાં આવે તો ઇશ્વર એને કેવો અજાયબ માણસ બનાવે! હું મનમાં પ્રાર્થના કર્યા કરું છું, કે “હે ઇશ્વર, આ મારા વિદ્યાર્થીને એના જીવનમાં નહિ મળેલી એવી મહાન ઘડી આપવામાં અને એના માટે તારી જે કંઈ આશા છે તેનો આરંભ કરાવવામાં મને સહાય આપ.” વિદ્યાર્થી ઉપર જે અસર કરે છે તે વિચાર સંક્રમણ છે કે આપણા મોં ઉપરનું મીઠું સ્મિત છે એ અમે જાણતા નથી, પણ ગમે તે કારણ હોય, એ એની આંખોમાં કોઈ નવું જ તેજ લાવી પ્રત્યુત્તર આપે છે, અને એની વાણીમાં આત્મવિશ્વાસનો નવો જ સૂર જણાય છે. એ પોતાની છાતી ખદાર કાઢે છે, અને એ જન્મ્યો ત્યારથી આજે જ પોતાના આત્માની આવી મહાન જગૃતિ જોઈને આનંદથી હસે છે. મારી ખાજીએ જોડેલા સેંકડો નિરક્ષરોમાં આ નવીન જગૃતિ આવેલી જોઈ મને અતિશય આનંદ થયેલો છે, એ વિષે શાક્ષી આપ્યા વિના ચાલી શકે એમ નથી. એવી હું સલામણુ કરતો નથી કે નિરક્ષર લોકોને શીખવવું એ કેળવાયેલા માણસોની ફરજ છે, પણ જિંદગીના એ ઉત્તમ આનંદના એક મૂળ તરીકેની હું એવી સલામણુ કરું છું.

કોઈ વાર નિરક્ષરો આ આનંદમય અનુભવની વચમાં થોભી જઈને પૂછે છે : “કંઈ પગાર લીધા વિના તમે મને કેમ આવી સરસ રીતે સણાવો છો ?” હું એમને કહું છું કે : “મેં ઇસુ ખ્રિસ્તના જીવનવૃત્તાંતનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને એના

જીવનમાં મેં એ બેયું કે તે દિવસની હરેક ઘડી કોઈકને મદદ કરવામાં ગાળતો હતો : સવારે ઊઠતો ત્યારથી તે રાત્રે નિદ્રાવશ થતો ત્યાં સુધી દરેક પળ એ શિક્ષણ આપતો, સાજાં કરતો, હિંમત આપતો, રક્ષણ કરતો, લોકોને પાપથી બચાવતો. એ જીવવાની સુંદર રીત છે. બે આપણે બધાં એક બીજાં સાથે એવી રીતે વર્તીએ તો આપણી દુનિયા સ્વર્ગ બની જાય. જ્યારે હું કોઈને મારવાનો કે એના પૈસા લૂંટી લેવાનો યત્ન કરું ત્યારે હું પોતાને અધમ ગણું છું અને હું ખરેખર અધમ છું જ. પણ જ્યારે હું મારો બધો વખત લોકોને શીખવવામાં ગાળું છું અને એમના ચહેરાઓ ઉપર આનંદ છવાયેલો જોઉં છું ત્યારે મારું હૃદય આનંદથી ભરાઈ જાય છે. તમે આ પાઠ શીખી રહો પછી હું એવું ઈચ્છું છું કે તમે બીજાને એ શીખવો અને પછી તમારું હૃદય પણ હર્ષનાં ગીતો ગાશે !”

આ પ્રકારની સ્વયંસેવકોની સાક્ષરતા ઝંખેશનાં કેટલાંક આકર્ષણોમાંનું એક એ છે કે લોકો શીખવવાથી તેમજ સંભળવાથી જે આનંદકારક અનુભવ થાય છે તે મેળવે છે. પગાર વિના જેમ જેમ આપણે વધારે માણસોને પરસ્પર મદદ કરવાનો આગ્રહ કરીશું તેમ તેમ આપણે ખરેખરા આશીર્વાદિત મનુષ્યના સમાજ તરફ પ્રગતિ કરીશું. આ પરસ્પર મદદ અને પ્રેમનો માર્ગ જ દુનિયાની આશા છે. આપણે ફક્ત સાબણથી કે ઉપદેશથી દુનિયાને નવી બનાવી શકતા નથી ; “ પ્રત્યેક બીજા એકને શીખવે” એવી રીતે આપણે લોકોને પ્રેમભરી સહાયની પ્રવૃત્તિઓમાં રાહીએ છીએ, અથવા સહકારી મંડળીઓ સ્થાપીએ છીએ, અને એમ તેઓ પ્રેમથી કૃત્ય કરવાનું શીખે છે. “કૃત્ય વડે શીખવું” એ આધુનિક કેળવણીનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

મોટા ભાગના શિક્ષકોએ જે એક કૂટુંબ પર જીત મેળવવાની છે તે એ કે જ્યારે વિદ્યાર્થી વાંચે છે ત્યારે શબ્દ બતાવવા માટે આંગળીઓ કે પેન્સીલનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે. શિક્ષકની આંગળી ખરા શબ્દની શોધમાં ગભરાતાં આમતેમ

ફરવી બેઠાંએ નહિ, કેમકે વિદ્યાર્થીની નજર એની પાછળ પાછળ આવે છે, અને ગૂંચવણમાં પડી જાય છે. વિદ્યાર્થીની નજર તમારે ક્યાં ઠારવવી છે એ જ્યાં સુધી નક્કી ન કરો ત્યાં સુધી તદ્દન સ્વસ્થ રહેવું. પછી ધીમેથી એવી રીતે તમારી આંગળીના વળાંકે લો કે વિદ્યાર્થીની નજર પાછળ પાછળ સહેલાઈથી આવી શકે. હડસેલા વિનાના ધીમા વળાંક મોહક લાગે છે.

કેટલાક માણસોને હાથકડીઓ પહેરાવી હોય તોજ સારી રીતે શીખવી શકે. જાણે પોતે વિદ્યાર્થી કરતાં કેટલા ચપળ અને હોશિયાર છે એ ખતાવવામાં સારી જાતનું શિક્ષણ સમાવતું હોય એમ પાઠ વાંચતાં વિદ્યાર્થી સહેજ પણ અટકી જાય તો તરતજ પોતાની ધ્રુજતી લાંબી આંગળીને ઉપયોગ કરવાની તક માટે તેઓ હમેશાં તત્પર જ રહે છે. આ બધું ખરેખર ખોટું છે. આપણે કેટલા ચઢિયાતા છીએ એ સાબિત કરવા યત્ન કરતા નથી, પણ વિદ્યાર્થી કેટલો હોશિયાર છે તેની એને ખાતરી કરી આપવાનો યત્ન કરીએ છીએ.

ખીજી અગત્યની શિખામણ આ છે : વિદ્યાર્થી જે શબ્દ વાંચે તે ફરી તમારે બોલવો નહિ. જો તે “મગન” ખરું વાંચે તો તમારે “મગન” ફરી બોલવું નહિ. એથી જાણે તમે એના ઓછા જ્ઞાન તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચો છો એ એને ગમતું નથી. વળી એથી વખતનો વ્યય થાય છે. લગભગ દરેક શિક્ષક અજ્ઞાનપણે આ શિખામણનું ઉલ્લંઘન કરે છે. જ્યારે તમે આવી ભૂલ કરો ત્યારે તેનું સ્મરણ કરાવવાનું પાસે ઊભેલા કોઈએકને કહેવું. એથી તમે બેશો કે એ કૂટેવ તૂટવાથી તમારું શિક્ષણ પ્રગતિમાન અને આનંદક બન્યું છે.

એક પળ કે એક શબ્દ ગુમાવવાં નહિ. નિરક્ષર પ્રૌઢની ખાખતમાં પહેલી પંદર મિનિટ ઘણી જ કીમતી છે. જે પાઠ બહુ જ ઝડપથી શીખવી શકાય એજ પાઠ સૌથી ઉત્તમ કહેવાય. વિદ્યાર્થીને ખ્યાલ પણ ન આવે કે પાઠ પૂરો કર્યો તે પહેલાં જ પાઠ પૂરો થાય તો તે પાઠ ઉત્તમ કહેવાય. આમ થાય છે ત્યારે

વિદ્યાર્થી અજયખીના ઉદ્ગાર કાઢે છે, “આટલું સહેલું વાચન મેં કદી જોયું નથી!” તમારે કહેવું, કે “હા, તમારા માટે એ સહેલું છે, કેમકે તમે એટલા બધા હોશિયાર છો!”

પાઠ શરૂ કર્યા પહેલાં તમારે નાનું સરખું પણ સાપણુ આપવાના પરીક્ષણમાં પડવું નહિ. કોઈ પણ નિરક્ષર પ્રૌઢ, જે એનું મન બીજી બાબતોને લીધે ચિંતાગ્રસ્ત ન હોય તો, એક જ પળના યોગ્ય ઉપયોગથી ભણવા પ્રેરાય છે. ચિત્રોનું આકર્ષણ અને ઘણીજ ઝડપી પ્રગતિને લીધે એ આગળજ વધતો જશે. એ કંટાળી જશે કે બંધ કરી દેવાનો ખ્યાલ કરશે તે પહેલાં તો તે પાઠ પૂરો કરી દેશે.

હિંદુસ્તાનમાં આ બાબતની બેવડી અગત્ય છે. કેમકે નિરક્ષરો ઘણીજ અંગમથેનત કરે છે, અને અભ્યાસ માટે નહિ જેવો વખત કે નહિ જેવી શક્તિ રહે છે. તેઓને પૂરતો ખોરાક મળતો નથી, તેમજ ખોરાકનું સમતોલપણું પણ હોતું નથી. આથી વીસ મિનિટમાં એનું મગજ થાકી જાય છે. જે શિક્ષણ વીસ મિનિટ કરતાં લાંબો વખત ચાલે છે તે આ ચોપડીમાં આપેલા નિયમોનું ખંડન કરે છે.

હિંદુસ્તાનમાં કેટલાંક પાઠ્યપુસ્તકો કેવી રીતે એકનીએક વાતની પુનરુક્તિ કરાવવી (to drill) એ બતાવે છે, પણ એકની-એક વાતની પુનરુક્તિ અરુચિકર લાગે છે. આગળ પાછળના પાઠોમાં જે વાંચી ગયો હોય છે તેનું પુનરાવર્તન થાય છે તેથી પુનરુક્તિની જરૂર નથી. પ્રૌઢો પ્રગતિ ચાહે છે. સરળ ને સહેલું હોય ત્યાં સુધી જેમ વધારે ઝડપથી તેઓ વાંચે તેમ એમને માટે વધારે સારું છે. જે વિદ્યાર્થી થોડી મહેનતે થોડા વખતમાં વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર ફરી વળે તો એથી એનામાં જે આનંદ ને હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ એને બીજો પાઠ શીખવા ખેંચી લાવશે.

“દૈનિક જીવનનું માનસશાસ્ત્ર”નો લેખક સીગમન્ડ ફ્રાયડ પાઠ-ને આનંદક બનાવવાનું બીજું કારણ બતાવે છે. ફ્રાયડ એવું

સાબીત કરે છે કે આપણે આનંદક બનાવો. યાદ રાખીએ છીએ અને જે કંઈ અચકર કે દુઃખકર છે એ બધું ભૂલી જવાને દોરાર્થએ છીએ.

પ્રૌઢના માર્ગમાંથી બાળુએ રહ્યો, એ બાળકો કરતાં વધારે ઝડપથી શીખશે એ નિર્વિવાદ વાત છે, પરંતુ એ કેટલી ઝડપથી અને કયી રીતે સારી પેઠે સણશે એની કોઈપણ આગાહી આપી શકે એમ નથી. જ્ઞાનમાં ને માનસિક ચપળતામાં જેટલાં બાળકે એકબીજાથી જુદાં છે તે કરતાં પ્રૌઢો વધારે જુદાં હોય છે. “પ્રત્યેક એકને સણાવે” એ પદ્ધતિ કેમ પસંદ કરવા યોગ્ય છે એનું અપણુ એક કારણ છે. લગભગ હરેક અસણુ માણસ થોડા ઘણુ અક્ષરો ઓળખી શકે છે, અને કેટલાક તો બધા જ અક્ષરો ઓળખે છે, ફક્ત શબ્દો વાંચી શકતા નથી. વિદ્યાર્થીનિ ઇચ્છા વિરુદ્ધ તમારે એને અટકાવી રાખવો નહિ કે આગળ હડસેલવો નહિ. એને પોતાને જ આગેવાની લેવા દો અને એની જ ગતિએ વધવા દો. જો એમ કરશે તો જ તે ખૂબ ખુશી થશે અને ઉત્તમ પ્રગતિ પણ કરશે. એનો સ્વભાવ અને એની પ્રકૃતિને અનુસરીને કામ કરો.

એ જે બાળુ છે તે તેને કહો નહિ. એ જવાબો ન આપી શકે એવા પ્રશ્નો પૂછવા નહિ. એ શું શીખ્યો છે એ શોધી કાઢવા કોઈ જાતની તપાસણી કે પરીક્ષા લેવી નહિ. એની દરેક નિષ્કળત જે નિરાશાના કલણમાંથી તમે એને બહાર ખેંચી લાવવાના યત્ને કરો છો તેમાં વધારે ને વધારે પાછો ધકેલે છે. એ બીજાં શીખવે તે જ એની પૂરતી કસોટી છે.

જ્યારે જ્યારે એ થોભી જાય ત્યારે ત્યારે તમારે એકદમ મદદ આપવી નહિ. પણ એ સાથે એટલી વાર થોભવા ન દે કે તે મૂંઝવણમાં આવી પડે. વિદ્યાર્થી જો કંઈ ભૂલી ગયો હોય તો બહુ તદ્દકીને, કે સવાં ચઢાવીને, કે મોં કસાણું કરીને “તમે કેમ ભૂલી ગયા?” એવો પ્રશ્ન પૂછીને કહેવું નહિ, પણ ધીરે સાહે કહેવું.

કઠી એક પ્રશ્ન બે વાર પૂછવો નહિ. બે ઉત્તર આપતાં વિલંબ થાય તો એકદમ તમારે ઉત્તર આપવો. એક પળ પળ એને શરમાવાનું કે બેચેન રહેવાનું કારણ બિલ્લું કરવું નહિ. આને માટે વિનય અને કલ્પનાશક્તિ આવશ્યક છે.

હજારો અખતરાઓથી એ સાબીત થયું છે કે બાળકને શીખવવા જેટલો વખત બેઠાંએ તેના કરતાં પ્રૌઢને શીખવવા જે વખત બેઠાંએ. આનું કારણ એ છે કે પ્રૌઢ માણસનું શબ્દસંહોળ મોટું હોય છે, અને જૂના પરિચિત શબ્દો કેવા દેખાય છે એજ ફક્ત એને શીખવાનું છે, જ્યારે બાળકને આરંભથી જ શબ્દસંહોળ બિલ્લું કરવાનું હોય છે.

પ્રૌઢ માણસની સ્મરણશક્તિ કદાપિ બાળકના જેટલી તે જ નહિ હોય (૪૫ વરસની વયે જે સ્મરણશક્તિ રહે છે), બાળક કરતાં એની વિચારશક્તિ (તર્કશક્તિ) દશગણી વધારે સારી હોય છે. બે પાઠો અને શિક્ષણ સ્મરણશક્તિ ઉપર ઓછા અને તર્કશક્તિ ઉપર વિશેષ અવલંબે તો ઘણા પુખ્ત વયસ્થોની પ્રગતિ આપણને દિગ્ભૂત બનાવી દે એવી હોય છે.

બે વિદ્યાર્થીને ખગાસાં આવે, તો આપણે તરત જ વાંચન ખંધ કરી દેવું અને એને લખવાનું કહેવું. જ્યારે વિદ્યાર્થી થાકેલો છે ત્યારે એને શીખવવું નિરર્થક છે. બે આવું વારંવાર બને તો એ ઉપરથી એમ સમજવું કે પાઠો નિરસ છે, અથવા ઘણું કરીને શિક્ષકે જીલ્લો વધારે પડતો ઉપયોગ કર્યો છે.

પ્રૌઢ શિક્ષણની સાઠ ટકા સફળતાનો આધાર શિક્ષકના હાવસાવ ઉપર આધાર રાખે છે. શિક્ષકનો ઉત્સાહ ખડું જ અગત્યનો હોવાથી બે એ થાકી જાય તો એણે શીખવવું નહિ. શ્રમ અને થાકનાં ચિન્હોથી ભરેલા કેટલાય કલાકો શીખવવા કરતાં પ્રદુલ્લિત ચહેરે એક કલાક શીખવવું એ વર્તુ સારું છે.

ઝૂંબેશના સંચાલકે ભરોસો (કે વિશ્વાસ) ઉત્પન્ન કરવો એ ખાસ અગત્યનું છે. એણે હંમેશાં ઉત્તેજિત હોવું બેઠાંએ. બે

એ મોડી રાત સુધી જાગ્યો હોય કે એનું માથું દુખતું હોય, કે અજીર્ણ હોય કે વિપત્તિ માથે આવી પડી હોય, તો જ્યાં સુધી ઉત્તમ રીતે કામ કરી ન શકે ત્યાં સુધી એણે ક્યાંક છુપાઈ જવું જોઈએ. જેવાં સંચાલકનાં હશે તેવાં જ સ્વેચ્છાથી કામ કરનાર શિક્ષકોના હાવભાવ અને વર્તન થવાનાં. તેથી સંચાલકની પસંદગી કરતાં ખૂબ કાળજી રાખવી જોઈએ. ઉલ્લાસી હૃદય-વાળો અને કુદરતી રીતે જ વિનયી હોવો જોઈએ. નિરક્ષરતા-નિવારણની ઝુંબેશમાં વિશ્વાસ, આશાને પ્રીતિ આ ત્રણેની જરૂર છે; આ ત્રણેમાં પ્રીતિ સર્વોત્તમ છે. પ્રીતિનું સ્થાન પૂરે એવું ખીજું કંઈ જ નથી. જે એ નિષ્ફળ જાય તો સઘળું નિષ્ફળ જાય છે.

સારાંશ

દુઃખની સાથે અમારે શિક્ષકોને ચેતવણી આપવાની જરૂર છે કે અથથી ઇતિ સુધીની પ્રગતિ તેઓ જે કંઈ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ભણેલા છે તે નથી. એમાં અને આમાં મુખ્ય તફાવતો આ છે:—

૧. આપણે એકી વખતે એકને શીખવીએ છીએ.
૨. આપણે ખની શકે તેટલું એણું ખાલીએ છીએ, વખત શુભાવતા નથી.
૩. વાંચનના પાઠો ઉપર જે લખેલું છે તેજ વંચાવીએ છીએ. એ સિવાય કશું વધારાનું કરતા નથી.
૪. પંદર મિનિટમાં આપણે કામ પૂરું કરીએ છીએ.
૫. આપણે વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાને શીખવે એવી ખાસ કાળજી રાખીએ છીએ.
૬. આપણે એકની એક વાત વારંવાર વંચાવતા કે લખાવતા નથી.
૭. આપણે કદી “ના” કહેતા નથી.
૮. આપણે શિષ્ટ ખાળતા નથી.
૯. આપણે આપણા પાઠો આનંદ સાથે ભણે એવા બનાવીએ છીએ.

૧૦. આપણે આપણા વિદ્યાર્થીઓ રાજ હોય એમ તેમની સાથે વર્તાવ કરીએ છીએ.
૧૧. આપણે વૃક્ષો, પરસાળો, વાડ, વગેરે વર્ગની જગા ખનાવીએ છીએ; અને કોઈપણ કલાક કે ઘડી નિશાળનો સમય છે.
૧૨. આપણે હરેક ભણેલા માણસને તાલીમ લીધા વિના ભણાવવાનું ઉત્તેજન આપીએ છીએ. સંચાલકનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ છે કે તે ખીજાં માણસોને ભણાવવાને ઉત્તેજિત કરે.
૧૩. નિરક્ષરો પરસ્પર શીખવી શકે છે. એમને શીખવવા દો.

આ વાંચનાર ઘણા શિક્ષકો કહેશે કે “મને કેટલાંય વરસોનો શીખવવાનો અનુભવ છે, અને કેવી રીતે શીખવવું એ હું જાણું છું. આ મૂર્ખાઈની વાત છે.” વારુ, તો ખીજા કોઈ પાઠો લઈ જૂની પદ્ધતિએ શીખવો. આ અમારા પાઠો નિરર્થક બનાવશે નહિ. કેમકે અમારા પાઠો આ રીતે શીખવવા રચાયેલા છે. પાઠ ને પદ્ધતિ સચોટ અંધબેસતાં આવે છે, જેમ હાથનાં મોજાં હાથ પર આવી જાય છે તેમ.

કેટલી ઉંમરે પ્રૌઢ માણસો ભણી ન શકે? એનો ઉત્તર આ છે. “જ્યાં સુધી તેનું મગજ ને આંખો સારાં છે ત્યાં સુધી તે ભણી શકે છે.” આપણે : : : આ પ્રમાણે છ ટીપકાં પાસે પાસે મૂકીએ છીએ, અને ચાળીસથી ઉપરની વયના વિદ્યાર્થીને એ કેટલાં ટીપકાં છે એ પૂછીએ છીએ. જો એ ખરો આંકડો ખતાવે તો તે ભણી શકે છે. જો ન કહી શકે તો તેને ચશ્માની જરૂર છે.

સાઠ વરસથી ઉપરની વયના ઘણા નિરક્ષરો વાંચતાં શીખ્યા છે. નીચેની વાર્તા લાક્ષણિક છે:

૭૦ વરસનો ખૂદો ભણે છે

ખતાલા જીલ્લાના ઘુમેન નામના ગામમાં દેવીયા નામે એક ગામનો આગેવાન રહે છે. એને પૂછવામાં આવ્યું કે તું તમને

વાંચતાં શીખવું છે? પહેલાં તો એ હસી પડ્યો. આ પ્રશ્ન જ એને મૂર્ખાઈભર્યો લાગ્યો : એ લગલગ સિત્તેર વરસની ઉંમરનો હતો, સૂર્યના પ્રખર તાપમાં ઘણાં વરસોથી કાંમ કરવાથી એની આંખોનું તેજ ઝાંખું પડ્યું હતું. “તમારે ચંદ્રમા ખીસ્સાની ઘડિયાળ માટે જોઈએ છે?” એ પ્રશ્ન જોટલો હાસ્યજનક લાગે છે તેટલો જ પેલો પ્રશ્ન પણ એને માટે હાસ્યજનક હતો. પણ એની આગળ ચોપડી ધરવામાં આવી. એના મોટા અક્ષરો એ નરી આંખે જોઈ શકતો હતો. શંકાશીલ મને ખસા હલાવતો તે જોઠો અને સૂર્યના પ્રમાણે વાંચવા લાગ્યો. અર્ધા કલાકમાં કેટલાંક ચિન્હો એણે ઓળખી લીધાં, અને આખા પાના ઉપર દેખાડવા લાગ્યો. એના ઉચ્ચાર અને અર્થ પણ એ શીખ્યો. આમ છતાં પણ એના મનનો સંદેહ ગયો નહિ. ખીજે દિવસે વર્ગમાં એ હાજર રહ્યો નહિ; એને ખોલાવવા એક માણસ મોકલ્યો. આ વૃદ્ધ માણસ આવ્યો ત્યારે તેના મોં ઉપર શરમ હતી ને આંખોમાં એક જાતની ખીક હતી. અમે એને કહ્યું, કે ખીવાની ઠશી જ જરૂર નથી. એકાદ બે ભૂલો થશે તો પણ ઠાઈ હસશે નહિ. આ સાંભળી એનો સ્વમાન હળુવાનો ભો હતો તે મટી ગયો. પછી એ ખીજે અર્ધા કલાક જોઠો અને ખીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે કામ કર્યું. એને પોતાને ખૂબ અચંખો લાગ્યો ! આ અર્ધો કલાક પૂરો થયો તે પહેલાં એ એક સહેલું વાક્ય વાંચતો હતો ! ત્રીજા દિવસે તો દેવીઆ અમારો એક બહુ જ ઉલ્લાસી વિદ્યાર્થી-ઓમાંનો એક હતો, આમતેમ બધે જ પોતાની ચોપડી લઈ જતો, અને દઢ નિશ્ચય તથા બળ સાથે એ વાંચન કરવા લાગ્યો. પ્રોફ શિક્ષણની ચળવળને દેવીઓ હાલ ખૂબ જ પ્રોત્સાહન ને ઉત્તેજન આપે કે, તેમજ પોતાના ગામનાં ખીજાં અસણુને તે જાતે ભણાવે છે.

પ્રકરણ પમું

નાના ગામડામાં કેવી રીતે પ્રૌઢ શિક્ષણની

ઝૂંબેશ શરૂ કરવી

૧. ગ્રામ્ય ઝૂંબેશના સંચાલકની પસંદગી

કોણુ ગ્રામ્ય ઝૂંબેશનો સંચાલક બની શકે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજી કોઈ પણ બીજાત કરતાં એના વ્યક્તિત્વ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. સંચાલક તરીકેની આવડગત ચોપડીના આધારે કે પરિષદોની મારફતે શીખવી શકાય, પરંતુ આનંદી વ્યક્તિત્વ પોતાના સાધ્યો પ્રત્યેના સાચા પ્રેમથી ભરેલા માયાળુ હૃદયમાંથી સૂજે છે. કોઈ ગામમાં નિશાળનો શિક્ષક સંચાલક તરીકે ઉત્તમ હોઈ શકે, પણ હરેક ઠેકાણે એવું બને નહિ. “પ્રત્યેક જણ બીજા એકને શીખવે” એ પ્રકરણમાં ખતાવેલી મુશ્કેલીઓ અહીં પણ લાગુ પડે છે. પહેલું, જે શિક્ષક નિશાળમાં ઉત્તમ રીતે કામ કરતો હશે તો નિશાળ છૂટ્યા પછી એ ઘણો થાકી ગયેલો હશે. જે એ એવો શિક્ષક હશે કે જે પોતાની નિશાળની ફરજો પ્રત્યે નિષ્કાળજી રાખે છે તો નિરક્ષરતાનિવારણની ઝૂંબેશ પ્રત્યે પણ એ નિષ્કાળજી રાખશે. બીજું, સંચાલકનું કામ કરનાર શિક્ષક અબજાતાં પ્રૌઢોની સાથે બાળકો જેવો વર્તીવ કરે અને પોતાનું મગફરી વલણ ખતાવીને એમનું સ્વમાન હણે એ બનવા ભેગ છે. વર્ષોથી પહેલી ટેવ એકદમ તોડવી મુશ્કેલ છે, અને બાળકો સાથે વાપરેલો “નિશાળના મહેતાજીનો સાદ” બદલીને પ્રૌઢોને ભણાવતાં “મિત્રો પરસ્પર સાદ વાપરે” એ સાદ વાપરવો ખરેખર મુશ્કેલ છે. ત્રીજું, હિંદુસ્તાનની પોણા ભાગની શાળાઓના શિક્ષકો ઠંટાળાભરી પુનરુક્તિ (એક જ વાત વારંવાર બોલાવવી

કે લખાવવી)નો ઉપયોગ કરે છે. વળી એમની પ્રગતિનું પ્રમાણ એટલું મંદ હોય છે કે જાણુ તેઓ ખોડંગતા ચાલતા હોય, અને એ પ્રૌઢાને રચતું નથી. એ શિક્ષકો એમ માને છે કે નવી કાર્ય-પદ્ધતિઓ કરતાં એમના અનુભવો વિશેષ કીમતી છે.

ચોથો વિક્ષેપ એ છે કે હિંદુસ્તાનના શિક્ષકો ભણાવતી વખતે છાપેલા પાઠો ઉપરાંત પોતાનાં બહુદ સાપણોનો ઉમેરો કરે છે. સાથે જ હિંદુસ્તાનનું શિક્ષણ “સાપણો” કહેવાય છે એમાં કંઈ ખોટું નથી. પરંતુ આ ચોપડીમાં વર્ણવેલા પ્રૌઢા માટેના પાઠોને સાપણની જરૂર રહેતી નથી. છાપેલા પાઠો ઉપરાંત કશું જ વધારે શીખવવામાં આવતું નથી, અને ખુબ જ જુજ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આ વાત સ્પષ્ટ છે કે સામાન્ય ગ્રામ્ય શાળાનો શિક્ષક ઝંખેશનો કાર્યકર્તા કે સંચાલક અને તે પૂર્વે તેણે પોતાની શીખવવાની ઘણી જૂની રીતો ભૂલી જવી જોઈશે. બીજા ભવિષ્યમાં થનાર સંચાલકોની સાથે એણે પણ એકાદ તાલીમ આપનાર વર્ગમાં હાજરી આપવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે કહેવાનું પરીક્ષણ ખુબ સામાન્ય છે : “એ ટ્રેઈનડ શિક્ષક છે અને એને તાલીમની કશી જ અગત્ય નથી.” જો એને ભણાવી શકાય એવો એ શિક્ષક હોય તો એની પસંદગી ઉત્તમ કહેવાય. પણ જો એ એમ માનતો હોય કે એને તાલીમની જરૂર નથી, કેમકે એ ખંડુ જાણુ છે તો તેને કામમાં લેશો નહિ.

ગ્રામ્ય ઝંખેશના સંચાલકની પસંદગી માટે આપણે બીજા ધંધાદારી અને વર્ગના માણસો તરફ પણ નજર રાખવાની છે. કદાપિ કોલેજનો કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાની શનિવારની રજા અને ઉનાળાના બે મહિનાની રજા આ કાર્યમાં વાપરવા તૈયાર હોય. જખલપુરમાં રોખટંસન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ કરે છે તેમજે આવા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની ખાર કે વીસ વિદ્યાર્થીઓની ટોળી અઠવાડિયામાં એકવાર, ખાસ કરીને દર શનિવારે કે રવિવારે જાય તો આવા એકદિવસના ડહાપણ સરેલા ઉપયોગથી સફળ ઝંખેશ ચલાવી શકાય, અથવા વિદ્યાર્થીઓ નજદિકનાં ગામડાંઓમાં દર સાંજે

સાંજે જાય, અને વારાફરતી જાય. આથી દરેક વિદ્યાર્થીને આરામ મળશે અને એકના ઉપર જ બધા બોજ આવશે નહિ. આ રીત નાગપુરની હાઈસ્કોલ કોલેજ સફળતાપૂર્વક વાપરે છે. હિંદુસ્તાનની કેટલીક પ્રાથમિક શિક્ષણશાળાઓમાં સર્વોત્તમ શિક્ષણ કોલેજના પુરુષ ને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે.

સંચાલકો તરીકે કામ કરી શકે એવા માણસો સહકારી મંડળીઓના સુપરવાઇઝરો, કોન્સ્ટેબલો (સિપાઈઓ), કે ગામડાંના અન્ય અમલદારોમાંથી પસંદ કરી શકાય છે. નર્સો પણ ઘણું ઉત્તમ કામ કરી શકે એમ છે—સ્ત્રીઓ પણ માણસોની જેમ જ ઝંખેશ સારી રીતે ચલાવી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં એક સાથે એ ઝંખેશો ચલાવવાની જરૂર છે—એક પુરુષો માટે, બીજી સ્ત્રીઓ માટે. મુસલમાન ધર્મની અને હિંદુ ધર્મની કેટલીક રીતોએ લીધે નજદિકનાં કુટુંબીજનો સિવાય પુરુષો બહારની સ્ત્રીઓને શીખવી શકતા નથી.

હાઈ સ્કૂલો અને કોલેજોમાં ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ ગામમાં કે ગામની નજદિકમાં રહેતા હશે. જાગીરદારોના છોકરાઓ અને છોકરીઓ ઘણી વખતે કેળવાયેલાં, પ્રગતિશીલ અને તેઓના આધુનિક વિચારોને કૃત્યમાં મૂકવા આતુર હોય છે. તેમનાં માતૃપિતાઓના મનમાં જે ભીતિ અને સંશય હોય છે તેને તેઓ અજાણ્યા માણસો કરતાં સારી રીતે નાબુદ કરી શકશે, અને આ કંઈ નાનોસૂનો લાભ નથી; કેમકે વિરોધી જમીનદારો હિંદુસ્તાનમાં ઝંખેશોને અટકાવે છે કે નિષ્ફળ બનાવે છે. તેઓને એ ભીતિ છે કે જે નિરક્ષરોને સાક્ષર બનાવવામાં આવશે તો અસંતોષ અને વેતનની મુશ્કેલીઓ ઉપસ્થિત થશે.

જે જગાએ આખું ગામ એક જ પ્રકારની રાજકીય ચળવળમાં બેડાયેલું છે ત્યાં એ પક્ષનો આગેવાન નિરક્ષરતાનિવારણની ગ્રામ્ય ઝંખેશનો ઉત્તમ સંચાલક બની શકે. જ્યાં બધાં જ માણસો એક જ ધર્મ પાળનારાં છે ત્યાં માયાળુ અને સાર્વજનિક હિત જોનાર ધર્મગુરુ કે બીજો કોઈ ધર્મને અંગે કામ કરનાર માણસ

ઘણા જ લાભદાયી થઈ પડે. ખ્રિસ્તી સુવાર્તિકામાં સ્ત્રી સુવાર્તિકા, ડીકનેસો, સાધ્વીઓ, પાળકો અને એમની પત્નીઓ તથા મંડળીના અન્ય અધિકારીઓ ઉત્તમ આગેવાનો બને છે. દેશમાં જેમ જેમ સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધતું જશે તેમ તેમ બીજા ધર્મગુરુઓ પણ ખેશક આ કાર્યમાં એટલા જ રસ લેતા અને મહેનતુ બની જશે.

ઘણા માણસો વકીલો થવાનું શિક્ષણ લીધા પછી બેકાર જેવા હોય છે, અને તેઓ પોતાના દેશના ભાઈઓને સહાય કરવાની તક મળવાથી ખુશી થશે. ઘણી જગાએ સાઠ ને સિત્તર વરસનાં નિવૃત્ત સ્ત્રીપુરુષો ગ્રામ્ય ઝંખેશનાં સંચાલકો બની શકે. હિંદુસ્તાનમાં વૃદ્ધાવસ્થા આખરૂં અને સન્માન પામે છે. મહાત્મા ગાંધીની અબયબ આગેવાની આપણને એ બતાવે છે કે ઘણા વૃદ્ધ માણસો આ કાર્યમાં પણ આગેવાની આપી શકે છે. એમનાં છેલ્લાં અને ડહાપણથી ભરેલાં વરસો નિરથક જવા દેવા કરતાં હિંદુસ્તાનની પુનર્રચના માટે એમનો ઉપયોગ કરવો એ બહેતર છે—એ હિંદુસ્તાન માટે સારું છે અને વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો માટે પણ સારું છે. જો એમની ભૂતકાળની જીંદગીથી તેઓ સંતોષી હોય તો ઉપરની હકીકત શક્ય છે, પણ જો તેઓનું જીવન કડવાશથી ભરપૂર હોય તો અશક્ય છે. આટલું કહ્યા પછી, એ કહેવું જોઈએ કે પુરુષ કે સ્ત્રીની ઉંમર કે નોકરી (યા ધંધો) અગત્યની વાત નથી, પણ એનામાં વિશાળ પ્રેમ અને અન્યને સમજવાની શક્તિ હોય, તથા દરેક જ્ઞાતિ સાથે સંકાયે રાખ્યા વિના કામ કરવાની શક્તિ હોય એ આવશ્યક છે.

ગ્રામ્ય ઝંખેશનો સંચાલક પસંદ કર્યા પછી એને સંપૂર્ણ તાલીમ આપવો ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટ્યુટોમાં મોકલવો જોઈએ. આ ચોપડી એ સંચાલક પાસે હોવી જોઈએ, અને જો તે અંગ્રેજી બોલતો હોય તો જે ચોપડીનો આ અનુવાદ છે તે ચોપડી વાંચવી જોઈએ, એનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને કાયમના ઉપયોગ માટે તેની પાસે હોવી જોઈએ.

૨. ઝૂંપેશના આરંભ પૂર્વે એક મહિનો

સરકારની નીમેદી કે ખાનગી પ્રાઇ શિક્ષણની મુખ્ય સમિતિ પાસે ગામડાના માણસોને રસ પડે એવી અને ઉપયોગી બાબતો બતાવનાર મોટાં ચિત્રો અને લખાણો ભીંતોએ ચોંટાડવા પૂરતા પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ. પ્રાંતમાં કોઈ ઉત્તમ કલ્પનાશક્તિવાળા લેખકની પસંદગી કરીને એને ગામડાંના માણસોની અગત્યતાઓનું સંશોધન કરવા અને એનાં નિરાકરણો આપવા અભાયદો કરવો. ઘણી અગત્યતાઓમાં ગામડાંના લોકો જે વસ્તુઓ ખરીદવા ચાહે છે એના છેલ્લા ભાવો, ક્યાંથી સોંધાં અને સુધરેલી ઢબનાં હળો ને વધારે કપજ આપનાર બી મળી શકે, કરજમાંથી કેવી રીતે બહાર આવી શકાય અને ફરી કરજના કલણમાં જવાય નહિ... વગેરે, આવી શકે. ગામડાના માણસોના સ્થાનિક ધંધારોજ-ગારને અનુસરીને ચિત્રો, વગેરે હોવાં જોઈએ.

ડૉ. એસ. સી. સારકોવ સૂચવે છે, કે ચામડાં તૈયાર કરનારાઓને કેવી રીતે સાધારણ ચામડાંના ટુકડાઓ રંગવા અને ઈંગ્લેંડના લીડસ શહેરમાં બનાવવામાં આવે છે તેવાં આકર્ષક તકિયાઓ, શેતરંજીઓ. હાથમાં રાખવાની નાની પેટીઓ, વગેરે બનાવવાનું શીખવી શકાય. નકામાં ચામડાંના ટુકડાઓને બહુ જીજ કિંમતે બહુ જ ખારીક ભૂકો કરીને ઘણું જ ફળદ્રુપ ખાતર બનાવી શકાય છે. આ બતનું ખાતર હિંદુસ્તાનના ખેડૂતોને હજી મળતું નથી. ભાંગીઓને વિઠાને કેવી રીતે દૂર્ગંધ મારી નાખીને, બાળીને, અને બીજી રીતે એમાંથી ખાતર તથા ગ્યાસ બનાવી શકાય, એ શીખવવામાં આવે તો તેઓ પોતે આખાદ બની શકે અને એમની જ્ઞાતિઓને પણ આખાદ બનાવી શકે. ડૉ. સારકોવ એવું સૂચવે છે, કે ગામડાંના માણસો ભણવા ઉત્તેજિત થાય માટે શિક્ષકે આવી બાબતો એમને કહેવી જોઈએ. પણ પ્રશ્ન એ છે કે સાધારણ શિક્ષક આટલું બધું કેવી રીતે જાણી શકે? આ તો ખાસ ધંધાને લગતી બાબતો છે અને એ એમાં થયેલા

પ્રવીણા જ યોગ્ય રીતે સમજવી શકે છે. જે હકીકત આપણે જણાવવા માગીએ છીએ તે જો સાદી ભાષામાં લખવામાં આવે અને ગામડાંનાં ઘરોની ભીંતોએ ચોંટાડવામાં આવે તો જોએ વાંચી જાણે છે તેઓ વાંચશે અને વાંચનની કિંમત આંકશે. તદુપરાંત, નિરક્ષર સ્ત્રી પુરુષો લોકોના કહેવા ઉપર પૂરો ભરોસો રાખતાં નથી, પણ તેઓની આગળ જે લખેલું વાંચવામાં આવે છે તે સાંભળીને માને છે.

એક ઘણું ઉપયોગી ટંગાવવાનું લખાણ આ પ્રમાણે તૈયાર કરી શકાય :

તમારે વાંચવાની શી જરૂર છે.

૧. એ માટે કે તમે તમારાં સગાં ને મિત્રો તરફથી આવેલા પત્રો વાંચી શકો અને જવાબ આપી શકો.
૨. એ માટે કે તમે સહી કરી શકો, અંગુઠાનું નિશાન ન કરવું પડે.
૩. એ માટે કે તમે ખત અને દસ્તાવેજો વાંચી શકો અને શાહુકારો, જમીનદારો, વકીલો કે રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર ટીકીટો વેચનારા આડતિયાઓથી છેતરાઓ નહિ.
૪. એ માટે કે તમને ખેતી વિષે, ઢોરઢાંક ઉછેરવા વિષે, ઓછા ભાવે વસ્તુઓ ક્યાંથી મળી શકે, દેવામાંથી કેવી રીતે છૂટાય અને ફરી એમાં પડાય નહિ, સહકારી ખેંડો, બાળસંભાળ, ખોરાક, તાત્કાલિક ઈલાજો અને હજારો બીજી અગત્યની બાબતો વિષે ઘણી જ કીમતી માહિતી મળે.
૫. એ માટે કે તમને સારું વેતન મળે.
૬. એ માટે કે તમે વાર્તાઓ, કહેવતો, કાયદાઓ, સંવાદો, નાટકો, સમાચારપત્રો, વગેરે વાંચી શકો.
૭. એ માટે કે તમારું સન્માન વધે અને (જ્ઞાતિમાં) તમારું સ્થાન વધે.
૮. એ માટે કે તમે બીજાઓના શિક્ષક બની શકો.

૯. એ માટે કે તમે સમજપૂર્વક મત આપી શકો.
૧૦. એ માટે કે સલાઓમાં તમે પોતાના વિચારો આપી શકો.
૧૧. એ માટે કે દુનિયાની ગતિની સાથે તમે પણ આવી શકો.
૧૨. એ માટે કે તમે તમારાં છાકરાંને પોતાના જીવનથી અને શિક્ષણથી સારી મદદ આપી શકો.

ગામડાંના માણસોની સાધામાં છાપેલી સાદી ને સરળ પણ ઘણી કીમતી માહિતી આપનાર ચોપડીઓ જેઓ વાંચી શકે છે તેઓમાં વહેંચવી, અને નિરક્ષરોની આગળ એ વાંચવા કહેવું એ ખુબ અગત્યનું છે. આ સઘળું ઝૂંબેશ શરૂ કર્યા પહેલાં એક મહિના અગાઉ થવું જોઈએ.

૩. નિરક્ષરતાની તપાસણી

કેટલી પાઠોની ચોપડીઓ અને બીજાં સાધનોની જરૂર પડશે એ ગામડાંના નિરક્ષર સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. શરૂઆતમાં બધાંનાં નામ લખવાની કે બધી જ માહિતી આપનાર ગણતરીની અગત્ય નથી. આમ કરવામાં જેઓએ શીખવવું જોઈએ તેઓનો વખત અને તેઓની શક્તિ ખર્ચાઈ જશે.

૪. સાધનો

ત્યાર પછી નીચેનાં સાધનો મંગાવો :

૧. બધાંનું ધ્યાન આકર્ષાય એવી જગાએ ચોંટાડવા માટે એક કે બે મોટા ખારાખડી કે મૂળાક્ષરના પાઠો.
૨. ગામડાના બધા જ નિરક્ષરો માટે પુરતી સંખ્યામાં એ મોટા પાઠોની નાની, વિદ્યાર્થીઓ માટેની નકલો.
૩. સઘળા નિરક્ષર પ્રૌઢો માટે માર્ગદર્શક પાઠો.
૪. ગામની વસ્તીના લગભગ દશ ભાગની સંખ્યામાં નીચે ખતાવેલા હેવાલ ભરવાનાં કાગળો.
૫. પ્રૌઢ નિરક્ષરોની સંખ્યાના લગભગ અર્ધા ભાગનાં સાક્ષર થયાનાં સર્ટીફિકેટો કે બિલ્ડલા જેમ જરૂર પડે તેમ વધારે અગાઉથી મંગાવવાં.

- ગામઠાના હરેક શિક્ષક માટે સાડાં હેવાલનું ફોર્મ
(આ ભરીને ઝૂંબેશના સંચાલક પર મોકલી આપવું.)

શિક્ષકનું નામ

[illegible]

૫. શિક્ષકોની શોધ

જે શક્ય હોય તો પ્રાંતિક અથવા જીલ્લાના કાર્યકર્તાએ ગ્રામ્ય સંચાલકને શિક્ષકોને શોધી કાઢવામાં અને એમને તાલીમ આપવામાં મદદ આપવી.

એક નોટબૂક લઈને જે સ્ત્રીપુરુષો વાંચી લખી જાણે છે તેઓની શોધમાં જાઓ. એક વખતે નિશાળમાં હતાં પણ બધું ભણેલું ભૂલી ગયાં, એવાંઓનાં નામ આ ટીપમાં આવી જશે. હરેક જણ પુરુષો ને સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો અને જુવાનો, અમલદારો અને નાગરિકો, વધારે ભણેલાં કે થોડું, એકેએક વાંચતાં જાણનારે આ “ગ્રામ્ય પાઠશાળા”ના શિક્ષકો ખનવાનાં છે. ઝંખેશનેા સંચાલક પોતાને આ “ગ્રામ્ય પાઠશાળાનેા મુખ્યાધિકારી” ગણે. પણ જો એ ડાહ્યો હોય તો બીજાને એ કહે નહિ !

સઘળાં લાયક “પાઠશાળાના” શિક્ષકોનાં નામોની સંપૂર્ણ ટીપ તૈયાર કર્યા પછી સંચાલક બધા શિક્ષકોને એકત્રિત કરે અને એમને કહે કે “તમે સહુ આપણા ગામને શિક્ષિત બનાવવાના કાર્યમાં સહાય આપશો. તમારે હવે આ આપણી ઝંખેશના સિદ્ધાંતો શીખવાના છે.” જે પહેલું કામ છે તે એ કે એમને કેવી રીતે શીખવવું એની તાલીમ આપવી. આની ઉત્તમ રીત એમની આગળ પ્રત્યક્ષ શીખવી બતાવવું એ છે. હવે પછી જે રીત બતાવવામાં આવી છે તેનું પાલન કરો અને ફતેહ નિઃસંદેહ તમારી જ છે.

૬. શીખવવાની રીત શિક્ષકોને બતાવવી

ગામડાના નિરક્ષરો આગળ તમારા શિક્ષકોને ખારાખડી કે મૂળાક્ષરના તખ્તા ઉપર રચેલું ગીત શીખવો. આ નીચે આપેલું ગીત જુદી જુદી ભાષાઓમાં મળી આવે છે. શબ્દફેર અને રાગ-ફેર અનિવાર્ય છે. ગુજરાતી ગીત આ પ્રમાણે છે :—

ભણો રે ભણો !

કા, કી, કુ, કે, કા, સંઘાતે ખાલો સૌ,
 કા, કી, કુ, કે, કા, તેમાં છે મળ ખૌ !
 ગા, ગી, ગુ, ગે, ગા, રે ખાઈઓ, ગાઓ સૌ,
 ગા, ગી, ગુ, ગે, ગા, છે તેમાં ગમત ખૌ !
 ચા, ચી, ચુ, ચે, ચા, રે છાકરાં, ચાલો સૌ,
 ચા, ચી, ચુ, ચે, ચા, ચાલાકી તેમાં ખૌ !
 જા, જી, જુ, જે, જા, સૌ ગાતાં જાઓ જા,
 જા, જી, જુ, જે, જા, ઝટ વાંચી જાણો તો !
 ડા, ડી, ડુ, ડે, ડા, આ રાગ તો કાઢો સૌ,
 ડા, ડી, ડુ, ડે, ડા, સૌને હસાડો ખૌ !

રાગ : સા-ગ-સા-ગ | પ-પ | ડ-પ-મ-ગ | રી,
 સા-ગ-સા-ગ | પ-પ | ડ-પ-ડ-ની | સા.

ગીત શીખવતી વખતે તમારા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું અને જે વિદ્યાર્થી સૌથી વધારે હોશિયાર લાગે તેને પસંદ કરવો. જો બીજી શકે તો હંમેશાં સૌથી વધારે ચપલ ને હોશિયાર વિદ્યાર્થીને પહેલાં શીખવો. એને કહો, કે

“હું આખા ગામમાં સૌથી હોશિયાર માણસની શોધમાં હતો અને તમને શોધી કાઢ્યા છે. હું તમને શિક્ષક બનાવનાર છું. ભણાવવાના કાર્યમાં અમને તમારી મદદની જરૂર છે. તમારા જેવા હોશિયાર વિદ્યાર્થી આ આખો પાઠ ફક્ત વીસ મિનિટમાં વાંચી શકશે, પછી તમારે બીજાને આ પાઠ શીખવવો અને હું દેખરેખ રાખીશ. તેથી હું કેવી રીતે શીખવું છું એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો, અને એ જ રીતે શીખવજો.”

પછી આ ઉપરાંત એક પણ શબ્દ બોલ્યા સિવાય શીખવવાનું શરૂ કરો. જો ગામડાના નિરક્ષરો વાતો કરવા લાગે તો અટકાવશો નહિ. ઝપાટાખંધ ચાલો. પહેલી દશ મિનિટ

ઘણી જ કીમતી છે. એક પણ નિરર્થક શબ્દ બોલવો નહિ. (તમારા ભવિષ્યના શિક્ષકોને કંઈ પણ સમજાવવા વચ્ચે અટકવું નહિ. એ કામ પાછળથી કરવું).

તમારા વિદ્યાર્થીની પાછળ પાછળ એક શબ્દ પણ બોલશો નહિ. દાખલા તરીકે જો એ “ગાય” ખરાબર વાંચે તો તમારે એ શબ્દ એની પાછળ ઉચ્ચારવો નહિ. આ રીતે તમે ઘણી પળોનો ખચાવ કરશો. વિદ્યાર્થીના સાદ જેટલો જ તમારે પણ સાદ વાપરવો, આથી તમે એ તમારી સાથે વાંચે છે કે નહિ તે સાંભળી શકશો. કદી તમારે ઊંચા સાદે બોલવું નહિ. ઉત્તમ શિક્ષકો નીચો, આનંદક સાદ વાપરે છે—વિદ્યાર્થીઓ સાંભળી શકે એટલું જ ઊંચું સ્પષ્ટ રીતે બોલે તો ઊંચે સ્વરે બોલવું ન પડે. એકની એક વાત વારંવાર બોલાવવી કે લખાવવી નહિ. ગોળ ગોળ ફરશો નહિ. નજીવા ખોટા ઉચ્ચારો ઉપર ધ્યાન આપશો નહિ. સીધી રીતે તમારા વિદ્યાર્થીની ભૂલ સુધારવા યત્ન કરશો નહિ. કદી “ના” કહેશો નહિ. જો તમે ચાર વાર “ના” કહેશો તો પાંચમી વાર એ યત્ન કરતાં અચકાશે. “ના” કહેવું હાય ત્યારે “હા” કહેવું. જેમ જેમ આગળ વાંચો તેમ તેમ તમારે અજાયબી અને ખુશી પ્રદર્શિત કરવી અને કહેવું, “સરસ, શાખાશ.” અને ઉત્સાહ વધારવો. પાઠ પૂરો કરે ત્યારે તમારે કહેવું :

“તમે બહુ જ હોશિયાર છો. તમે ફક્ત દશ જ મિનિટમાં આખો પાઠ વાંચ્યો ! તમે એક ઉત્તમ શિક્ષક બની શકશો, ચાલો હવે હું તમારા માટે બીજો હોશિયાર વિદ્યાર્થી શોધી કાઢું. તમે એને શીખવજો અને હું દેખરેખ રાખીશ.”

એ પોતાના વિદ્યાર્થીને ભણાવે ત્યારે તમારે તદ્દન અવાચ રહેવું. (યાદ દેવડાવવા માટે જો જરૂર પડે તો મોંમાં કાગળ રાખો). એક પછી એક લીટીના અનુક્રમ પ્રમાણે એ શીખવે છે કે નહિ એ જોવા પૂરતું જ તમારી મદદ આવશ્યક છે, કેમકે લીટીઓના અનુક્રમનું એને ભાન નથી, પણ તમારે એ તમારી આંગળીથી બતાવવું, તમારા મોંથી નહિ !

તમારી મદદ સિવાય એ જે કંઈ કરી શકે એ કામ કદી તમારે કરવું નહિ. જે એ અટકી જાય તો ધીમેથી એને સહાય આપો અને મુશ્કેલી દૂર થાય કે તરત જ તમારે હટી જવું. જે એ વિચાર કરતો હોય તો તમારે મદદ કરવા ઉતાવળા ન થવું, તોપણ એ મૂંઝવણમાં ન આવી પડે એની ખાસ સંભાળ રાખવી. વારંવાર “ઘણું જ સરસ” કહો, અને જાણે ખૂબ જ ખુશી હો એમ ખતાવો.

પાઠ વાંચી રહ્યા પછી એને કહો, કે “તમે એક સારા શિક્ષક છો! આ પહેલો પાઠ લો. તમારે વેર એ લઈ જાઓ અને બીજો પાઠ શીખો તે પહેલાં આવતી કાલ સવારે જેટલાં માણસોને ભણાવી શકાય તેટલાંને આ પહેલો પાઠ ભણાવો. તમે જેમ વધારે માણસોને ભણાવશો તેમ તમને એ વધારે સારી રીતે યાદ રહેશે. જે નિરક્ષરોને તમે ભણાવો તેઓનાં નામ યાદ રાખજો.”

જે તમે પ્રત્યક્ષ શીખવેલો પાઠ ખરાખર રીતે શીખવ્યો હશે, અને તમારું હૃદય સાચા પ્રેમથી ઉભરાતું હશે, તો તમે તમારા વિદ્યાર્થીને એના જીવનમાં નહિ અનુભવેલી એવી મહાન ઘડી આપશો.

તમારા વિદ્યાર્થીએ જે બીજા માણસને હમણાં જ શીખવ્યું તેને તમે ભૂલી જશો નહિ. તમે દેખરેખ રાખો કે તે કેટલાંને ભણાવે, પછી બીજાંને ભણાવવા એને સાધનો આપી મોકલો. હવે તમે તમારા શિક્ષકોને સઘળા સિદ્ધાંતો પૂરેપૂરા સમજાવો. પછી તમારા શિક્ષકો પરસ્પર ભણાવે અને બાકીના એ ઉપર ધ્યાન આપે અને ટીકા કરે. તમારા શિક્ષકોની દરેક વ્યક્તિને પાઠની ઓછામાં ઓછી ચાર નકલો, અને ગામને ભણાવવા જાય ત્યારે કોને ભણાવે છે એની નોંધ રાખવા એક નોટબુક આપો. આ પ્રકરણની નકલ દરેક શિક્ષક પાસે હોય એ અવશ્યનું છે.

ઝંખેશનો સંચાલક એના “શિક્ષકોને” પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવા દરરોજ થોડાં માણસોને ભણાવશે, પણ એનું મુખ્ય કર્તવ્ય એવી પ્રગતિમાન અને વૃદ્ધિગત ઝંખેશની કાળજી રાખવાનું છે. જે એ ઝંખેશ સંપૂર્ણ હોય તો તે અનન્ય પ્રગતિ કરશે.

ગામની સૌથી જાહેર જગ્યાએ, જ્યાં સૌ કોઈ જોઈ શકે, ત્યાં શિક્ષકોનાં નામો લખવાં. એ ટીપો તૈયાર કરવી. પહેલી ટીપમાંના શિક્ષકો “પ્રોફેસરો” કહેવાય, અને બીજી ટીપમાંના “શિક્ષકો” કહેવાય. જે નિરક્ષરો દરરોજ પોતાના પાઠ શીખીને બીજા નિરક્ષરોને સજ્જાવે છે તેઓનાં નામ “શિક્ષકો”ની ટીપમાં લખવાં. આ ટીપ દરરોજ વધવી જોઈએ. જો આ પ્રકરણમાં ખતાવેલી રીત પ્રમાણે ઝૂંબેશ ચલાવવામાં આવે તો ગમે તેટલું મોટું ગામ હોય તો પણ એક મહિનાની અંદર લગભગ બધા જ પ્રૌઢો સજ્જવાનું શરૂ કરી દેશે.

૭. કાર્યવાહક મંડળ

સફળ નીવડેલા અને ખુબ જ ઉધમી શિક્ષકોમાંથી સંચાલક કોટલાક શિક્ષકોને પસંદ કરશે અને તેઓ “કાર્યવાહક મંડળ” બનશે. આ મંડળના સભ્યોનાં નામ પણ કોઈ ખુબી જગ્યાએ લખવાં. જેટલી ઝડપથી ઝૂંબેશ વધતી જશે તેટલી ઝડપથી આ મંડળ પણ વધતું જશે. દર દશ શિક્ષકે એક મંડળનો સભ્ય હોવો જોઈએ. મંડળનો સભ્ય એના દશ શિક્ષકો અને ઝૂંબેશના સંચાલક વચ્ચે આડાતયા તરીકે કામ કરશે.

મંડળના સભ્યોની ફરજો આ છે :

૧. સંચાલકની મુખ્ય ઑફિસમાંથી સાહિત્ય લાવે અને એના શિક્ષકોને વહેંચી આપે.

૨. એની દેખરેખ નીચેના શિક્ષકોની હોશિયારી ઉપર નજર રાખે, જે વાતમાં તેઓ નબળા હોય તેમાં તેઓને મદદ આપે, અને ઝૂંબેશના સંચાલકને એનો હેવાલ આપે.

૩. જે વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવ્યું હોય તેઓનો સાચો હેવાલ એના શિક્ષકો તરફથી મેળવે.

૪. જો એ એના કાર્યમાં સફળતા મેળવે તો તરત જ એને વીસ શિક્ષકો ઉપર દેખરેખ સોંપવી. આમાંના દશની એ નવી ટોળી બનાવશે, અને આ નવી ટોળી નવા સંચાલકની દેખરેખ નીચે મૂકવી.

કાર્યવાહક મંડળીની વૃદ્ધિ જોઈ એના સભ્યો ખનવાની જાણાસા શિક્ષકોમાં ઉત્પન્ન થશે, અને એ રીતે કાર્યવાહક મંડળને આગેવાનીનું અને સમાજમાં એના સ્થાનનું ભાન કરાવશે.

ઝંખેશના પહેલા મહિનાની આખર સુધીમાં અનેક સમિતિઓની જરૂર પડશે. આ સમિતિઓના સભ્યો કાર્યવાહક મંડળના સભ્યોમાંથી પસંદ કરવા.

૧. પુસ્તકાલય કે વાંચનાલય સમિતિ (આ વિષય ઉપર પ્રકરણ ૧૧મું તથા વધારો જુઓ).
૨. “અજવાળિયું” જેવા છાપાનું લવાજમ ઉઘરાવનાર સમિતિ (સાહિત્ય અને વેચાણ : આ વિષય ઉપર પ્રકરણ ૧૨મું જુઓ).
૩. પ્રૌઢ શિક્ષણ સમિતિ—ખાસ કરીને જે વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓ સાક્ષર થઈ ગયા છે તેઓના માટે. (આ વિષય ઉપર પ્રકરણ ૧૨મું ને ૧૫મું જુઓ).
૪. ગણતરી સમિતિ—આ સમિતિ કોને ટાળી મૂકવામાં આવ્યા છે, કે કોણ સહકાર આપવાની ના પાડે છે તે નક્કી કરશે.
૫. પ્રમાણપત્રો આપનાર સમિતિ—આ સમિતિ સાક્ષર થયેલાંઓને સર્ટિફિકેટો આપશે. આ સમિતિમાં ગામના આગેવાનોને મૂકવા.
૬. ભલામણ કરનાર સમિતિ—આ સમિતિ સંચાલકના હાથમાં આવેલા ખર્ચા હેવાલોનો અભ્યાસ કરશે અને ખીજું કયું પગલું ભરવું એ વિષે સલાહ આપશે.

દરેક સમિતિમાં પાંચ સભ્યો રાખવા, તેમજ સભ્યોની સંખ્યા આ કામ માટે કેટલા માણસો તૈયાર છે એના ઉપર આધાર રાખે છે. ખાસ સ્થાનિક પ્રશ્નો કે બાબતો માટે વધારાની સમિતિઓ નીમવાની જરૂર પડે તો તેમ કરવું.

સંચાલક અઠવાડિયામાં એક વાર (ખાસ જરૂર ઊભી થાય તો વધારે વાર પણ) કાર્યવાહક મંડળની સલાહોસાડશે અને વિચારોની આપણે કરશે અને સમિતિ જે સલામતો કરે તે અમલમાં મૂકશે. આ ઉપરાંત જેમાં બધા શિક્ષકો ભાગ લઈ શકે એવી ખાસ સલાહો વારંવાર બોલાવવી. જ્યારે પ્રૌઢ નિરક્ષરો “વાચનના માર્ગદર્શક પાઠો” અને વાચનનાં પાનિયાં, “વાંચો રે વાંચો” પૂરાં કરે ત્યારે આખા ગામની સમક્ષ ખાસ સલાહો બોલાવીને યોગ્ય ક્રિયા સાથે તેઓને પ્રમાણપત્રો એનાયત કરવાં. પ્રમાણપત્રો એનાયત કરવા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોને આમંત્રણ આપવું. આથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ઊંડી અસર થશે અને વિદ્યાર્થીઓ તરીકે તેમજ શિક્ષકો તરીકે ચાલુ રહેવાને ઉત્તેજન મળશે. પ્રમાણપત્રો આપનાર સમિતિના સભ્યો પ્રમાણપત્રો ઉપર સહી કરે.

ખાસ સંજોગોમાં ગામડાંઓમાં જુદીજ રીત વાપરવી પડે.

પ્રકરણ ૬૬

સ્ત્રીઓ

વસ્તી ગણતરી બહાર કરે છે કે હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓમાં પચાસ સ્ત્રીએ ફક્ત એકજ સ્ત્રી વાંચી શકે છે. મધ્ય પ્રાંતોમાં, બીહારમાં, પંજાબમાં, યુક્ત પ્રાંતોમાં, મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં, અને હૈદરાબાદ તથા બીજાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં સૌ સ્ત્રીએ ફક્ત એકજ સ્ત્રી ભણેલી છે.

૧. ઇતિહાસ

આ ઉપરથી અમે એવું કહેવા માગતા નથી કે હિંદમાં સ્ત્રીઓ અગત્યની નથી. નામાંકિત અને ઘણી જ આગળ પડતી સ્ત્રીઓનાં નામની એક લાંબી ટીપ તૈયાર થઈ શકે. અહિં છાપી શકાય એ કરતાં એ ટીપ વધારે મોટી છે. ફક્ત નામાંકિત સ્ત્રીઓ-નું જ સૂચીપત્ર તૈયાર કરવામાં આવે તો એ કેટલું મોટું થાય ? ધારાસભાઓમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ છે, મ્યુનિસિપાલિટીની કૌન્સિલોની અને લોકલ બોર્ડની સભાસદો છે, અને ઓછામાં ઓછી બે સ્ત્રીઓ પ્રાંતિય કેબીનેટમાં પ્રધાન તરીકે કામ કરે છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓ માનવંત અધિકારની જગાઓ ઉપર નથી, પણ તેઓની અસર અને જીદાપણું એટલા વિશાળ પ્રમાણમાં છે કે કોઈ અધિકારની પદવી પણ એમના જેટલું માન મેળવી આપતી નથી—દાખલા તરીકે મીસીસ નાયડુ. અખિલ હિંદ સ્ત્રીઓની પરિષદ અને ઘણું સ્થાનિક સ્ત્રી મંડળો કેટલી અન્યથા સેવા બજાવી રહ્યાં છે ! અલખત આ સઘળાં મંડળોનાં સભ્યો ઉચ્ચ અને ઉત્તમ કેળવણી પામેલાં છે, જ્યારે ફક્ત હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓમાં બેજ ટકા સ્ત્રીઓને વાંચતાં આવડે છે ; અને એથી પણ ઓછી સંખ્યાની સ્ત્રીઓ કેળવાયેલી છે, તોપણ તેઓ આટલું અન્યથા કામ કરી રહી છે, તો જો તેઓનો મોટો ભાગ કેળવાય

તો તેઓ શું ન કરી શકે એ વિચાર કરતાં અન્યથા થયા વિના રહી શકાતું નથી !

જે આપણે ઇતિહાસ અને ચાલતી આવેલી દંતકથા ઉપર આધાર રાખીએ તો એવું જણાય છે કે પૂર્વે હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ હાલના કરતાં વધારે કેળવાયેલી હતી. પ્રખ્યાત લેખકોના આધારે અશોકની કારકીર્દિમાં હિંદુસ્તાનના સાઠ ટકા માણસો ભણેલાં હતાં. એક ઇતિહાસકાર કહે છે કે :

“વેદોના જમાનામાં હિંદુ સ્ત્રીકેળવણીની ખાખતમાં પછાત નહોતું, પરંતુ ખૂબજ આગળ વધેલું હતું. ઉચ્ચવર્ણની યુવતીઓને છૂટથી કેળવણી અપાતી હતી, અને એ કેળવણી મેળવ્યાથી તેઓ સમાજમાં માનવંત સ્થાન ભોગવતી હતી. ઋગ્વેદનાં કાવ્યો રચનારાઓમાં છવીસ સ્ત્રીઓ હતી. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદના પાંચમા અધ્યાયમાં એક કાવ્ય અસલ વિશ્વવેરા નામની સ્ત્રીએ રચ્યું હતું. વળી સ્ત્રીઓ ફીલસુફી કે તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ પણ મેળવતી હતી. વેદાંત ફીલસુફીનો પાછલો ભાગ રચનાર “વાક” નામની એક બાઈ હતી. સ્ત્રી-સાક્ષરો જોએ એ પોતાનાં નામ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અમર બનાવ્યાં છે તેમનાં નામ અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય ; ગોશા, લોપાંદ્રા, મમતા, ચપલા, સૂર્યા, ઈંદ્રાણી, સાકી, સુરપારાન્જી, વિશ્વવેરા અને બીજી કેટલીક. આ નામોની નોંધ નિરર્થક કરવામાં આવી નથી ; એ જમાનાની હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ કેવી અન્યથા હતાપણુની અને આત્મિક ઊંચાઈની ઠક્ષાએ પહોંચી હતી એની તેઓ શાહેદી પૂરે છે.

“આવાં નામો અસલના હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીકેળવણીની હયાતિની જીવંત શાહેદીઓ છે. સ્ત્રીઓ યજ્ઞો ચઢાવતી હતી, દેવોને ગીતોનાં સ્તોત્રો ચઢાવતી હતી, સંગીત અને ઉચ્ચકળામાં પણ તેઓ ઘણી ચઢિયાતી હતી. તેઓ ગૃહવિધાની તાલીમ પણ લેતી—એ તાલીમ ઉપર આજકાલ કેળવણીકારો ખૂબ વજન મૂકે છે. ઘરની ફરજે આકર્ષક રીતે અને આખાદ રીતે બજાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી સ્ત્રીઓ માટેની શિક્ષણપદ્ધતિ હતી.

“ આને આપણે આપણી બહેનોની કેળવણીને નિરર્થક ગણી કાઢીએ છીએ. આ વલણથી આપણે નિરક્ષરતાને ઘણો ભયંકર ટેકો આપીએ છીએ, અને નિરક્ષરતા, મહેસુર યુનિવર્સિટીના વિખ્યાત વાઈસ ચેન્સેલર ડી. મેટકાફના શબ્દોમાં કહીએ તો, તે ‘સાર્વજનિક દુશ્મન નં. ૧ છે.’ આપણે આશા રાખીએ છીએ કે આ દેશના લોકો પ્રસંગનો સત્કાર કરશે અને સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ઊંચું કરશે. આમ થશે તો હિંદુસ્તાનની સુખી અવસ્થા અને આબાદી વધશે.

“સ્ત્રીનો પ્રશ્ન એ પુરુષનો પણ છે,
તેઓ સાથેજ ચઢે છે ને ઢૂબે છે.”

૨. વર્તમાન

૧૯૩૯ના જાન્યુઆરીની ૧૨મી તારીખે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની પ્રૌઢ શિક્ષણ પરિષદની સ્ત્રીઓની બેઠકમાં બેગમ મીર અમીરૂદીને સ્ત્રીઓ વિષે જે ભાષણ આપ્યું હતું એના જેવું હિંદુસ્તાનમાં અમે બીજું એક પણ સાંભળ્યું નથી. એ પોતાનો મુદ્દો કેવી રીતે રજુ કરે છે એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે ! અમે એમની ઘણી અપરોક્ષ સૂચનાઓ કાળા અક્ષરોમાં મૂકીને વજનદાર બનાવી છે.

“જ્યારે આપણે પુરુષને કેળવણી આપીએ છીએ ત્યારે આપણે એક વ્યક્તિને કેળવણી આપીએ છીએ, પણ જ્યારે આપણે એક સ્ત્રીને કેળવણી આપીએ છીએ ત્યારે આપણે આખા ઘરકુટુંબને કેળવણી આપીએ છીએ ; કેમકે કોઈ પણ શિક્ષિત સ્ત્રી પોતાનાં છોકરાંને નિરક્ષર રાખશે નહિ કે નિરક્ષરતાના કલણમાં કળી જવા દેશે નહિ. આ ઇલાકામાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં મંદતા બહુ જ સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. સ્ત્રીઓની કેળવણી તરફ આપણું ધ્યાન લગાડ્યા સિવાય આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાની આશા રાખવી એ અસંભવિત—કલ્પિત છે. અમે આવતી કાલના પ્રૌઢોને શિક્ષિત બનાવવા ઇચ્છીએ છીએ, એ માટે અમે હમણું માતાઓને કેળવણી આપવા માગીએ છીએ. પ્રૌઢશિક્ષણનું સગિરથ કાર્ય

ઘોડા હશકાઓમાં જ પૂરું કરવું હોય તો એ વાતની ખાતરી કરવી પડશે કે આજનાં છોકરાં શિક્ષિત અને અને નિરક્ષર બની ન બન્યો.”

ક. સ્ત્રીઓએ પરસ્પર મદદ કરવી જોઈએ

“આ સર્વોત્તમ ઋણુ સરવાને આપણે સરકારને અને તેટલી વિનંતી કરવી જોઈએ, પણ એ સાથે આપણે પોતે વ્યવહારુ બનવાની જરૂર છે અને ખરી પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરવાની જરૂર છે. શું સરકાર પોતાના જ બળે આ સ્થિતિને બદલી શકે? મને એમ લાગે છે કે એ અશક્ય છે. આ સંજોગોમાં આ દેશની નિરક્ષરતા સમૂળગી નાબૂદ કરવા માટે નાગરિકોનો સાર્વજનિક સેવાસ્થાવ અને તેઓની પરોપકારબુદ્ધિની શક્તિઓને સક્રિય તથા બળવાન બનાવવાની અગત્ય છે. સ્ત્રીઓનાં બધાં જ મંડળો અને સંસ્થાઓએ આ વાત તરફ પોતાનું ધ્યાન ખેંચી ઉતાવળે દોરવાનું છે અને જે રીતે નિરક્ષરતાથી રિપુ કંપર હુમલો કરવાનો છે; એટલે પ્રૌઢશિક્ષણશાળાઓ ચલાવવી. અને છોકરીઓની શાળાઓમાં મંદતા અને બગાડનો અટકાવ કરવાનો છે. પ્રસૂતિને લગતી અને બાળસંભાળની ચળવળના કાર્યક્રમમાં પ્રૌઢશિક્ષણને સ્થાન મળવું જોઈએ. જે સ્ત્રીઓ આ ચળવળનાં સહાયકો છે તેઓએ આરોગ્યવર્ધક અમલદારોની મદદવડે મુખ્ય મુખ્ય જગાઓએ પ્રૌઢશિક્ષણ શાળાઓ ઉઘાડવી જોઈએ.

જ. સરકારે આપણને વ્યવસ્થિત બનવામાં મદદ આપવી જોઈએ

“જે કે હાલમાં સરકાર પૂરેપૂરો ખર્ચનો બોલો શીર લેવા અશક્ત છે તોપણ આ કાર્ય માટે જે શક્તિઓ અને સેવા મળી શકે એમ છે એને વ્યવસ્થિત કરી શકે અને કામે લગાડી શકે. સરકાર કેળવણીના વિષયમાં નિષ્ણાત સ્ત્રીપુરુષોની એક મુખ્ય સમિતિ નીમે, અને આ સમિતિને મદદ કરવા ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષો કામદાર હોય; દરેક જિલ્લામાં પેદાસમિતિઓ નીમે, જેઓનું કાર્ય નાણાં ઉધરાવવાનું અને સામુહાયિક કેળવણી માટે

વિશાળ યોજના ધડવાનું હોય. આ સમિતિઓએ પ્રતિ વર્ષે પ્રૌઢસાક્ષરતાદિન પાળવો જોઈએ. એ દિવસે ધન્યો કે કૂંચો વચવાં જોઈએ, અને એક પાંચ વરસના કાંચની યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ. જે કેળવાયેલી સ્ત્રીઓને નવરાશનો વખત છે તેમની ગણતરી કરવી જોઈએ, અને એમણે અઠવાડિયાના ચોઠા કલાક પ્રૌઢ સ્ત્રીઓને ભણાવવામાં વાપરવા જોઈએ. જે ઠાકરીઓ યુનિવર્સિટીની ઉપાધિઓ (ડીગ્રીઓ) મેળવવા બહુ જગ્યાસુ છે તેઓને એમની ઉપાધિઓ આપવામાં આવે તે પહેલાં ત્રણ મહિના પ્રૌઢશિક્ષણ અંગે કામ કરવાની ફરજ પાડવી જોઈએ. જેઓ એ શરત પૂરી કરે તેઓને જ ઉપાધિઓ અપાવી જોઈએ.

“ચીન દેશમાં, વિદ્યાર્થીઓના પરિશ્રમથી જ હજારો નિરક્ષર સ્ત્રીઓને સાક્ષર કે શિક્ષિત બનાવવામાં આવી હતી. એવા જ સંજોગોમાં રહેતી હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ પણ એ કામ કેમ ન કરી શકે? સર્વ ઠંકાણે કાલેજો અને યુનિવર્સિટીઓને લોકોનાં મનોને જ્ઞાનના ઝરણાથી ફળદ્રુપ બનાવનાર સાધનો ગણવામાં આવે છે. શિક્ષકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ રજાઓનો અમુક ભાગ પોતાના શિક્ષકનું ફળ ખીજાંઓને આપવાના કામમાં ગાળવો જોઈએ. જ્યારે શિક્ષકોને પગારમાં વધારો આપવાનો કે હોદ્દો વધારવાની વાત આવે, કે એમને કાયમ કરવાનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે સરકારે અને સ્થાનિક સંસ્થાઓએ જે શિક્ષકોએ આવું કામ કર્યું હોય એમને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ, અને જે વિદ્યાર્થીઓએ આ કામમાં ભાગ લીધો હોય તેઓ નોકરી શોધે ત્યારે તેઓને ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

ગ. સ્ત્રી નોકરોને (કે કામદારોને) એમની મિલોમાં
કે કારખાનાંઓમાં ભણાવો

“સ્ત્રીઓને ઘણું કરીને વર્ગોમાં આવવાની અનુકૂળતા હોતી નથી, કેમકે તેઓને ઘરે છોકરાંની સંભાળ લેવાની હોય છે. આથી જ્યાં પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગો ઉદ્ઘાટવામાં આવે ત્યાં નાનાં

ખાળકોની સમગ્ર સંભાળ રાખવા માટે સ્વયંસેવિકાઓની અગત્ય છે. તેઓ છોકરાંની સંભાળ રાખે ત્યારે માતાઓ શિક્ષણ લેવા જઈ શકે. જે સ્ત્રીઓને કારખાનાંઓ કે મિલોમાં કામ કરીને પોતાની કૌટુંબિક આવકમાં વધારો કરવાની ફરજ પડે છે તેઓને સહાયવાનો પ્રશ્ન ઘણી જ મુશ્કેલીઓથી ભરેલો છે. આ સ્ત્રીઓને માથે કામનો બોજો ઘણો જ ભારે છે, કેમકે તેઓને ફક્ત કારખાનાં કે મિલમાં જે કામ કરવાનું હોય છે તેજ હોતું નથી, પણ કામ પર જતાં પહેલાં અને કામ પરથી આવ્યા પછી ઘરમાં પણ કામ કરવાનું હોય છે. આવા સંજોગોને લીધે તેઓ રાત્રે પ્રૌઢશિક્ષણશાળાઓમાં આવે એવી આશા રાખવી કે એમાં આપવામાં આવતા શિક્ષણનો લાભ લેવો એ વ્યર્થ છે. જે આવી સ્ત્રીઓને સહાયવી હોય તો એક જ રસ્તો છે. તેઓ જે કારખાનાંઓમાં ને મિલોમાં કામ કરે છે ત્યાંજ તેમને માટે વર્ગો ચલાવવામાં આવે. એ મિલો ને કારખાનાંઓના માલિકોને તેમના કામદાર વર્ગમાંથી નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવી એ તેઓની સામાજિક તથા નૈતિક ફરજ છે, એમ સમજવીને તેમની આગ્રહથી વિનંતી કરવી બેઠએ કે કામદારો જ્યાં કામ કરે છે ત્યાંજ અને તેઓના કામના વખત દરમિયાન તેઓને માટે વર્ગો ઉઘાડવાની તેઓ વ્યવસ્થા કરે.

ઘ. ગામડાંની સ્ત્રીઓ

“શહેરની સ્ત્રીઓમાં નિરક્ષરતાનિવારણની ઝંખેશ ચલાવવા કરતાં સરખામણીમાં ગામડાંની સ્ત્રીઓમાં ઝંખેશ ચલાવવી વધારે મુશ્કેલ છે. ગામડાંઓમાં મુખ્ય મુશ્કેલી એ છે કે પ્રૌઢ વયની સ્ત્રીઓને સહાયવી શકે એવી લાલેલી સ્ત્રીઓની મોટી ખોટ છે. શહેરની શિક્ષિકાઓને એકલું ગામડામાં જવાનું અને રહેવાનું મુશ્કેલ લાગે છે. ગામડાના કામ માટે શહેરની સ્ત્રીશિક્ષકો મેળવવાની બે રીતો છે. એક, ગામડાંઓમાં રહેઠાણ વસાવવું, અને એમાં એક શિક્ષક, એક આરોગ્યની દેખરેખ રાખનાર, અને એક (મિલવાઈફ) દાયણ ભેગાં રહે અને જૂથમાં રહીને

કામ કરે. પંજળના કેટલાક ભાગોમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે અને સફળતા મળેલી છે. ખીજી રીત એ છે કે યોગ્ય કેળવણી પામેલા પરિણીત દંપતિ ગામડે જન્મને રહે, અને તેઓ બન્ને સાથે સાથે કેળવણીનો કાર્યક્રમ હાથમાં લે. સ્ત્રીઓના વર્ગો માટે સ્ત્રીશિક્ષકો હમેશાં પસંદ કરવી જોઈએ, તે પછી હાલની પરિસ્થિતિ જોતાં સ્ત્રીશિક્ષકો મળતી નહિ હોવાથી પુખ્ત વયની સ્ત્રીઓને પુરુષો સાથે વર્ગમાં ભણવું પડશે.

ચ. કેવી રીતે સ્ત્રીઓને વર્ગમાં લાવવી

“સ્ત્રીઓની પ્રૌઢશિક્ષણ શાળાઓમાં અક્ષરજ્ઞાન શરૂ કર્યા પહેલાં સીવણના વર્ગો, કે સાદા હસ્તઉદ્યોગો શરૂ કરવા જોઈએ, કેમકે એથી સ્ત્રીઓ આકર્ષાશે, અને નિર્ધામત ભૂં વર્ગમાં આવવા પ્રેરાશે. હમેશાં સંગીત કે ગાયન તેમ જ થોડીવણી રમતગમતની પણ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ દેશમાં જૂના વખતમાં સંગીત ને ગાયનની મારફતે લોકોને જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. વાર્તાઓના પણ જ્ઞાન આપવામાં ઉપયોગ થતો. એથી અશિક્ષિત કે ગમાર જેવાં માણસો પણ જ્ઞાન સંપાદન કરવા આકર્ષાતાં હતાં તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

“ફક્ત અક્ષરજ્ઞાન આપવું એજ પ્રૌઢશિક્ષણના કાર્યક્રમને ઉદ્દેશ ન હોવો જોઈએ સ્ત્રીઓને પુષ્કળ માહિતી અને જ્ઞાન આપવા ભાષણો, મેજીક લેન્ટર્નની મારફતે ભાષણો, અને જ્યાં કહીં બની શકે ત્યાં સીનમા અને રેડીઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. નિરક્ષરતા નાબૂદ કરવામાં રશીઆએ સીનમા અને રેડીઓનો સફળ અખતરો કર્યો છે. મત આપનારાઓનાં મનોને જે અજ્ઞાનતારૂપી પાંજરામાં પૂરવામાં આવ્યાં છે તેમાંથી મુક્ત કરવાની અગત્ય છે, એ માટે કે તેઓના માથે જે જવાબદારીઓ અને ફરજો મૂકવામાં આવી છે તે યોગ્ય રીતે તેઓ બજાવી શકે. સામાન્ય ભાષણો વખતે અને મેજીક લેન્ટર્નની મારફતે ભાષણો અપાય ત્યારે શિક્ષિત સ્ત્રીઓને પણ આમંત્રણ આપવું.

છ. નવા સાક્ષરો માટે સ્ત્રીઓ સાહિત્ય પૂરું પાડે

“ફરેક ગામડામાં બીજી એક અતિ અગત્યની જરૂરિયાત છે તે પુસ્તકાલય છે. મારી આશા છે કે સજીવી બહેનો પોતાના નવરાશના વખતે સાદી બાબતોમાં સ્ત્રીઓ જે વિષયોમાં પુષ્કળ રસ લે છે તે વિષયો પર ચોપડીઓ લખે. એવી પણ આશા રાખું છું કે સવિધ્યમાં સખાવત કરવાનો આત્મા જન્યુત થશે અને પુસ્તકાલયો હસ્તીમાં આવશે. અત્યારે આપણને સ્વદેશ-પ્રેમી અને સ્વાર્થત્યાગી સ્ત્રીપુરુષોની ઘણી જ જરૂર છે.

૩. સ્ત્રીઓને કેળવણી પામવાની છૂટ છે

ખુબ્બ આનંદની વાત છે, કે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ધર્મમાં સ્ત્રીઓને જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો પ્રતિબંધ નથી. એ સત્ય છે કે પડદામાં રહેવાની પ્રથાને કારણે અસંખ્ય હિંદુ અને મુસલમાન સ્ત્રીઓ પુરુષોથી અલગ રહે છે, તેથી તેઓ મોટા ભાગે ઘરોમાં જ રહે છે. આને લીધે તેઓને શિક્ષણ આપવું એ મુશ્કેલ છે, પણ કોઈ રીતે અશક્ય નથી. આ ચોપડીમાં વર્ણવેલી “પ્રત્યેક બીજા એકને ભણાવે” એ પદ્ધતિ જો ઘરમાં વાપરવામાં આવે તો નિરક્ષરતાનિવારણના કાર્યમાં પડદો ગંભીર વિઘ્ન બનશે નહિ. હિંદુસ્તાનની ઘણી મહાન મુસલમાન સ્ત્રીઓને પડદાની પાછળ રહીને ખુબ્બ અસરકારક કામ કરે છે.

સ્ત્રી આગેવાનોમાં ઉત્સાહની ઉણપ છે જ નહિ. “મિસીસ નાયડુ નાનપણથી જ સ્ત્રીહિતકર છે અને સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપવાની મધ્યસ્થી કરે છે.” અમે દિલ્હી ગયા ત્યારે ગ્વાલિયરનાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ રજવાડી, અખીલ હિંદ સ્ત્રીઓની પરિષદનાં પ્રમુખે, આ કાર્યમાં પોતે ખુબ્બ રસ લે છે એમ ખતાવ્યું હતું.

હિંદુસ્તાનમાં દોઢ વરસના મારા અનુભવમાં સઘળી વ્યવસ્થા કરવામાં લગભગ અર્ધો ભાગ, પાઠો તૈયાર કરવામાં અર્ધો ભાગ, અને હિંદુસ્તાન સફળ પ્રૌઢશિક્ષણને અર્ધો ભાગ સ્ત્રીઓએ ઊઠાવ્યો હતો. કેટલેક ઠેકાણે માણસો સૌની નજરે

પડતા હતા, તો પણ એ દેખીતું હતું કે સ્ત્રીઓ પાછળ રહીને ભારે પરિશ્રમ ઊઠાવતી હતી. કેટલાં બધાં શહેરોમાં પુરુષોની અને સ્ત્રીઓની કૌશલ્યને આ નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. એતું પરિણામ એ આવ્યું કે પુરુષોએ તેમનો ભાગ લેજવો અને સ્ત્રીઓએ કામ કર્યું! ૧૯૪૯ ના મે માસમાં મુંબઈ શહેરમાં પ્રૌઢશિક્ષણ ઝૂંબેશ શરૂ કરવાની હતી ત્યારે મુંબઈના પ્રીમયરે ઘણી જ લામક સ્ત્રી મિસ જી. ગોખલેને એ જવાબદારી સોંપી હતી, કેમકે કોઈ પણ માણસ એટલું ઉત્તમ કામ કરી શકે એમ ન હતું બીજી બે બાઈઓએ મિસ રૂસ્તમજી અને મિસ ખાંડવાલાએ વાચનમાળાઓ લખી છે; મિસ ડોંગરેની વાચનમાળાઓ અને મુંબઈમાં એમણે ચલાવેલા સફળ વર્ગો પ્રખ્યાતિ પામેલા છે. એમણે આ વર્ગોની શરૂઆત સીવણના વર્ગોથી કરી હતી. મિત્રોની પાસેથી ઉતારેલાં કપડાંની માગણી કરવામાં આવતી. એ કપડાં ઠીક કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ તેને પોતાના ઘરે લઈ જતી. સીવણકામ ચાલતું તે દરમિયાન એમની આગળ રસિક વાર્તાઓ વાંચવામાં આવતી. આખરે બાઈઓએ જાતે જ લણવાની માગણી કરી.

સ્ત્રીઓમાં અજાયબી પમાડે એવી શક્તિ અને એવો ઉત્સાહ છે, પણ દુઃખની વાત એ છે કે નિરક્ષરતાનિવારણ માટે તેઓએ સંગઠિત અને વ્યવસ્થિત થઈને ઝૂંબેશ ઊઠાવી નથી, અને માણસોના કરતાં મંદ પ્રગતિ કરી રહી છે.

૪. કાર્યનો વિસ્તાર

હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓના આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કોઈ ઠેકાણે દૃશ્યમાન નથી એ સત્ય હકીકત આપણે ધ્યાનમાં રાખી આગળ વધવાનું છે. બિહાર પ્રાંતમાં જે મહાન ઝૂંબેશ ચાલી હતી એમાં સાત લાખ માણસોને સાક્ષર કરવામાં આવ્યાં, પણ કેટલી સ્ત્રીઓને લણાવવામાં આવી એના આંકડા બિહાર પાડવામાં આવ્યા નથી, પણ એટલું તો જણાવે છે કે તેઓની સંખ્યા ખુબ મોટી નથી. બિહારના આગેવાનો એવી આગાહી આપે છે કે

તેઓ પુરુષોમાંથી નિરક્ષરતા સમૂળગી કાઢી નાખશે, પણ સ્ત્રીઓ-માંથી કાઢી નાખવાની આશા ખતાવતા નથી. આ જાતનું વલણ હિંદુસ્તાનમાં ખૂબ સાધારણ છે—પુરુષો મોટા ભાગે માણસોની સાક્ષરતાનો જ વિચાર કરે છે. પટના અને જમશેદપુરમાં સ્ત્રીઓના ઉત્તમ વર્ગો ચાલે છે, તેમજ મુંબઈ શહેરમાં અને ઈલાહાબાં સેંકડો સ્ત્રીઓ ભણે છે. હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગોમાં, અને ખાસ કરીને અણસુધરેલ પ્રાંતોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણની ઝુંબેશો ચલાવવામાં આવે છે. આમ છતાં એટલું તો કહી શકાય કે હર એક સ્ત્રીએ હર માણસોને શીખવવામાં આવે છે—અને હર એક માણસે સાત સ્ત્રીઓ નિરક્ષર છે !

શિક્ષિત સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે સરકાર ઉપર અને જનહિત ભાવનાવાળા પુરુષોની આગેવાની ઉપર ઘણો જ આધાર રાખે છે. માણસો ઘણું કરીને સ્ત્રીઓને નિરાશ જ કરશે. તેઓના એમ કરવાનો વિચાર હોય છે, તેથી નહિ, પણ તેઓના વિચારોમાં જે ભ્રાંતી અને મજબૂત ટેવો પડી ગઈ છે તેને તજી દેવી એમને માટે મુશ્કેલ છે.

એક વખત ગાડીમાં દેશી લશ્કરનો એક મોટો કેળવાયેલો અમલદાર અમને મળ્યો. એ પોતાની યુવાન અભણ સ્ત્રી જેની સાથે ચાર દિવસ પહેલાં તેણે લગ્ન કર્યું હતું તેને લઈને જતો હતો. અમારી સામે જોઈને એ બોલ્યો, “કેટલાક શિક્ષિત માણસો એમ માને છે કે કેળવાયેલી છોકરીઓ સાથે લગ્ન કરવું, પણ હું એ વાત માનતો નથી. મારે એવી સહચારિણી જોઈએ છે કે જેને હું જાતે જ કેળવું, તેથી મેં આ છોકરીને પસંદ કરી છે. તે તદ્દન અજ્ઞાન છે, અને હું જે કંઈ શીખવીશ તે જ તે શીખશે. આથી અમારું જીવન ખૂબ સુખમાં જશે. આ છોકરી કેટલી સુંદર છે ?” સ્ત્રીઓને સાક્ષર બનાવવાનું કાર્ય આવા માણસોને સોંપી શકાય નહિ.

જ્યારે સ્ત્રીઓને ખાતરી થશે કે તેઓએ પોતાના ઉપર જ ભરોસો રાખવાનો છે, અને જાણે પુરુષો હયાત જ નથી એમ માનીને વ્યવસ્થિત થવાનું છે, ત્યારે જ તેઓની નિરક્ષરતા નિવા-

રજની ઝૂંબેશ ઝપાટાખંધ ચાલશે. જો તેઓ પોતે જ પહેલાં આરંભ કરે તો પુરુષો તરફથી તેમને ઘણી મદદ મળી શકે, અને મદદ માટે માગણી પણ કરી શકે. પુરુષોની આગેવાની ઉપર પૂરેપૂરો ભરોસો કે આધાર રાખવો એ સ્ત્રીઓને સદાકાળની નિરક્ષરતામાં રાખી મૂકવાનો માર્ગ છે.

૫. સમાપ્તિ

હિંદનાં પ્રાદેશિકશિક્ષણ મંડળે ૧૯૩૯ના ડિસેમ્બરમાં નીચેની સૂચનાઓ કરી :

પુષ્કળ જીવનના આદર્શને સફળતા પમાડવી હોય તો જેટલી કેળવણી તથા ઉન્નતિ મેળવવાની તક પુરુષોને આપેલી છે તેટલી સ્ત્રીઓને આપવાની જરૂર છે. એ સ્વાભાવિક છે કે સ્ત્રીઓ માટે જુદો અભ્યાસક્રમ તથા જુદી પદ્ધતિઓ શોધી કાઢવાની જરૂર છે. અભ્યાસક્રમમાં ત્રણ બાબતો આવવી જોઈએ.

(૧) ઘર ખાંધવાનું જે સ્ત્રીઓનું મોટું કામ છે તે માટે તેમને કેળવવા સારુ યોગ્ય અભ્યાસક્રમની વ્યવસ્થા કરવામાં આવવી જોઈએ ; જેમકે બાળકની સંભાળ અને બાળમાનસશાસ્ત્ર, આરોગ્યતા તથા અકસ્માત વખતે પ્રથમ ઉપાયો, ખોરાક, સીવણ, હસ્તઉદ્યોગ, વગેરે.

(૨) જીવનની ઉન્નતિ માટે અભ્યાસક્રમો જેમકે સાહિત્ય ને સંગીત, સામાજિક વ્યવસ્થા, ઇતિહાસ, વગેરે, જેના અભ્યાસ માટે સાક્ષર બનવું પ્રથમ જરૂરનું છે.

(૩) ગૃહઉદ્યોગની કેળવણી જેથી સ્ત્રી પોતાના ઘરની આર્થિક સ્થિતિ વધારે સારી બનાવી શકે.

પદ્ધતિઓ વિશે એવી સૂચના આપવામાં આવે છે કે શિક્ષણ આપનાર મુખ્ય સ્થાનો ચલાવવા માટે તથા ગામડાંમાં તેમજ શહેરોમાં ઘેર ઘેર જઈને શિક્ષણ આપવા માટે કેળવાયેલી સ્ત્રીઓને

તાલીમ આપવામાં આવે. તે માટે તાલીમ આપવા સારુ યોડી મુદતના વર્ગો કાઢવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે. નિશાળના છાકરાઓ તથા છાકરીઓ મારફતે સ્ત્રીઓને ઘરમાં શીખવવાનું કામ યોડું ઘણું સફળ થયું છે.

પ્રૌઢ સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણ આપવાના અઘરા કામ પર ભાર દેવા તથા તેને ઉત્તેજન આપવા માટે નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

- (૧) સ્ત્રીમંડળો આ કામના પ્રયોગો કરે.
- (૨) જેઓ કેળવાયેલી કન્યાઓ ને સ્ત્રીઓની સંગતમાં હોય તેઓની વિનંતી કરવામાં આવે કે તેઓ એવી સ્ત્રીઓને સ્ત્રીકેળવણીની ખાખતમાં રસ લેવાનું ઉત્તેજન આપે.

પ્રૌઢ શિક્ષણની સફળતા માટે બે ઝુંબેશો અને બે સંચાલકોની જરૂર છે, એક સ્ત્રી, અને એક પુરુષ. જ્યાં ઝુંબેશો સાથે સાથે ચાલવી નેહાયે. પણ તેમાં ફેર હોઈ શકે, સ્ત્રીઓને ઘરમાં શીખવવામાં આવે. તેમને ઘણું કરી ૧૨થી ૪ સુધી નવરાશ હોય છે. સાંજે તેમને ધણીઓ તથા ખાળકોની સંભાળનું કામ હોય છે. પાઠના વિષયો ઘરસંસારને લગતા હોવા નેહાયે. સ્ત્રીઓ માટેની ઝુંબેશ પર ખાસ ધ્યાન આપીને તેને પુરુષો માટેની ઝુંબેશથી જુદી કરવી એ ઇચ્છવાનું છે. પુરુષો માટેની ઝુંબેશ ઉપરથી યોગ્ય સૂચનાઓ લઈ શકાય ખરું, પણ પદ્ધતિમાં ને પાઠોની રચનામાં સ્ત્રીઓ માટે ખાસ અલગ મહેનત કરવામાં આવવી નેહાયે.

હિંદના પુરુષો માટે નવીન આશાનો દિવસ ઉગે છે ખરો, પણ શું તેમાં સ્ત્રીઓને ભાગ મળશે? સ્ત્રીઓ પોતે ને તેમાં ભાગ લે તો જ. પુરુષો પર આધાર ન રાખતાં ને તેઓ પોતે મહેનત કરે તો જ. તેઓએ પોતે કામ કરવું પડશે અને તેઓ તે કરી પણ શકશે.

જેમ પુખ્ત ઉમરના પુરુષો ઝડપથી સળ્પી શકે છે તેવી જ ઝડપથી પુખ્ત ઉમરની સ્ત્રીઓ પણ સળ્પી શકે છે એ અનુભવથી સાબીત છે. ઘણું કરીને તેઓ વધારે મહેનત કરે છે. અમે આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ છીએ એટલામાં જાણુ થાય છે કે ૧૯૩૯માં ફિલિપ્પાઈન બેટમાં ડાકટરી સરકારી પરીક્ષામાં ૨૦૬ વિદ્યાર્થીઓ પાસ થયા, ને જેઓએ પહેલા દસ નંબરો લીધા તેઓ બધી સ્ત્રીઓ હતી. પરીક્ષા આપનાર ૪૪ સ્ત્રીઓ હતી. સ્ત્રીઓ કંટાળી બધી હાશિયાર છે !

(આ ચોપડીની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં ડૉ. લૉખાકે પાંચ પાનાં સરીને હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં જે જે દેશી તથા પરદેશી મિશનેરીઓએ પાંત્રીસ વરસોથી પ્રૌઢાને સજ્જાવવાના પાઠો રચવામાં પ્રયત્નો કર્યા છે તે તે વિસ્તારીને લખ્યું છે. આ આવૃત્તિમાં સ્થળસંકેતોને લાઘે માત્ર એવા જે પ્રયત્નો પશ્ચિમ હિંદને લગતા છે, જે આપણને વિશેષ રસિક લાગે છે, તેવા થોડા દાખલા આપેલા છે.)

માઈનપુરીમાં ડૉ. જે. એચ. લેરેન્સ ત્રીસ વરસ પર પ્રયોગ માટે પાઠો રચતા હતા. મધ્ય હિંદના મિશનેરીઓએ પ્રયોગ કરવા માટે પાઠોના ત્રણ જુદા જથ્થા તૈયાર કરવાની હિંમત ધરી. ગંતુરમાં મિસ એ ગલે પોતે પાઠનો જથ્થો રચીને છપાવ્યો. રેવ. જે. સી. કોનિંગે હિંદીના સામાન્ય શબ્દોની ટીપ તૈયાર કરી. ઓસ્ટ્રેલીઆના તથા અમેરિકાના બાપ્તિસ્ટ મિશનેરીઓએ એક ઘરમાં એકત્ર થઈને ગારા ભાષામાં પહેલવહેલો પાઠનો જથ્થો તૈયાર કર્યો.

નવું સાહસ ખેડવામાં મિશનોના ઇત્સાહનો દાખલો સિકંદરાબાદમાં અમારા અનુભવથી દેખાય છે. અમે હુમણું જ આવ્યા હતા અને કેળવણી ખાતાના સંચાલકની મુલાકાત લેવાનો વિચાર કરતા હતા એટલામાં ફુકાન આગળ ટાંગેલું બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ બાયબલ સોસાયટીનું પાટિયું અમારી નજરે પડ્યું. એના

એજન્ટ અમને ફ્રેન્ક સી. સેક્ટને મળવા લાઇ ગયા. તેઓ અમને એકદમ આઠ માઇલ દૂર મેદાક લઇ ગયા, અને ત્યાં અરાઢ માણુ-સોને પાઠ રચવામાં મદદ કરવા એકઠાં કર્યાં. તેમની બે ટોળી બનાવવામાં આવી, અર્ધાએ પાઠ રચ્યા ને અર્ધાએ ચિત્ર દોરીને પાઠ ઉતાર્યા ચાર દિવસ પછી અમે હરિયાની સફરે ઉપડી જવાના હતા તેથી વખત બહુ ષોટો હતો, તોપણ તે ચાર દિવસોમાં અમે સફળતા પામેલા પાઠોમાં એક ઉત્તમ પાઠનો જથો તૈયાર કરી શક્યા.

એથી ઉલટો એક દાખલો : અમુક દેશી રાજ્યમાં કેળવણી-ખાતાના એક સંચાલક એવું કામ કરવા ઉત્સાહી હતા, પણ સરકારી તહેવાર હોવાને લીધે બે દિવસ સુધી એક પણ માણસ કામ કરી શક્યા નહિ ! અમારે આગબોટ પકડવાની હતી તેથી તે રાજ્ય-માં પાઠ રચાયા નહિ ; ઉત્સાહ ન હતો એમ નહિ પણ સરકારને જે બંધનમાં રહી કામ કરવું પડે છે તેને કારણે એમ થયું.

એવું કદાપિ થશે કે ઉપર પ્રમાણે જે પાઠો રચવામાં આવ્યા તેઓમાંના ઘણાને બદલે પ્રયોગ કર્યા પછી બીજા સારા પાઠો રચાશે ને તે તેમનું સ્થાન લેશે. બીજા બહુ સમયની અગાઉ હોય એવા હોવાથી તે યોડાં વરસ પછી સ્વીકારવામાં આવશે. બીજા ઘણાને થયેલો ખર્ચ પણ પાછો ન મળે, એનું કારણ પાઠ સારા નથી એમ નહિ, પણ દેશમાં નવું સ્વીકારવાનો ભાવ નહિ હોવાથી અને જુનું પ્રિય લાગતું હોવાથી, અને લોકોની મંદ સ્થિતિ એ કારણ છે પણ તેથી એમ ન સમજવું કે પ્રયોગ નકામા કર્યા છે, કે સમયસર ન હતા, અથવા પૈસાનો ગરકાપયોગ થયો. ઉલટું એવું કદાપિ સમજાય કે હિંદને એવા જ પ્રયોગોની જરૂર છે. એ ઉપરથી કદાપિ એમ સમજાય કે હજી હિંદમાં લાખો માણસો નવીનતા સ્વીકારવામાં પાછા રહે છે.

પ્રકરણ ૭મું

ધાર્મિક સંસ્થાઓ શું કરી શકે ?

૧. ધાર્મિક સંસ્થાઓ પાઠો તૈયાર કરવામાં અગ્રસ્થાન લે છે

ખદે જ સરકાર નવા રસ્તાઓ લેવામાં ખુબ મંદ હોય છે. જે વિચારો ઉપર અખતરાઓ કરવામાં આવ્યા નથી એને હાખલ કરતાં બીએ છે, કડવો અનુભવ થાય એવી એમને ભીતિ રહે છે, જ્યારે મિશનેરીઓ અખતરા કરનારા છે અને નવા વિચારો, યોજનાઓ, ઈત્યા. કામે લગાડનારા છે. આવી જાતની એમની વૃત્તિને લીધે જ ઇબ્રાહીમની પેઠે ઇશ્વરના તેડાને આધીન થઈને તેઓએ પોતાના દેશ છોડ્યા છે. તેઓ જ નવી શિક્ષણપદ્ધતિઓ અને ઝૂંબેશની નવીન રીતોના પ્રયોગ કરવા લાયક છે.

આપણે એ શીખવાની જરૂર છે કે અખતરા કરવા એ ઉડાઉપણું નથી. આ સૈકાની ચમત્કારિક પ્રગતિનું રહસ્ય અવિરામ શોધખોળો છે.

૧૯૩૪માં ડૉ. મેસન એલકોટ નામના એક મિશનેરીએ તામીલ ભાષામાં વાચનપાઠો તૈયાર કર્યા. પણ એ ખુબ કઠિન માલૂમ પડ્યા. તેમણે તામીલ ભાષામાં બીજી બે વાચનશ્રેણીઓ તૈયાર કરવામાં સહકાર આપ્યો, અને ત્રીજી વાર રેવ. એ. એ. ગ્રોઅરને સહકાર આપીને સંપૂર્ણ ફતેહ મેળવી. આપણે એ પાઠ શીખવાનો છે કે અખતરા પાછળના પ્રયત્નો ઉડાઉપણું નથી. આ જમાનાની અચંખો પમાડે એવી યાંત્રિક પ્રગતિ થાક્યા વિના પરિશ્રમ કરવાનું ફળ છે.

ગુજરાતનાં મિસ એલ. એફ. ઑસ્ટીને તથા એમની સાથે કામ કરનારાઓએ ગુજરાત પ્રદેશના કેળવણી બાબતમાં સારા

કેળવાયેલા માણસોને એકત્રિત કર્યા અને હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ જગાએ નહિ વપરાયેલી એવી એક નવી જ પદ્ધતિ ઉપર કામ કરવા માંડ્યું—એમાંની કેટલીક ખાખતો તો દુનિયાભર કોઈ પણ વાચનપાઠોમાં નથી. એમણે જે પ્રકારની પદ્ધતિ શોધી કાઢવાનું સાહસ ખેડ્યું તે આજે ચિત્ર-શબ્દ-અક્ષરના નામથી પ્રખ્યાત છે.

શોલાપુરમાં રેવ. અને મિસિસ વિલ્યમ હેઝને મરાઠી ભાષામાં પાઠો તૈયાર કરવા વારંવાર સમિતિઓ બોલાવી છે. મોગા (પંજાબ)માં ડૉ. અને મિસિસ એ. ઇ. હાર્પરે પંજાબના ઉત્તમ કેળવણીકારોને આમંત્રણ આપીને ક્રાંતિ કરનાર પ્રૌઢો માટે વાચનપાઠો તૈયાર કર્યા છે.

મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચાન્સેલરે કીક જ કહ્યું છે, કે “એક સૈકા પહેલાં ઉચ્ચ કેળવણીને દાખલ કરનારાઓમાં મિશન સંસ્થાઓ પ્રથમ હતી, અને ફરી આ પ્રૌઢ શિક્ષણના બહુ અગત્યના કાર્યમાં પણ તેઓ જ આગેવાની લઈ રહ્યાં છે.”

આ વાક્યમાં કશીજ અતિશયોક્તિ નથી. જેમ બહુ વાર આખી દુનિયામાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં બને છે તેમ જ્યારે કોઈ પણ અશક્યતાને અપનાવવા તૈયાર નથી હોતા ત્યારે મિશનેરીઓએ સાક્ષરતા ઉપર અખતરાઓ શરૂ કર્યા છે.

સરકાર પાસે વધારે પૈસા છતાં ખાનગી સંસ્થાઓ તેના કરતાં અખતરો કરવા વધારે સ્વતંત્ર છે. સરકારી અમલદારોના કામની ટીકા કરનારાઓ તેમને નીહાળીને જુએ છે, તેમની બૂલો કાઢવા ને તેમની જગ્યા લેવા કેટલાંક તૈયાર હોય છે, તેથી નવી પદ્ધતિઓ ને નવી રીતો તપાસવા તેઓ અટકે છે.

૨. ધર્મ સેવાની ભાવના ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

ખીજ સંસ્થાઓ કરતાં હિંદુ, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી ધાર્મિક સંસ્થાઓ પોતાના ધર્મના અનુયાયીઓને ભણાવવાની મોટી ઇચ્છા રાખે છે. તેમને મોટો હેતુ એ હોય છે કે તેઓ પોતાના ધર્મગ્રંથો વાંચે.

જ્યારે ધર્મ માનવજાતિની ઉન્નતિના કાર્યમાં બેડાય છે ત્યારે એની શક્તિની ખરોખરી કરી શકે એવું પૃથ્વીના તટ ઉપર કંઈજ નથી. ધર્મની આસ્થાને પરિણામે જે દવાખાનું ખંધાય છે એની સુંદર સેવાની સાથે સરકારી કે સાર્વજનિક દવાખાનાંઓ જેમાં પુષ્કળ પૈસા અને વત્તી સારી સાધનસામગ્રીઓ હોય છે તેમની બેદરકારીભરી સેવાનો મુકાબલો કરો. ધર્મ સાક્ષરતાની ઝંખેશમાં માણસને પોતાનો પૂરેપૂરો પ્રાણ અર્પી દેવાને પ્રેરી શકે છે. “પ્રત્યેક જણુ ખીજ એકને સળાવે” એ યોજના જે સેવાસાવના ઉપર અવલમ્બે છે તે સાવનાની મંદ જ્યોતને ધર્મ આગ બનાવી શકે છે. વારંવાર વાઈસ-ચાન્સેલરો, પ્રીમિયરો અને કેળવણીના મુખ્ય આગેવાનો કહે છે, કે “જ્યાં સુધી આ કાર્ય માટે આપણે ધર્મની ધગશ પકડીશું નહિ ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને સાક્ષર બનાવવાની આશા કેવળ વ્યર્થ છે.”

દીવાન બહાદુર એસ. ઈ. રંગનાથાન, મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચાન્સેલરે કહ્યું, કે “જો આ પ્રૌઢશિક્ષણની ઝંખેશ વધીને સફળતા પામવાની હોય તો સેવા કરવાની ખરી સાવનાની જરૂર છે.”

ડૉ. ઈ. સ્ટેન્લી બેન્સ નવા જીવનની ચળવળ હિંદના લાખો માણસોની આગળ દાખલ કરીને “એક એકને શીખવે” એ પદ્ધતિથી બનનાર “સાક્ષર હિંદ”ને તેમના હેતુઓની ટીપમાં પહેલું સ્થાન આપે છે. ધર્મના આગેવાનો સાક્ષરતાની ઝંખેશને કેવો જખરો વેગ આપી શકે છે, તે તેઓ બતાવે છે. સાક્ષરતા ધર્મને બહુ મદદરૂપ છે, કેમકે એને માટેની ઝંખેશની મારફતે જાગૃત થયેલી ધાર્મિક સાવના સેવાનો ઉત્તમ માર્ગ મેળવી શકે છે. નાના પટ ને મોટા દિલ ઉપરાંત ખીજ નહિ જેવા સાધનથી પોતાના સાથીભાઈઓ ઉપર પ્રેમ કરનાર દરેક આ સેવા કરી શકે છે.

૩. ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઝંખેશો ચલાવે છે.

જ્યાં કહીં સરકારે હજી સુધી પ્રૌઢશિક્ષણના કાર્યની જવાબદારી શીર લીધી નથી ત્યાં ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉત્સાહ જાગૃત કરી

શકે છે, અને ઝૂંબેશ શરૂ કરીને શક્યતા ખતાવી આપી શકે છે.

આંધ્ર પ્રાંતમાં એવો એક ઉત્તમ દાખલો મળી આવે છે. એંગ્લિકન ટ્રેનિંગ કોલેજના મિ. કે. જે. જી સુન્દરામે કેટલાંક વરસથી ડોનેકલ જીલ્લામાં સાક્ષરતાની ઝૂંબેશ ચલાવી છે. ઈંગ્લીશ મેથોડિસ્ટ મંડળીમાં કેટલાંક મિશનેરીઓ પણ એ કામ ચલાવે છે. દક્ષિણ હિંદમાં કેટલાંક મિશનોમાં સાક્ષરતાની ઝૂંબેશો માટે સંચાલકો છે. (૧૯૪૨ના દેવાલ પ્રમાણે આખા હિંદમાં મિશનોના નિરક્ષરતા નિવારણ કરવાની ઝૂંબેશો માટે પૂરો વખત આપનાર સંચાલકો વગર પ્રૌઢ શિક્ષણની ઝૂંબેશ સારી રીતે વધી શકતી નથી, એ સૌ ધર્મસંસ્થાઓ માને છે.)

હિંદુ, મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી ગમે તે ધર્મ દ્વારા પણ તેમાં એમની જવાબદારી કેટલી છે એ વિષે જ મત છે. એક મત ધરાવનારાઓનું એવું હેતુ છે કે ફક્ત પોતાના જ ધર્મના અનુયાયીઓને અક્ષરજ્ઞાન આપવું. તેઓને એમ લાગે છે કે પોતાના જ વર્તુળમાં હજી એટલાં બધાં અપૂર્ણ કાર્યો છે કે જે નાણાં છે તે વડે પોતાના વર્તુળની બહાર જઈ શકે નહિ.

બીજા મતવાળાઓનું એવું માનવું છે કે આસગીરથ જવાબદારી ઉઠાવવા માટે હરેક સ્વદેશ સેવાસાવી ઓપરુખના પ્રયત્નોની જરૂર છે, કે કેટલાંક પંથો આ કાર્યમાં એટલા બધા પછાત છે કે તેઓને આગળ વધારવા માટે બીજાઓની મદદ આવશ્યક છે; કે જે કાર્ય કોઈ પણ ખાસ ધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતું નથી એવું કાર્ય કરવા માટે ધર્મની સીમાઓ બાંધી ન દેવામાં આવે તો માનવજાતિના ભ્રાતૃત્વનો ખરો આત્મા વધારે સારી રીતે વ્યક્ત થાય છે; અને આ કાર્યમાં હાલમાં સમય અને નાણાંનો જે વ્યય કરવામાં આવે છે તે આખા દેશની સલાઈ અને ઉપકારના રૂપમાં પાછાં મળશે. અનુસવ ઉપરથી અમને એમ લાગે છે કે બીજા મતને પુષ્કળ પુષ્ટિ મળે છે. જે કોઈ પોતાને આ ઝૂંબેશના કાર્યમાં નથી ઝંપલાવતો તે પોતાને જ બહાર રાખે છે.

ધાર્મિક સંસ્થાની ઝુંબેશોમાં એક અટકાવ આ છે કે તેને માટે પૈસાની જોડ છે. મિશન તથા મંડળીની આવક સાચે જ જરૂરિયાતો માટે પૂરતી છે. તેથી સ્થાપેલી સંસ્થાઓ ચલાવવા ઉપરાંત બીજા પૈસા કાઢવા એ મુશ્કેલ છે. પણ સંસ્થાઓની સરખામણીમાં પૃથ્વી પરની બીજી બધી સંસ્થાઓ કરતાં એાં પૈસે વધારે કામ કરતાં મિશનોને આવડે છે, તેથી સાક્ષરતાની ઝુંબેશમાં પૈસા વગર કે થોડે પૈસે પરિણામ લાવવું એ હિંદને માટે કીમતી પાઠ છે.

હિંદુસ્તાને નિરક્ષર ગામડિયાનું માનસ સમજવાની જરૂર છે—એનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે, જેથી બાળકથી એ કેટલો સિદ્ધ છે તે, એ કયી બાબતોમાં ખૂબ જ આનંદ લે છે, કેવી રીતે એ બહુ સહેલાઈથી ભણી શકે, ક્યારે અને કેવી રીતે એને ભણાવી શકાય—એ બાબતી શકાય. “ ભણવાની ઢોંશ ” કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવી એ યુનિવર્સિટી સંશોધન કરી જણાવી શકે છે.

પ. ધાર્મિક સંસ્થાઓ નવા થયેલા સાક્ષરો માટે લખે છે.

જેવી રીતે સરકાર કરતાં ધાર્મિક સંસ્થાઓને પાઠ રચવામાં છૂટ છે તેમ સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં તેઓને નવાં સાહસો ખેડવામાં પણ છૂટ છે. ગામડાંના અભણો જે શબ્દો બોલે છે તે શબ્દો વાપરીને સાહિત્ય લખતે એ હાલની તાત્કાલિક અગત્યતા છે, ચોપાનિયાં ને ચોપડીઓ નફા મેળવી શકે એટલા વાચકો થાય ત્યાર પહેલાં બહાર પાડવાની જરૂર છે.

ચોપડીઓ ને પાનિયાં જૂજ કિંમતે વેચવાં બેઠાં, જેથી ગરીબમાં ગરીબ માણસો પણ તે ખરીદી શકે. કમાવાનો હેતુ પૂરતો ન હોવાથી માણસની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનો હેતુ જરૂરનો છે. દુનિયામાંનાં બાળાં બળો કરતાં ધર્મ માણસોના મનમાં એ સાવ ઉત્પન્ન કરે છે, અલબત્ત ધર્મ એ નિઃસ્વાર્થી સેવા કરવાના ઝરાનું મૂળ છે.

અધિકારીના હુકમથી કોઈ ભાગ્યેજ સારી રીતે લખી શકે છે. અંતર દિવસમાંથી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઇતિહાસ જોતાં બીજા કોઈ હેતુ કરતાં ઇશ્વરના તેડાની સમજથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. હિંદમાં એ ખાસ ખરું છે.

વળી જે સાહિત્ય ધાર્મિક પ્રેરણાથી લખાય છે તે વધારે ચોખ્ખું ને યોગ્ય હોય એવો સભવ છે, કેમકે લખનાર વાંચનારનું હિત શોધે છે. કુવાસનાઓ ને ખોટાં કામ સંખ્યાની વણી સંસારી ચોપડીઓ લખાય છે કેમકે લોકોની કુઈચ્છાથી તેઓ સારી રીતે વેચાય છે. ધાર્મિક હેતુથી જે ચોપડીઓ લખેલી છે તે ચોપડીઓ દુકાનોમાંથી કાઢી નાખવામાં આવે તો વાંચવાની શક્તિ મેળવવાથી હિંદને ફાયદો થાય કે નહિ તે વિષે ઘણી શંકા નથી. ધાર્મિક હેતુથી પ્રેરણેલા માણસે એ હિંદ માટે સાહિત્ય લખવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ એ તેઓની લખવાની ફરજ છે. આ જરૂરિયાત ધાર્મિક માણસો માટે ઇશ્વરનું તેડું છે.

ફિલિપાઈન બેટો, હિંદ તથા ચીન દેશમાં તથા બીજા દેશોમાં જે મોટો લાભ સાક્ષરતાની ઝુંબેશોથી થયો છે તેના કારણથી અમે મંડળીઓની વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ આ કામ સંખ્યા વધારે જાગૃતિ બતાવે. નિરક્ષરતાનિવારણ માટે જે મોટામાં મોટી મદદ તેઓ કરી શકે તે એ છે કે પોતપોતાનામાંથી નિરક્ષરતાનો ડાઘ તેઓ દૂર કરે. જેમ નિરક્ષરો સાક્ષર થશે તેમ પુખ્ત ઉંમરના માણસોમાં ધાર્મિક કેળવણી આપવાના પ્રસંગો વધશે.

“જેમ દેવા માણસોનાં શરીરોને નીરોગી કરે છે તેમ સાક્ષરતા તેમનાં મન છૂટાં કરે છે, અને ખ્રિસ્તી કાર્યક્રમમાં આ કાર્ય યોગ્ય સ્થાન લે છે.”

શું દરેક ધર્મ આ પ્રમાણે કહી ન શકે?

મદુરામાંની અમેરિકન મિશન કૉલેજના રસ્તાની સામે તેના વિદ્યાર્થીઓ કેટલાંક વરસથી પુખ્ત ઉંમરનાં માણસોને માટે

શાળા ચલાવે છે. જે કોઈ તે રસ્તે થઈને જતું તેને સળાવવા માટે કોઈ વિદ્યાર્થીને નિમવામાં આવતો.

નાગપુરની હિસ્લોપ કૉલેજના પ્રોફેસર ડી. જી. મોઝેસે ૧૯૩૨ની સાલમાં એક “સામાજિક સેવામંડળ” સ્થાપન કર્યું. પાંચેક જુદી જુદી જગાઓમાં તેઓ નિરક્ષરોને સળાવતા ને બીજી સારી સેવા કરતા આવ્યા છે. આસરે ૩૦૦ નિરક્ષરો આ વર્ગોમાં હાજરી આપતા ને ૧૩૬ વિદ્યાર્થીઓ આ કામમાં સાગ લેતા. કૉલેજ તરફથી આ વર્ગોને સામાન પૂરો પાડવામાં આવતો, “સેવામંડળ” શહેરના આબાદ ગૃહસ્થો તરફથી દાનની માગણી કરતું.

પ્રોફેસર એચ. એ. ધર્મરાજ આ કામનો હેવાલ આપીને લખે છે, કે “સ્વયંસેવકોની ખોટના કારણે આ કામનો કોઈ-પણ સાગ પડતો મુકાયો નથી. પાંચ વરસ ઉપર અમે આ કામ શરૂ કર્યું ત્યારે લગભગ વીસ વિદ્યાર્થીઓ સાગ લેવા ખુશી હતા, પણ આજે ૧૩૦ વિદ્યાર્થીઓમાં સમાજસેવાની સાવના તીવ્ર છે. વિદ્યાર્થીઓજ કામ કરે છે, તેમને જ પ્રેરણા છે; તેમને શાખાશી છે.”

ડૉ. સી. આર. રેડ્ડી, હમણાં આંધ્રા પાઠશાળાના વાઈસ-ચેન્સેલર, જ્યારે “મૈસોર મહારાજ કૉલેજ”માં હતા ત્યારે તેમણે કેટલાક રસીક પ્રયોગો કર્યા. નિરક્ષરોની રાત્રીશાળામાં શીખવવા માટે તેમણે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની મદદ મેળવી, તેઓની ટોળીઓ પાડી, એમાંની એક ટોળી છ અઠવાડિયાં સુધી શીખવતી અને તે પછી બીજી ટોળી તેમનું કામ આગળ ચલાવતી. શીખવવાના કાર્યક્રમમાં તેઓ સૂગોળ, હિંદનો ઇતિહાસ, ચાલુ સમાચાર, ગામડાંના પૈસાનો વહીવટ, આરોગ્યતા, ખેરાક તથા ખેરાકનાં તત્ત્વો, એવી બાબતો પર સાબણો કરતા હતા.

મદ્રાસના વાઈસ ચેન્સેલરે એવી સૂચના આપી છે કે કોઈ વિદ્યાર્થીને ડીગ્રી આપવામાં આવે ત્યાર પહેલાં તેણે કોઈ ગામ-ડાના કેન્દ્રસ્થાનમાં ઓછામાં ઓછાં છ અઠવાડિયાં રહીને કામ

કરવું નેઈએ. યુરોપમાં વિદ્યાર્થીઓએ આવા સ્થાનમાં રહીને ઘણું સારું કામ કર્યું છે. ત્યાં જે માણસોને પાઠશાળામાં શીખવાનો પ્રસંગ મળ્યો નથી તેઓને એક તક મળે છે, પણ હિંદમાં તો નિરક્ષરતાનિવારણનું કાર્યજ હાથ ધરવાનું છે.

નાગપુર પાઠશાળાના વાઈસ ચેન્સલર મિ. ટી જે કેદાર, સૂચવે છે કે કૉલેજનાં ચાર વરસના અભ્યાસક્રમમાં ઘટાડો કરીને તેને ત્રણ વરસનો બનાવવામાં આવે અને ચોથે વરસે વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામ્ય સુધારણામાં તથા સામાજિક સેવામાં કેળવાય. ચોથા વરસના કાર્યક્રમમાં પ્રૌઢશિક્ષણ આવવું નેઈએ.

એક કૉલેજના વિદ્યાર્થીએ કહ્યું. કે “ બી એ. ડીગ્રી કાઢીને આપ્યા પહેલાં તેમણે ૧૦૦ માણસોને સરકાર પાસે ખર્ચ કરાવ્યા વગર સાક્ષર બનાવવાં નેઈએ. ૧૦૦૦ માણસોને સાક્ષર બનાવે ત્યારે જ તેને Doctor of Letters અપાય ” ઘણું કરીને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શિક્ષકો કરતાં આ બાબતમાં ઉત્સાહી બને છે.

પ્રકરણ ૮મું

સાક્ષરતા માટે વિદ્યાલયો અને અન્ય શાળાઓ
શું કરી શકે?

૧. કોલેજો

મેટી ઉંમરનાં સ્ત્રીપુરુષો ઝૂંબેશ ચલાવવાને નાણાંની મદદ આપવા તૈયાર હોય છે તેના કરતાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અંગત પરિશ્રમ ઊઠાવીને હિંદુસ્તાનને ઉચ્ચતર બનાવવા વધુ ઉત્સાહી હોય છે. મન પર એવી છાપ પડે છે કે અહીં અતિશય વધારે પડતી શક્તિ સમાજની જરૂરને પહોંચી વળે એટલા પ્રમાણમાં છે.

બીજી કોલેજોમાં એવી સાવના હોય છે, ને એવાં કામ પણ થાય છે.

યુનિવર્સિટીઓ ઘણું કરી શકવાને સમર્થ છે. સૌથી પહેલી વાત એ છે કે પ્રૌઢશિક્ષણનાં સઘળાં ક્ષેત્રોમાં પુષ્કળ શોધખોળ કરવાની અનિવાર્ય અગત્ય છે. આ ક્ષેત્રોમાં કામ કરવાને યુનિવર્સિટીઓ હકદાર છે—તેઓ હાલમાં જે ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરી રહી છે એના કરતાં આ ક્ષેત્ર વધારે ફળજનક છે.

હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષાઓમાં મર્યાદિત ક્ષપ્દસંહોગની અતિઘણી જરૂર છે. આ જરૂર ફક્ત પ્રાથમિક વાચનમાળાઓને માટે જ નથી, પણ હાલ પ્રથમ પોથીઓ પછી વાચવાનું જે નવું જ સાહિત્ય ઉપજાવવામાં આવે છે તેને માટે પણ છે. આ પણ યુનિવર્સિટીઓ માટે એક હકદાર ક્ષેત્ર છે.

આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનની દરેક ભાષામાં મૂળાક્ષરોની સંખ્યામાં કોઈ રીતે સુધારો કરવાની ઘણી જ જરૂર છે. શું

રોમન મૂળાક્ષરો વાપરવાથી આખા હિંદુસ્તાનને સાક્ષર બનાવવાનું સહેલું થઈ શકે કે નહિ ? આ દિશામાં પણ યુનિવર્સિટી ઘણું કરી શકે એમ છે.

પ્રૌઢ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં, અમારી ધારણા પ્રમાણે સૌથી સારામાં સારો માગે એ છે કે કેટલાક કેળવણીકારો એકત્રિત થઈને ઉપરોક્ત દિશાઓમાં સંશોધન કરે.

આજ સુધી કોઈપણ કોલેજે એક આજના જમાનામાં અતિ અગત્યની વાત તે દાખલ કરી નથી. ને તો એ કે મર્યાદિત શબ્દ-સહોદાળને ઉપયોગ કરીને નવું સાહિત્ય બહાર પાડવા માટે વતમાનપત્રો ચલાવવાના ધંધાના (journalism) વર્ગની સ્થાપના પ્રાથમિક વર્ગોમાં જે વિદ્યાર્થીઓ સાદા શબ્દો વાપરવામાં અપળતા બતાવે તેઓને આ વતમાનપત્રો ચલાવવાના ધંધાના (Journalism) વર્ગમાં દાખલ થવા ખાસ શિષ્યવૃત્તિ આપવી ભેઈએ. નજીકના સવિખ્યમાં નિરક્ષરતાનિવારણની મહાન ઝુંબેશ શરૂ થશે તે વખતે આવી અસંખ્ય શાળાઓ (વર્ગો)ની તથા એવી શાળાઓમાંથી ઉતીર્ણ થયેલા હજારો લેખકોની જરૂર પડશે.

૨. ટ્રેનિંગ શાળાઓ

કોલેજે માટે જે કંઈ ઉપર ઠહેવામાં આવ્યું તે ટ્રેનિંગ શાળાઓને પણ લાગુ પડે છે. પણ આ ઉપરાંત એમના ઉપર બીજી એક ઘણી સારી જવાબદારી રહેલી છે એટલે સાક્ષરતા અને પ્રૌઢ-શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરવા ખાસ કેળવણી આપનાર વર્ગો દાખલ કરવાની. જે ટ્રેનિંગ શાળાઓ નિષ્ફળ નીવડે—અથવા આ જવાબદારી ન લે—તો બીજે ક્યાંથી એની આશા રાખી શકાય ? અત્યારે અમારી જાણ પ્રમાણે કોઈ પણ ટ્રેનિંગ શાળા એવી નથી કે જેમાં આ પ્રકારના વર્ગો પૂરી રીતે ચાલતા હોય. કદાપિ આ પુસ્તક પ્રગટ થશે તે પહેલાં કોઈ ટ્રેનિંગ શાળામાં આવો વર્ગ ચાલશે.

આવી ખાસ કેળવણી માટેના અભ્યાસક્રમમાં આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલી હકીકતો આવી જવી જોઈએ. એ અભ્યાસક્રમ સાપણે ને પુસ્તકો મારફતે જ્ઞાન આપશે તેમ જ અનુભવ કરાવીને પણ શિક્ષણ આપશે. પણ ટ્રેનિંગ શાળાએ ફક્ત આટલું જ કરી સંતોષ માનવાનો નથી. પણ તે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ સર્જક તથા ખુદ પોતે જ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સંશોધન કરવા કેળવશે. કેમકે હિંદુસ્તાનમાં નિરક્ષરોને સજાવવાનું કાર્ય એક બાળવિજ્ઞાન છે, અને બીજા કોઈ પણ વિજ્ઞાન કરતાં સુંદરમ અને સાગવત જેવા નિર્ભય કલ્પનાશક્તિ વાપરનારા સંશોધકો અને સર્જકોની ઘણી જ અગત્ય છે. આવી શાળાઓની એક ખાસ ફરજ એ છે કે હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને શોધી કાઢવા.

સવિવ્યના સંચાલકો માટે ખાસ અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત દરેક ટ્રેનિંગ શાળાએ સવિવ્યના દરેક શિક્ષકને કેવી રીતે “આમ્ય ઝૂંબેશનો સંચાલક” થવું એ શીખવવું જોઈએ. આ પ્રકારના અભ્યાસક્રમમાં “પ્રૌઢશિક્ષણ” સંબંધીનું આજીવન શિક્ષણ આપવાનું નથી પણ પ્રૌઢ માણસોમાં નિરક્ષરતાનિવારણના વ્યવહાર પ્રશ્નોને હાથ ધરવાના છે.

આ ટ્રેનિંગ શાળાના વિદ્યાર્થી પાસે કયાં કામની આશા રાખી શકાય? પહેલાં તે દરેક વિદ્યાર્થીએ આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે કેટલાય નિરક્ષરોને સજાવવા જોઈએ એ માટે કે આ બાબતમાં બીજાઓને કેવી રીતે મદદ કરવી તે એ જાણે. બીજું, દરેક વિદ્યાર્થીએ આ પુસ્તકનો એવો અભ્યાસ કરવો કે એવી પરીક્ષામાં તે સારા નંબરે પાસ થાય.

કેળવણીના છેવટના પ્રકાર વિષે હિંદના સેવકો ગમે તે કહે, પણ અત્યારે હિંદુસ્તાન ચોક્કસપણે એવા શિક્ષકોને આમંત્રણ આપી રહ્યું છે કે જેઓ નિરક્ષરતા નિવારણની ઝૂંબેશ કેવી રીતે ચલાવવી એ જાણે છે. આ આમંત્રણ ટ્રેનિંગ શાળાઓને માટે છે.

૩. નિરક્ષરતાનિવારણની ઝૂબેશમાં હાઈસ્કૂલોના ફાળો

આપણે આશા રાખી શકીએ કે હાઈસ્કૂલો પણ હિંદને સાક્ષર બનાવવાના ભારે બોજને ઉંચકવામાં મદદ આપશે

૧. ઔષ, ઓરિસ્સા વગેરે પ્રાંતોમાં જેમ ચાલે છે તેમ વિદ્યાર્થીઓ નિરક્ષર પ્રૌઢોને સણાવે. વિદ્યાર્થીઓ સણાવે માટે તેઓને કંઈ ઇનામ આપવાં અથવા જેઓ સણાવે તેઓને કોઈ ભતનો ખદલો આપવો, અથવા ઉપલા ધોરણમાં જવા માટે તેઓ એક નિરક્ષર પ્રૌઢને સણાવે એવા ઉપાયોથી આવાં કામ કરવા માટે ઉત્તેજન મળશે.

જો શિક્ષકોને સદશન થયું હશે—અથવા તેઓ આ પ્રત્યે બળુત થયા હશે—તો આ કિમરના વિદ્યાર્થીઓ બીજાને સણાવે માટે સખત પગલાં લેવાની કશીજ જરૂર રહેશે નહિ.

૨. નિરક્ષરતાના અંધકારમાંથી નાકળી આવેલા નવા શિક્ષિત પ્રૌઢો માટે જે સાહિત્યની જરૂર છે તે હાઈસ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ પૂરી પાડી શકે છે. એ સાચું છે કે શિક્ષકોએ એમનાં વ્યાકરણ અને ભાષાને સુધારવાં પડશે. પણ જો જે લખાણકામ કચરાની ટોપલીમાં ફેંકી દેવાનું છે તેને તપાસવાની અને સુધારવાની જરૂર છે તો આને એથી વિશેષ છે.

૩. હાઈસ્કૂલોના શિક્ષકો, એમના વિદ્યાર્થીઓ નિરક્ષર પ્રૌઢોને શીખવે તે વખતે દેખરેખ અને દોરવણી આપતી વખતે નવી નવી પદ્ધતિઓ ઉપર અખતરા કરી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક સારામાં સારા વાચનપાઠો મિડલ સ્કૂલોના શિક્ષકોએ તૈયાર કર્યા હતા.

૪. કેવી રીતે પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો પણ પ્રૌઢશિક્ષણના કાર્યમાં જોડાઈ શકે

આજ સુધી બીજી કોઈ પણ સંસ્થા કરતાં પ્રાથમિક શાળાઓ ઉપર સાક્ષરતાનો બોજ વધારે છે. મોટા ભાગના

ખાળવાચનમાળાઓના લેખકોએ પોતાની પ્રાથમિક શાળાઓને પ્રયોગશાળા તરીકે વાપરીને તે વાચનમાળાઓ ખનાવી હતી, અને તેઓ દરેક નવા વિચારની શી અસર થાય છે એવું હંમેશાં અવલોકન કરતા.

બહાર પ્રાંતની પ્રૌઢશિક્ષણ ઝૂંબેશ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના આધારે જ ચાલી હતી અને આજે હિંદુસ્તાનભરમાં જ્યાં કહીં આવી ઝૂંબેશો ચાલે છે ત્યાં પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો ઉપર જ મુખ્ય આધાર રાખવામાં આવે છે. તેઓ દિવસે છાકરાંને શીખવે અને રાત્રે મોટી વયનાંને શીખવે. હિંદના દરેક ભાગમાં પ્રાથમિક શાળાઓના હજારો શિક્ષકો પ્રૌઢોને ભણાવવાનું કામ કરી રહ્યા છે. જે કોઈ માણસ સાધારણ વ્યક્તિને પૂછે કે હિંદુસ્તાન કેવી રીતે શિક્ષિત કે ભણેલું બની શકે તો તે એમ જ કહેશે કે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો પોતાના નિશાળના વખત ઉપરાંત વખત આપીને કામ કરે તો જ થઈ શકે.

ખરી રીતે જોતાં પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો પોતાનો ખમણો વખત આપે અને લાયક શિક્ષકો બને; અથવા પ્રૌઢોને ભણાવવા પ્રાથમિક શાળા તજ હઈ હિંદને સહાય આપે, એવી જો આપણે આશા રાખીએ તો તે ભૂલભરેલી છે. ઘણું કરીને તેઓ જે કામ વધારે સારી રીતે કરી શકે એ તજ હઈને સાધારણ સારું કરી શકે તે કરે છે. હજારો સ્થળોએ એવાં છે કે જ્યાં પ્રૌઢોને ભણાવવાની જવાબદારી શિક્ષક ઉપર જ આવવી જોઈએ, પણ એવાં સ્થળોએ શિક્ષક એવી કેવળણી મળેલી હોવી જોઈએ કે તે આ કાર્ય એવી રીતે હાથમાં લે કે એની પીઠ પરનો બોજ બીજાં પણ ઊઠાવી શકે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે દરેક ટ્રેનિંગ શાળાએ દરેક ભવિષ્યના પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને ‘ ગામડામાં પ્રૌઢશિક્ષણની ઝૂંબેશ કેવી રીતે ચલાવવી ’ એ પ્રકરણમાં સૂચવેલી વાતો ધ્યાનમાં રાખીને કેવી રીતે એ પોતાના સમાજને વ્યવસ્થિત કરી આ કાર્યમાં ઝંપલાવે એ શીખવવું જોઈએ.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે ગ્રામ્યશાળાના શિક્ષક આવું મહાન કાર્ય કેવી રીતે કરી શકે? આ પ્રશ્નનો સાદો પણ એક જ જવાબ એ છે કે જેમ બીજા કામના સંચાલકો કરે છે તેમ, એટલે “કામની એવી વ્યવસ્થા કરો કે બીજાઓ તમારે માટે કામ કરે.” જે ગામને સજ્જિત બનાવવું હોય તો સૌથી ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે તે કોઈ આગેવાન બનવાની કુદરતી શક્તિઓ ધરાવનાર વ્યક્તિને એવી રીતે કેળવે કે તે આખા ગામને શિક્ષણના અને પોતાની ઉન્નતિ કરવાના કાર્યમાં ઝંપલાવે. આજ આ પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય છે.

જે કોઈ ગામમાં પ્રૌઢો માટે રાત્રીશાળા શરૂ કરવાની હશે તો આવા “કેળવાયેલા જનરલ”ની મદદે ઘણા માણસો આવશે અને બીજાને શીખવશે. જે વર્ગ માટે કોઈ મકાન વાપરવાની જરૂર પડશે તો બીજા લોકો પોતે જ એને સાફસૂક કરશે, વ્યવસ્થિત રાખશે, જનરલની સૂચના પ્રમાણે એનો ઉપયોગ કરશે, અને સજ્જિત રહેવાનો સમય પૂરો થયા પછી એ મકાનને સારી સ્થિતિમાં મૂકીને જશે. કોઈ સારો સંચાલક - શિક્ષક એમના અભ્યાસને કોઈ જાતની આંચ લાવ્યા સિવાય પ્રાથમિક શાળાનાં છોકરાંને નિરક્ષરોને સજ્જિત બનાવવાનું ઘણું ઉત્તમ કામ કરી શકે છે.

સાક્ષરતાના કે ગ્રામોદ્ધારના કાર્યના લાયક સંચાલકો તરીકે પ્રાથમિક શાળાઓના કોઈ પણ શિક્ષકને તાલીમ નહિ મળેલી હોવાથી, અને પોતે જ એ કામ કર્યા સિવાય સારી રીતે કરાવી શકવાની આવડત બહુ જ થોડા શિક્ષકોમાં હોવાથી પ્રૌઢ શિક્ષણના મુખ્ય કાર્યકર્તાની દેખરેખ નીચે રબના દિવસોમાં ભરવામાં આવતી પરિષદોમાં દરેક શિક્ષકે જવું જોઈએ. એ માટે કે પોતાના લોહીનું પાણી કરી નાખ્યા સિવાય કેવી રીતે આ મહાન રાક્ષસી કાર્ય એ માથે લઈ શકે એ તે જાણે.

૫. તજ દેવા લાયક હાનિકર્તા બાબતો

પંજાબમાં ૧૯૨૨માં જે ઝૂંબેશ ચલાવવામાં આવી તેમાં

પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો પોતાનો વધારાનો વખત આપીને કામ કરતા હતા. આ ઝુંબેશ ધીમે ધીમે મંદ પડી ગઈ તેનાં કેટલાંક મૃત્યુજનક કારણોમાં ભાનોત નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે :—

૧. અસત્ય આંકડા. “પત્રક ઉપરની શાળા”
૨. જેટલા આંકડા મોટા હતા એટલાં નિરક્ષરો પરીક્ષામાં પાસ થયાં નહિ—ફક્ત ૧૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓને સ્ટીફીકેટો મળ્યાં.
૩. સમય, શ્રમ અને નાણાંનો ભારે દુરુપયોગ.
૪. આખી યોજના અને કાર્યપદ્ધતિમાં કંઈક ભૂલ.
૫. પ્રોટેક્ટને બાળકોની જેમ સજાવવામાં આવ્યાં હતાં.
૬. શિક્ષણ કંટાળાજનક અને અનાકર્ષક હતું.
૭. મોટી વયના પુરુષોને અને જુવાન છોકરાઓને સાથે સાથે સજાવવામાં આવ્યા હતા.
૮. દિવસે સખત કામ કર્યા પછી શિક્ષકો થાકી જતા હતા.
૯. માફક આવે એવાં પાઠ્યપુસ્તકોની અને કાળજી-પૂર્વક તૈયાર કરેલા અભ્યાસક્રમની ખોટ.
૧૦. પાઠ્યપુસ્તકો પૂરાં કર્યા પછી વાચનની ટેવ ચાલુ રાખવા માટે યોગ્ય સાહિત્ય કે છાપાઓની ખોટ.
૧૧. સાર્વજનિક મત કેળવવા માટે પુરતો પ્રચાર નહિ કરેલો, પરિણામે લોકોએ નહિ જેવી સહાનુભૂતિ ખતાવી હતી.
૧૨. સેવાભાવી સ્વયંસેવકોની ખોટ.

ટ્રેનિંગ શાળામાં કે ખાસ આવા હેતુસર ભરેલી પરિષદમાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકે આ બધી ઉણપો કે નબળાઈઓનો વિચાર કરવાનો છે

પ્રકરણ ૯મું

સાક્ષરતાની પરિષદો

વિવિધ પ્રકારો

એક સાક્ષરતાની પરિષદમાં કોઈએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “આદર્શ સાક્ષરતાની પરિષદ કેટલા દિવસની હોવી જોઈએ?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજે પ્રશ્ન હતો: “કયી જાતની પરિષદ વિષે તમે પૂછો છો?” પરિષદ ઓછામાં ઓછી સાત પ્રકારની છે.

૧. જીવજાની નિરક્ષરતા નિવારણ ઝૂંબેશની વ્યવસ્થા અને યોજના ધડનાર. આને માટે અઠવાડિયે કે મહિને એકથી દોઢ ઠલાઠ લાંબી કેટલીક સભાઓ ભરવી જે પરિષદ મોટાં શહેરોમાં ભરવામાં આવે કે જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત માણસોનો દિવસ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં જાય છે તે ફક્ત કોઈ સાંજ ઉપર જ આવી સભા બોલાવવી.

૨. અનુભવોની તારવણી ઠાઠનાર પરિષદો. એ ઇચ્છવા લોગ્ય છે કે આવી પરિષદ ઝૂંબેશ પૂરી થયા બાદ બોલાવવામાં આવે હાખલા તરીકે જે કોઈ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ રજા દરમિયાન નિરક્ષરતાને ભણાવ્યાં હોય તે શાળાના નવા વરસની શરૂઆતમાં જ હેવાલો સાંભળવા અને વિચારોની આપણે કરવા સભા બોલાવવી જોઈએ. આ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અનુભવમાં આવેલી ઘણી કીમતી માહિતિઓ અને સૂચનાઓ આપી શકશે. તેઓએ જે અનુભવ ઉપરથી તારવી ઠાઠયું છે તે છપાવીને વહેંચવું જોઈએ.

૩. સમાજને ઉત્તેજિત કરવા, ભાષણ અને શિક્ષણ આપનાર પરિષદ. આવી સભાઓ માટે ભાગ્યે જ એકાદ સાંજ

પરની બેઠક, કે દર અઠવાડિયે એક બેઠક કરતાં વધારે બેઠકો બેસી શકે છે.

૪. ખાસ આજ વિષયમાં કેળવાયેલા માણસ તરફથી કંઈક શીખવા માટે બોલાવેલી પરિષદ. આવી સલાહો કેટલા દિવસો ચલાવવી એ નિષ્ણાતની ઇચ્છા અને લોકોના ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે. અમારા પોતાના અનુભવ પરથી બમે કહી શકીએ છીએ કે ચાર દિવસ સુધી સવારે, સાંજે અને રાત્રે બેઠકો બેસાડયા છતાં નિરક્ષરતાનિવારણની ઝૂંબેશને લગતી અતિ અગત્યની બાબતો ઉપર પણ બહુ જ આછું વિવરણ કરી શક્યા છીએ. સાધારણ રીતે બીનપ્રમારદ્વાર માણસોને વધારે વખત સુધી રાખવા મુશ્કેલ છે.

૫. મુખ્ય કાર્યકર્તાની ગામડાંની મુલાકાત વખતે ભરવાની પરિષદ. ગામડાંઓમાં ઝૂંબેશ શરૂ કરવા માટે એક અઠવાડિયાની મુલાકાત જેમાં સઘળી વ્યવસ્થા કરી શકાય

દર ત્રણ મહિને અર્ધા કે આખા દિવસની મુલાકાતો.

મિ. જે. જી. સુન્દરમ (ડાર્નકલ) એક વરસમાં એવી ૫૦ ચાર દિવસની પરિષદો ચલાવી શકે છે.

૬. મજબૂત પાયા ઉપર ઝૂંબેશ ચલાવવા માટે શિક્ષકોને તાલીમ આપવા એક ખાસ અભ્યાસક્રમ આપનાર પારિષદ. આવી પરિષદોનો સમય ચોક્કસ રાખી શકાય નહિ. મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને રજા દરમિયાન ઝૂંબેશ શરૂ કર્યા પહેલાં ચાર દિવસ સુધી તાલીમ લીધી હતી. પણ બે વીસ દિવસની પરિષદ ભરી શકાય તો તે બહુ જ આવકારદાયક છે. મિસ એલ. એફ. ઑસ્ટીન આવી એક પરિષદનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

“કોસંખામાં ૧૯૩૯ના મે મહિનાની ૮—૨૮ સુધી શિક્ષકો માટે એક તાલીમવર્ગ ઉઘાડવામાં આવ્યો હતો. આર. ડી. સાવરી સાહેબ સ્થળ આપવા મંજૂર થયા, અને શુજરાતની

પ્રૌઢશિક્ષણ સમિતિ (ખી. આર. સી. સી.) શિક્ષકોનાં ગાડીસાડાં આપવા કબૂલ થઈ, અને બધાં મિશનો મોકલી શકે તેટલાં માણસો મોકલવાને આમંત્રણ મોકલ્યું. આ કેનાળાની શાળાના શિક્ષકોમાં પાંચ છયે—આમાંથી ચાર જણા ૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં ગુજરાતી વાચનના માગદર્શક પાઠો તૈયાર કરનાર સમિતિના સભ્યો હતા. અને એક જણ મારી સાથે દોઢ વરસથી પ્રૌઢ શિક્ષણનું કામ કરે છે. રેવ. ફીન્લે સ્ટુઅર્ટનો ખોયઝ સ્કાઉટનો અનુભવ ખુબ મદદકર્તા થઈ પડ્યો. રાત્રે વર્ગો ચલાવતી વખતે પેટ્રોમેક્ષ ખત્તીઓ ઊંચી રાખવા એમણે ત્રણ વાંસના ટુકડાઓની ઘોડીઓ ખનાવી હતી. સાવરી સાહેબ “ધગશ” અને “ઝંખેશ” એ શબ્દો વારંવાર બોલતા હતા. જેઓ એ તાલીમવર્ગમાં આવ્યાં હતાં તેઓ બધાં એ બે શબ્દો ખુબ લાંબા વખત સુધી બૂલી જશે નહિ. આ વર્ગની સફળતા ખરેખર અમારી કલ્પના કરતાં પણ વિશેષ હતી.

“પહેલા બે દિવસો નિરક્ષરતાનિવારણની જરૂરિયાત તથા ઝંખેશની વ્યવસ્થા પર તૈયારી માટે સાપ્તાહમાં અને સૂચનાઓમાં ગાળ્યા. ખીજ દિવસની સવારે પહેલો પાઠ કેવી રીતે શીખવવો એ વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ બતાવવામાં આવ્યું. તે સાંજે સિતેર ઉપર જીવાનો બે ત્રણ ટોળીઓમાં વહેંચાઈ જઈને “કા, કી, કુ, કે, કો.....” એ તથા એવાં ખીજાં ઉત્તેજનદાયક ગીતો ગાતા ગાતા ગયા હતા અને કેટલાક નિરક્ષર પ્રૌઢોને સળવા બોલાવતા અને સમજાવતા હતા. તે સાંજે કેટલાક પ્રૌઢ નિરક્ષરો સળવા બહાર આવી ગયાં, પણ અમારા પત્રક ઉપર ૬૬ નોંધાયેલા શિક્ષકો હતા, અને એમાંના દરેકને એક વિદ્યાર્થી મળે એટલા નહિ હતા. ખીજ સવારે ખીજે પાઠ શીખવવાની રીત બતાવવામાં આવી. ખીજ રાત્રે ફરીથી અમે ગીત ગાતા ગામમાં ગયા. પહેલી રાત કરતાં વધારે અસણો સળવા આવ્યાં. તેઓ અમારી રાહ બેઠને બેસી રહ્યાં હતાં. ત્રીજ રાતે એથી પણ વધારે અસણો તૈયાર હતાં, અને ટૂંક વખતમાં શિક્ષકો કરતાં

સણુનારાંઓની સંખ્યા વધી ગઈ. દિનપ્રતિદિન ઉત્સાહ ને ઉમંગ પણ વધતાં જ ગયાં.

“સણુનારાંઓની સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ એ વાત સ્પષ્ટ થતી ગઈ કે આ ઉનાળાની શાળા ખંધ થયા પછી આ વર્ગો ચાલુ રાખવા પડશે. સાવરી સાહેબે એમના કેન્દ્રસ્થાનના નોકરો માટે એક તાલીમવર્ગ ચલાવવાનું સૂચવ્યું, એ માટે કે શાળા ખંધ થયા પછી તેઓ વર્ગો ચલાવે. આની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ઉનાળાની શાળા પૂરી થતાં સુધીમાં લગભગ ૧૨૦ સ્ત્રીપુરુષોએ પ્રૌઢશિક્ષણ પદ્ધતિની તાલીમ લીધી હતી અને આશરે ૯૦ નરક્ષરોને અક્ષરજ્ઞાનનો લાભ મળ્યો હતો.

“શાળાના છેલ્લા મેળાવડામાં નવા સણેલા માણસોમાંથી ચાર જણે મોટી જ માતની આગળ આવીને અપરિચિત વાચન વાંચ્યું હતું. પહેલા માણસે એક આખું પાનું ભૂલ વગર તથા સરળ રીતે વાંચ્યું હતું. બીજાઓએ પણ ઘણી સારી રીતે વાંચ્યું હતું! બીજા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પણ એવી જ સારી રીતે વાંચી શક્યા હોત. આવું ઉત્તમ પરિણામ ફક્ત ૧૩ દિવસના જ કામ પછી આવ્યું છે. લખાણ પણ એટલી જ સારી રીતે શીખવવામાં આવ્યું હતું.

“વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરે પછી તેઓને જે બિલ્લો આપવાનો હોય છે તેનો નમૂનો આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ જ તૈયાર કર્યા હોતો. એ બિલ્લાનો નમૂનો :—

બિલ્લા પર આવું ચિત્ર છે, પણ “મોટી જામરે સણેલા” એવા શબ્દો છે.

“આ ઉનાળાની શાળામાં બીજું એક અગત્યનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની સમગ્ર પ્રમાણે એમના પ્રદેશનાં નિરક્ષર ગામડીઓમાં સામાન્ય રીતે વપરાતા હોય એવા સાદા શબ્દોની શબ્દકોષમાંથી પસંદગી કરવાનો પ્રયોગ કર્યો. ગુજરાતના ચાર વિભાગોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવેલા હોવાથી ચાર વિભાગોમાં વપરાતા સામાન્ય શબ્દોનું સંકોળ તૈયાર થયું હતું. આ ચારે વિભાગોના શબ્દસંકોળોનું એક સામાન્ય શબ્દસંકોળ તૈયાર કરવાનું, અને એને અનુક્રમે ગોઠવવાનું કાર્ય હજી અપૂર્ણ છે. પણ એ કામ જેમ અને તેમ દ્રઢ વખતમાં પૂરું થશે.

“આ પ્રૌઢશિક્ષણને લગતી તાલીમ ઉપરાંત શાળાના અભ્યાસક્રમમાં ગૃહઉદ્યોગો, શારીરિક કેળવણી, સ્કાઉટીંગ, વગેરે વિષયો પણ હતા. બધા વિદ્યાર્થીઓને એમણે પૂરા કરેલા અભ્યાસનાં સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રૌઢશિક્ષણના સર્ટિફિકેટ ઉપર વડોદરા રાજ્યના નાયબ વિદ્યાધિકારીની, કૃષાધિકારીની, કેન્દ્રસ્થાનના વ્યવસ્થાપકની અને આ ઉનાળાની શાળાના પ્રૌઢશિક્ષણ અભ્યાસક્રમના કાર્યકર્તા સંચાલકોની સહીઓ છે.”

૭. વાચન શીખવવાના પાઠો રચનાર પરિષદો. આ પ્રકારની પરિષદો બીજી પરિષદોની સરખામણીમાં વધારે દિવસો ભરવામાં આવે છે. કેટલીક ભાષાઓમાં પાઠો રચવાને માટે એક મહિના સુધી પરિષદ બેઠી હતી. ગુજરાતીના ‘વાચનના માર્ગદર્શક પાઠો’ રચવા માટે સમિતિ બે અઠવાડિયાં બેઠી હતી.

કેવી રીતે પરિષદની ઉત્પત્તિ થઈ શકે?

પરિષદની સફળતાનો આધાર આગળની તૈયારીઓ ઉપર, અને તે પૂરી થયા પછી જે પગલાં લેવામાં આવે તે ઉપર આધાર રાખે છે. પરિષદ મળ્યા પહેલાં આવી કેટલીક બાબતોનો

વિચાર કરી રાખવો જોઈએ, જેવી કે, કોણ હાજર રહેશે, કેવા અમલદારોની જરૂર પડશે, કોને અમલદારો નીમવા, કોને સાબલો સોંપવાં, એનો કાર્યક્રમ, સમિતિઓ, વગેરે. આ વધુ કામ એક નાની સમિતિ કરી શકે. એ સમિતિ પરિષદ મળ્યા અગાઉ ઓછામાં ઓછી પાંચવાર મળે, અને સમિતિનો એક સભ્ય ઓછામાં ઓછા ૪૮ કલાક વિચાર કરવામાં, લખવામાં અને મુલાકાતમાં ગાળે.

પરિષદ પૂરી થયા પછી પણ જે ચિટનીસ કામ કરનાર છે તે ઘણાજ ઉત્સાહી, વ્યવહારુ અને લાયક હોવો જોઈએ. જો એ શોર્ટહેન્ડમાં નોંધ લઈ શકતો હશે તો પૂરેપૂરી નોંધ લઈ શકાશે. ટાઈપરાઈટરનો એ ઉત્તમ ઉપયોગ કરી જાણે એ ઈચ્છવાનું છે. પરિષદની કાયમની ઉપયોગીતા એવી નોંધ કેટલી ઉત્તમ રીતે લખવામાં આવી છે અને એને કેટલી જાહેરાત આપવામાં આવી છે એ ઉપર આધાર રાખે છે.

શા હેતુથી પરિષદ ભરવામાં આવે છે, અને વિચારણા તથા કૃત્યમાં કેવા ફેરફારો કરવાથી પરિણામ ફળવંત આવશે એનો અગાઉથી નિર્ણય કરવો.

જેઓને આમંત્રણ આપવાનું છે તેઓનાં નામની ટીપ તૈયાર કરો.

આ માણસોને ધ્યાનમાં રાખીને કેવી જાતના પત્રો એમનામાં રસ અને ઉત્સાહ પ્રેરશે એ નક્કી કરો. અમે “પત્ર” કહીએ છીએ, કેમકે એક જાહેર ખખર ખધા માટે પૂરતી નથી. જે ત્રણ જાહેર ખખરો મોકલવી પડશે. ધંધાદારી માણસો આ વાત હમેશાં સ્મરણમાં રાખે છે. તમારા ઉપર એક જાહેરાત મોકલ્યા પછી થોડા વખતમાં એમના તરફથી પત્ર આવે છે અને એકાદ જે અઠવાડિયાં પછી વધારે આકર્ષક અને આગ્રહ કરતો પત્ર આવે છે. આ પરિષદ માટે પણ એજ રીત વાપરો.

વ્યક્તિઓને કે સંસ્થાઓને હાજરી આપવા માટે જે

જામંત્રણો મોકલવામાં આવે તે બહુ લાંબાં ન હોવાં જોઈએ. જે વાત કહેવાની છે તે ટૂંકમાં અને ચોકસાઈથી લખવી.

જે બાબત ઘણી જ અગત્યની છે તે ફરીથી કહું છું કે સરનાર પરિષદની નાનામાં નાની બાબત માટે પણ અગાઉથી સંપૂર્ણપણે તૈયારી રાખવી. ઘણું કરીને જે પરિષદ માટે અગાઉથી ખૂબ વિચાર કરવામાં આવે છે તે પરિષદનાં પરિણામો સારાં જ આવવાનાં.

આખો જ કાર્યક્રમ અને એને લગતી નાનામાં નાની વાત પણ બહુ જ કાગળથી કરવી જોઈએ. જેવી, કે પ્રતિનિધિઓના રહેવાની ને જમવાની વ્યવસ્થા, અને મોટો ઓરડો જ્યાં તેઓને ડબલગીરી નહે નહિ.

પ્રૌઢશિક્ષણને લગતું સાહિત્ય વેચવા ને વહેંચવા એક મેજની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. આ સાહિત્યના કામ માટે અલાયદી સમિતિ હોવી જોઈએ. આ સમિતિને ચાર મહિના અગાઉથી જાણ આપવી. જેથી તેઓ પુસ્તકસંકલનોમાંથી જોઈતું સાહિત્ય મંગાવી રાખે. એક જણે મેજ પાસે ઊભા રહીને જે સાહિત્ય હોય તે વિષે માહિતિ આપવી અને એ વેચવું કે વહેંચવું. પુસ્તકો અને અન્ય સાહિત્યનું વેચાણ કે બક્ષીસ તરીકે વહેંચાણ પરિષદનો અતિ અગત્યનો ભાગ છે.

જે બની શકે તો બધા જ પ્રતિનિધિઓને એમના વાતાવરણમાંથી દૂર લઈ જવા અને એવે સ્થળે બેઠકો ભરવી કે જ્યાં તેઓ ચોંતાનાં દરરોજનાં કામો ન કરી શકે, અથવા જ્યાં (જે વધારે અગત્યની વાત તે એ છે કે) તેઓ સાધારણ નડતરો અને ડબલોથી દુરાન ન થાય. જે માણસો ઉપર વારંવાર ટેલીફોનના સંદેશાઓ આવે છે, જેઓની મુલાકાત કરનારા ચાલુ જ હોય છે અને જેઓ ઉપર પુષ્કળ પત્રો આવ્યા કરે છે તેઓ જ નિશ્ચરતાનિવારણની હિંમેશમાં ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે. ઘણું કરીને મોટાં શહેરો પરિષદો માટે યોગ્ય સ્થળો નથી, કેમકે મોટાં શહેરોમાં બહુ જ

નડતરો, આકર્ષણો અને ડબલો હોય છે ! આગેવાન પ્રતિનિધિઓ પોતાની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાંથી વખત કાઢીને પરિષદની બેઠકોમાં અવારનવાર આવી જાય એ પરિષદના ગેરલાભમાં છે. જો પરિષદને વિનોદ ને રમતગમતમાં અર્ધો દિવસ ગાળવો હોય તો બધાં જ એક સાથે આરામ લે.

એક કોન્ફરન્સના હેવાલમાંથી અવતરણો

કામ ચાલુ રાખવાથી લાખો માણસો ભણવા માટે રાહ બેઠે રહ્યાં છે કે મનુષ્યનું હિત વધારનાર સઘળી સંસ્થાઓનું બળ એકત્રિત કરીને આ મહાન કાર્યને સહકાર આપી વધાવી લેવાની અગત્ય છે. આ હેતુ પાર પાડવા અને જૂંબેશ ચાલુ રાખવા એક સમિતિ ઠરાવવામાં આવી.

સાક્ષરતાની જૂંબેશ

જે કોઈ કોન્ફરન્સમાં હાજર હતા તેઓને વિનંતી કરવામાં આવી કે આ કાર્યમાં સારો નમૂનો બતાવીને પોતપોતાના નોકરોને તથા પાસેનાં ગામમાંના નિઃક્ષરોને ભણાવે. ચોપડીઓ ને ચોપાનિયાંને એકઠાં કરીને ગામોમાં વાચનાલયો સ્થાપે. અને એવી મહેનત કરે કે સંપૂર્ણ ભણેલાં ઘર, કે ગામો તૈયાર કરે કે જેથી તેઓ બીજાં સ્થળોને નમૂનારૂપ થાય.

ટ્રેનિંગ શાળાઓને સૂચના આપવામાં આવી કે ઉનાળાની રજા પહેલાં ઓછામાં ઓછી એક અઠવાડિયાની તાલીમ વિદ્યાર્થીઓને આપી તેઓને રજામાં અભણોને ભણાવવા તૈયાર કરે.

સાહિત્યની તૈયારી

ખુબ જ ઓછું ભણેલાં માણસો પાછાં અભણ બની ન જાય માટે ઘણી સાદી ભાષા ને સરળ લિપિમાં લખેલી ચિત્રોથી ભરેલી વિવિધ પ્રકારની ચોપડીઓ બહાર પાડવાની જરૂર છે. અમે માનીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનપ્રેમીઓમાં આવું સુંદર ને સરળ સાહિત્ય લખવાની શક્તિ વધી શકશે ને તેથી સાહિત્યનું માન તથા શોભા નહિ ઘટે. ગીતો ને કવિતાઓ પણ એવી જ સાદી લિપિમાં

અને સરળતાથી લખવી અને છપાવવી જોઈએ કે નવા થયેલા સાક્ષરો વાંચતાં ને ગાતાં જાય અને શબ્દોનો અર્થ પણ સમજતાં જાય. કાર્ય ચાલુ રાખવાની સમિતિ પણ ગામડાંઓને રસીક લાગે તેવા લખવાના વિષયોની ટીપ તૈયાર કરે.

આ પરિષદ વખતે નીચે પ્રમાણે એક ટીપ તૈયાર કરવામાં આવી, અને દરેક વિષયની યોગ્યતા સંબંધી મત લેવામાં આવ્યા : (૧૦૦) લગ્ન, કુટુંબ, ખાળકો, ઈશ્વરભક્તિ, પૈસા, દેવું, કિંમત, ગાંધીજી તથા કોંગ્રેસ, આરોગ્યતા, ઘરેણું તથા સ્ત્રીઓનો પોષાક, (૯૦) ખોરાક રાંધવાનું, વરસાદ, પાક, જમીન, ઢોર, ખજારો, (૮૦) મત આપવાનું, (૭૦) સરકાર, (૬૦) સંતોનાં જીવન-ચરિત્રો, શૂરવીરો, મેળાઓ, પાણી, નસીબ, (૫૦) કજીઆ તથા કોર્ટમાં જવું, મરણ, (૩૦) ચાલતા સમાચાર તથા ગપ, રમતો, જત્રાઓ, (૨૦) ક્રિયાઓ, ભૂત, જાતી. (૧૦) ઉદ્યોગ તથા ધંધા, કહેવતો તથા સમસ્યાઓ, રસ્તા, સિનેમા.

સામાન્ય શબ્દની ટીપ તૈયાર કરવાની સમિતિ ઠરાવવાની વિનંતી કરી અને તે ઠરાવવામાં આવી.

પરિષદની બેઠક દરમિયાન જે ખુબ જ ઉપયોગી પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય એ દરેક સભાસદ કૃત્યમાં મૂકે એને માટે યોગ્ય બેગવાઈ ને વ્યવસ્થા કર્યા સિવાય કોઈ પણ પરિષદ વિસર્જન થવી ન જોઈએ. ક્રમ શબ્દોથી હિંદુસ્તાન સાક્ષર બની શકશે નહિ, તેમજ આવી પરિષદોના ઠરાવોથી નહિ. પરમેશ્વર અમને કામ કરનાર સ્ત્રીપુરુષો વધારે મોટી સંખ્યામાં મોકલી આપે! આવાં ક્ષોકો જ તેઓની પડખે કોઈ ઊભાં નહિ રહે તોપણ, અને એમના ઉપર આસ તૂટી પડે તોપણ—દૃઢ ઊભાં રહેશે અને પ્રશ્નનો ઉકેલ કરશે !

પ્રકરણ ૧૦મું

ખાસ શબ્દકોષ

૧. એની શી જરૂર છે

સાક્ષરતાનો પ્રશ્ન જે માથાનો રાક્ષસ છે—લોકોને સાક્ષર બનાવવાનો અને એમને એ સાક્ષરતાની સ્થિતિમાં ટકાવી રાખવાનો, હિંદુસ્તાનમાં હજી કોઈ પણ કહી શકતું નથી કે આ બેમાંથી સારું પ્રશ્ન કયો થઈ પડશે. અંગ્રેશ શરૂ કર્યા પહેલાં આપણે એમ ધારીએ છીએ કે જે બીજી મૂંઝેલી છે તે જ્યારે આવી પડશે ત્યારે એની આપોઆપ જ દૂર થઈ જશે. પરંતુ અનુભવ ઉપરથી એ જણાયું છે કે પરિસ્થિતિ એવી નથી. હિંદુસ્તાનને સાક્ષર ટકાવી રાખવું એ બેમાંથી વધારે ગહન ને મૂંઝેલ પ્રશ્ન થવાનો છે એમ લાગે છે.

સૌથી પહેલું વિદ્ય જે આપણા માર્ગમાં આવે છે તે આ છે કે મોટી ઉંમરનાં માટે જે પુસ્તકો અને પત્રો પ્રગટ થાય છે તે આ નવા સાક્ષરો માટે તદ્દન મુશ્કેલ છે. એક શિક્ષકે જરા નિરાશા-ભર્યા સાદે કહ્યું, કે “મેં કેટલાક માણસોને લખાવ્યા, પણ તેઓ વાંચી શકતા નથી!” આ વાત ઉપર ઉપરથી મૂર્ખાઈભરી લાગે છે, પણ એમ નથી. કોઈ પણ નિરક્ષર વાતચીતમાં આવતા અક્ષરો વાંચી શકે અને શબ્દના ઉચ્ચાર ઉકેલી શકે એ ખરેખરો “સાક્ષર” કહેવાય, પરંતુ એ ઉચ્ચ સાહિત્ય સમજી શકશે નહિ, કેમકે એમાં ઘણા દરરોજના વ્યવહારમાં નહિ આવતા શબ્દો ઉમેરાયેલા છે, અને જ્યાં સુધી એ નવા શબ્દોનો અર્થ તે સમજી શકે નહિ ત્યાં સુધી તે વાંચી શકે પણ નહિ. હિંદુસ્તાનની દરેક ભાષામાં નિરક્ષરો કદી બોલતા નથી એવા શબ્દો વપરાયેલા હોય છે.

છ મુખ્ય ભાષાઓના પ્રદેશોમાં નિરક્ષર ગામડિયાઓને પૂછવામાં આવ્યું, કે ૧. પ્રેરિતોનાં કૃત્યોમાંથી, ૨. કોઈ એક નામાંકિત સમાચારપત્રમાંથી, અને ૩. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં વપરાયેલા કોઈ ખાસ પુસ્તકમાંથી તમે કેટલા શબ્દો સમજી શકો છો ? (વિશેષનામ ગણુવામાં આવ્યાં નથી). એનો જવાબ નીચે પ્રમાણે મળ્યો :—

ગુજરાતીમાં :

પ્રેરિતોનાં કૃત્યો—દર ચૌદ શબ્દો એક શબ્દ ગામડાના માણસોને અપરિચિત હોતો.

“જન્મભૂમિ” (દૈનિક છાપું)—દર સોળ શબ્દો એક શબ્દ અપરિચિત હોતો.

ગુજરાતી નવલકથા—દર સાત શબ્દો એક શબ્દ ગામડિયાઓને અપરિચિત હોતો.

મરાઠી પ્રદેશના ગામમાં :

પ્રેરિતોનાં કૃત્યો—દર અગિયાર શબ્દો એક.

સમાચારપત્ર—દર અઢાર શબ્દો એક.

સાહિત્ય—દર સત્તર શબ્દો એક.

તામીલ પ્રદેશના ગામમાં :

પ્રેરિતોનાં કૃત્યો—દર નવ શબ્દો એક.

સમાચારપત્ર—દર સત્તાવીસ શબ્દો એક.

સાધારણ પુસ્તક—દર આઠ શબ્દો એક.

તેલુગુ પ્રદેશના ગામમાં :

પ્રેરિતોનાં કૃત્યો—દર આઠ શબ્દો એક.

સમાચારપત્ર—દર નવ શબ્દો એક.

પાઠ્યપુસ્તક—દર છ શબ્દો એક.

સાદી “શુભામગીરીનો ગજળ” —દર ચૌદ શબ્દો એક.

હિંદી પ્રદેશના ગામમાં :

પ્રેરિતોનાં કૃત્યો—દર સોળ શબ્દે એક.

સમાચારપત્ર—દર નવ શબ્દે એક.

સાહિત્ય—દર અગિયાર શબ્દે એક.

પંજાબના મોગા ગામમાંની ટ્રેનિંગ શાળા

પંજાબી ભાષામાં :

પ્રેરિતોનાં કૃત્યો—દર અઠ્યાવીસ શબ્દે એક.

ઉર્દુ ભાષામાં :

પ્રેરિતોનાં કૃત્યો—દર ચોવીસ શબ્દે એક.

છટ્ટા ધોરણની વાર્તાની ચોપડી—દર ચોત્રીસ શબ્દે એક.

ખડોળા પ્રમાણમાં વંચાતું “મિલાપ” નામનું છાપું—
દર ચૌદ શબ્દે એક.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે પવિત્ર શાસ્ત્રનો તરજુમો જોતાં ઉર્દુ ભાષા બીજી ભાષાઓ કરતાં વધારે સંતોષકારક છે, પણ સમાચારપત્રોની ભાષામાં નહિ.

દુનિયાના બીજા દેશો જેમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ખૂબ જૂજ છે એ દેશો કરતાં હિંદુસ્તાન જુદો નથી. ચીન દેશમાં અને મિસર દેશમાં હિંદુસ્તાનની જેમ જ પુસ્તકની અને દરરોજના વ્યવહારની ભાષાઓમાં સિદ્ધતા છે. જેમ જેમ હિંદુસ્તાનનું સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધતું જશે તેમ તેમ આ જાતની સિદ્ધતા અદૃશ્ય થઈ જશે, હા, જેમ પશ્ચિમના દેશોમાં થયું તેમ ખરેખર ભાષાઓ એક સરખા ધોરણ ઉપર આવી જશે. હિંદુસ્તાનમાં “સાક્ષરતા” અને “ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય” એ બે વચ્ચેની બીજી ઓળંગાવી જોઈએ.

જ્યારે આપણે નિરક્ષર ગામડિયાઓ જે શબ્દો વાપરે છે તેની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે પૂછવું જોઈએ, કે “તેઓ

કયા શબ્દો સમજે છે ? ” ઉપરથી દેખાય છે એટલો સરળ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નથી. ક્ષેત્રક પોતાના પ્રદેશમાં જે સામાન્ય શબ્દો વપરાય છે તે જાણે છે, પણ એ કદાપિ બીજા પ્રદેશમાં કયા શબ્દો વપરાય છે તે જાણતો નથી. બોલાતી ભાષા ઘણી વાર વીસ વીસ માઈલના અંતરે પણ બદલાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તથા પશ્ચિમની બીજી મુખ્ય ભાષાઓમાં છે તેમ હિંદુસ્તાનમાં પણ દરેક પ્રાંતમાં બહુ જ સાધારણ અને સામાન્ય શબ્દોનો એક ખાસ શબ્દકોષ તૈયાર કરવાની ઘણી જ જરૂર છે. ખરી રીતે બે જાતના શબ્દકોષ તૈયાર કરવાની જરૂર જણાય છે—એક નિરક્ષરોને જ પરિચિત હોય એવા શબ્દોનો અને બીજો ઉચ્ચ કોટિનાં સાહિત્યોમાં વપરાયેલા શબ્દોનો. સમાચારપત્રો, સામયિકો, અને સાધારણ ચોપડીઓ કોઈ પણ નિરક્ષર વાંચી શકે તે પહેલાં કયા બહુ જ સામાન્ય ક્ષેત્રીય શબ્દો એણે શીખવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ ?

કેવી રીતે આવો શબ્દકોષ તૈયાર કરવો

ઉપર પ્રમાણેના બે શબ્દકોષ તૈયાર કરવા માટે બે જુદી જ રીતો કામે લગાડવી પડશે. સાહિત્યમાં વપરાતા શબ્દોનો કોષ પુસ્તકો અને સામયિકોની મદદથી તૈયાર કરી શકાય. બીજી જાતનો શબ્દકોષ નિરક્ષર સ્ત્રીપુરુષો સાથેની વાતચીત અને વ્યવહારથી મેળવી શકાય.

હિંદુસ્તાનમાં આપણે એવી ફરિયાદ વારંવાર સાંભળીએ છીએ કે નવા થયેલા સાક્ષરો ઘણી વાર નિરક્ષર બની જાય છે. વળી એવી પણ ફરિયાદ આવે છે કે સાક્ષર—શિક્ષિત માણસો સાહિત્યનો બહુ જુજ ઉપયોગ કરે છે. આનું કારણ શું એ ન હોઈ શકે કે ઘણા સાક્ષર થયેલા માણસો ભાગ્યે જ એવી ચોપડી હાથમાં લે છે કે જે વાંચતાં તેમને વારંવાર અટકવું પડે છે અને બહુ મુશ્કેલીથી થોડુંઘણું વાંચી શકે છે ? જેઓને વાંચવામાં કશી જ મજા પડતી નથી તેઓ સાહિત્ય વાંચવા ન પ્રેરાય એ જવાબાવિક છે.

ઓછું ભણેલાંને અને તાજેતરમાં શીખેલા નિરક્ષરોને આનંદ આપે એવું સાહિત્ય જે આપણે ઉપસ્થિત કરવું હોય તે આપણે તેઓ સહેલાઈથી સમજી શકે એટલો મર્યાદિત શબ્દસંગ્રહ તૈયાર કરી તેનોજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

નાનાં બાળકો માટે આરંભપોથીઓ જે સિદ્ધાંત પર લખવામાં આવે છે એજ સિદ્ધાંત પ્રૌઢ વયસ્થોની વાચનમાળાઓ લખવામાં ધ્યાનમાં રાખવાનો છે.

પહેલો સિદ્ધાંત એ છે કે : દર વીસ પરિચિત શબ્દો એક નવો—અપરિચિત શબ્દ વાપરવાનો નિયમ પાળવો, પણ નવી નવી રસિક વાતો ઉમેરતા જવાનું ચૂકવું નહિ.

બીજો સિદ્ધાંત એ છે કે : દરેક નવો શબ્દ વાચનમાળામાં દાખલ કર્યા પછી તરતજ ઓછામાં ઓછો દશ વાર વાપરવો. નવો શબ્દ પૂરેપૂરો શીખવા માટે ઓછામાંઓછો દશ વખત ફરી ફરી વાપરવામાં આવે.

હાલની પ્રાથમિક શાળાઓમાં વરસ દરમિયાન ફક્ત ૨૫૦થી ૫૦૦ નવા શબ્દો શીખવવામાં આવે છે.

ચાર વરસમાં ૨૦૦૦-૩૦૦૦ શબ્દ દાખલ કરી શકાય—
“ સરાસરી સાધારણ માણસ ૨૦૦૦ શબ્દ વાપરે છે.”

ત્રીજો સિદ્ધાંત એ છે કે : જે ખડુજ સાધારણ ને પરિચિત શબ્દો હોય તે પ્રથમ વાપરવા અને પછી જે શબ્દો ઓછા પરિચિત હોય તે. તે પણ વાર્તાને રસીક બનાવવા માટે આ સિદ્ધાંત ખડુજ ચોક્કસાઈથી પાળવા મહેનત કરવી નહિ.

સરકારી કેળવણીખાતાના હેવાલો ઉપરથી એ સાબિત થયું છે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં જે માણસો કેળવાયેલાં છે તેમાંથી ફક્ત બેજ ટકા હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થાય છે (એટલે કે હિંદુસ્તાનની વસ્તીમાંથી પાંચ લાખ). જે આ આંકડા સાચા હોય તે હિંદુસ્તાનનાં સઘળાં પુસ્તકાલયોમાં જે પુસ્તકો છે તેનો ઉપયોગ ફક્ત જે પાંચ લાખ માણસો હાઈસ્કૂલ સુધી ગયેલાં છે તેઓજ

કરે છે, અને ફક્ત અઢી લાખ, અથવા તો કેળવણી પામેલાંના ૨૦ ટકા માધ્યમિક કેળવણી પ્રાપ્ત કરે છે. એમના માટે સરળ વાંચનનાં બહુજ ઓછાં સામયિકો છે, અને પુસ્તકો તો એથીએ ઓછાં છે. જે ૨૨ લાખ માણસો ફક્ત ૪ થા ધોરણ સુધી જ સજ્જેલા છે, તેઓને માટે નિશાળનાં પાઠ્યપુસ્તકો સિવાય કંઈ જ વાંચવાનું હોતું નથી, અને એ પાઠ્યપુસ્તકો એટલાં નીરસ હોય છે કે વિદ્યાર્થીઓ એને ધિક્કારે છે.

ત્રીજા કે ચોથા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ વાંચી શકે એટલા સરળ વાંચનવાળી ચોપડીઓ લખવાની જરૂર છે. આનો અર્થ એ છે કે આવું સાહિત્ય તૈયાર કરનારે આશરે ૨૦૦૦ શબ્દોના સંહોળ ઉપર જ આધાર રાખવાનો છે. એટલા શબ્દોનો સંહોળ તૈયાર કરવાની જરૂર છે. આવો સંહોળ પ્રાથમિકશાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી બનાવી શકાય છે.

બીજી જાતનો જે શબ્દકોષ તૈયાર કરવાની જરૂર છે તે વાતચીત ઉપરથી તૈયાર કરવાનો છે. જેઓ આવો શબ્દકોષ તૈયાર કરવા ઇચ્છે છે તેઓએ નીચે બતાવેલો ક્રમ વાપરવો બેઠશે :—

૧. ગામડાના નિરક્ષર માણસોના સંબંધમાં આવતા સાપ્રાવિણીની એક પરિષદ ભરો. જે સાપામાં શબ્દકોષ તૈયાર કરવાનો છે તે સાપાના પ્રદેશમાં બીજી કયી પેટા-સાપાઓ વપરાય છે તેની સંખ્યા નક્કી કરો. ત્યાર પછી દરેક પેટા-સાપાના ઉત્તમ ઉત્તમ સાપ્રાવિણીને પસંદ કરીને તેઓને એ સાપાઓનો આરીક અભ્યાસ કરવાનું સોંપો.

૨. એક સમિતિ આ સાપાવાર તૈયાર કરેલા શબ્દોની ટીપ એકત્રિત કરે અને એક સંયુક્ત શબ્દસંહોળ તૈયાર કરે, પણ દરેક શબ્દ કયા સાપમાં વપરાય છે તેની નોંધ શબ્દની સાથે જ આપે. પસંદ કરેલા સાપાના અભ્યાસીઓને આ સંયુક્ત શબ્દ-સંહોળ આપો.

૪. દરેક અભ્યાસ કરનાર પોતાની સાધના શબ્દકોષ સે અને જે શબ્દો એના નિરક્ષર પડોશીઓ વાપરે છે તેજ શબ્દો ઉપર નિશાન મૂકે.

૪. દરેક અભ્યાસ કરનાર માણસ પોતાની મદદે દશ નિરક્ષર માણસોને (જે જરૂર પડે તો થોડાઘણા પૈસા આપીને પણ) બોલાવે, એટલે ૩ પુરુષો, ૩ સ્ત્રીઓ, ૨ પંદર વર્ષથી ઉપરની ઉંમરના છોકરાઓ, અને ૨ પંદર વર્ષથી ઉપરની છોકરીઓ. પછી એ માણસ સંયુક્ત શબ્દસંહોળના શબ્દો અને શબ્દકોષમાંથી જે શબ્દો ઉપર એણે નિશાન મૂકેલાં છે તે શબ્દોનો આ દશ માણસો ઉપર અખતરો કરી જુએ. એ આ પ્રમાણે કહે: “આપણે ખડુજ સાધારણમાં સાધારણ એવા ૧૦૦૦ શબ્દો શોધવા માગીએ છીએ. હું એક પછી એક શબ્દો વાંચું ત્યારે તમારે હાથ ઊંચા કરી દરેક શબ્દ વિષે તમારો મત આપવો. જે કોઈ શબ્દ માટે હું એમ પૂછું કે શું એ શબ્દ બધાને જાણીતો છે અને જે તમે એમ માનતા હો કે બધાંને એ શબ્દ જાણીતો છે, તો તમારે હાથ ઊંચા કરવો. પણ જે તમે એમ માનતાં હો કે એ શબ્દ બધાંને જાણીતો નથી તો જ્યારે હું એમ કહું કે “જાણીતો નથી” ત્યારે તમારે હાથ ઊંચા કરવો. તમે ન્યાય કરનારા છો. તમે જે જાણો છો તે નહિ, પણ જે હરેક જણ જાણે છે તેવા શબ્દો આપણે જોઈએ છીએ. ત્યાર પછી દરેક શબ્દ વાક્યમાં વાપરવો અને મત લેવો. “બધાંને જાણીતા” શબ્દોના મતની નોંધ લેવી. જે એકજ મત આપે તો શબ્દ પછી લખો ૧. જે છ મત આપે તો લખો ૬. જે બધાંજ મત આપે તો લખો ૧૦. જે કોઈ મત ન આપે તો લખો ૦. એવી રીતે સંયુક્ત શબ્દસંહોળના અને શબ્દકોષના શબ્દો વાંચી જાઓ. શબ્દકોષમાં મતની સંખ્યા પેન્સિલથી ખાજુ પર લખી શકાય.

૫. અભ્યાસ કરનાર માણસ હવે એના દશ નિરક્ષરોની મદદથી શોધી કાઢેલા શબ્દોની એક ટીપ તૈયાર કરે, અથવા જે તે ખડુ કામમાં હોય તો સંયુક્ત શબ્દસંહોળ અને નિશાનીઓવાળો.

શબ્દકોષ મુખ્ય ઓફિસમાં મોકલી આપે અને ત્યાં એનું કામ કોઠાઓ પાડીને છેલ્લા સ્વરૂપમાં લાવવામાં આવે.

૬. મુખ્ય ઓફિસની અંદર શબ્દોની નોંધ માટે એક કોઠો તૈયાર કરવામાં આવે (એક હોશિયાર ચિટનીસ તે કરી શકે). એને તૈયાર કરવા નીચેની સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લેવી. દરેક પેટા-ભાષા માટે બે ઇચિની જગાવાળાં ખાનાં અને શબ્દકોષના શબ્દો માટે એક ખાનું પાડી શકાય એટલો મોટો એક કાગળ લો. શબ્દકોષમાંના શબ્દો જે પ્રમાણે અંદર આપેલા હોય તે જ પ્રમાણે ડાબા હાથના પહેલા ખાનામાં લખવા. ત્યાર પછી દરેક પેટા-ભાષાના શબ્દો એમના ઉચ્ચાર પ્રમાણે બેડણી વાપરીને એમના ખાનામાં લખવા. દરેક શબ્દ પછી નિરક્ષરોના જે મત મળ્યા હોય તે લખવા.

૭. આ પ્રમાણે બધા શબ્દો ખાનાવાર લખાઈ ગયા પછી એમનું વર્ગીકરણ કરવાનું રહે છે. પહેલો વર્ગ : આમાં જે શબ્દો શબ્દકોષમાં છે અને દશે નિરક્ષરોએ હકારમાં મત આપ્યો છે એ શબ્દો લખવા. બીજો વર્ગ : શબ્દકોષના જે શબ્દો બાણીતા છે પણ બધાં જ નિરક્ષરોને નહિ તે શબ્દ (કેટલા મત મળ્યા તે લખવા). ત્રીજો વર્ગ : આમાં શબ્દકોષના એ શબ્દો આવે કે જે એક સિવાય બધા જ ભાષાકિય વિભાગોમાં બાણીતા છે. ચોથો વર્ગ : એવા શબ્દો કે જે બે સિવાય બધા જ ભાષાકિય વિભાગોમાં બાણીતા છે, અને એ પ્રમાણે બધા શબ્દો પૂરા થાય ત્યાં સુધી.

આ પ્રમાણે વર્ગો તૈયાર કર્યા પછી જે પહેલા એક હજાર શબ્દો આપણને મળે (જે બધા જ ભાષાકિય વિભાગોના એટલા શબ્દો બાણીતા હોય તે) તે આપણું આધારભૂત ખોલાતા શબ્દોનું ચાર ખાનામાં તૈયાર કરેલું શબ્દસંહોળ બનશે. નિરક્ષરોને સલાવવા માટે પહેલાં બે અઠવાડિયાં જે પાઠો અને વાચનપુસ્તકો વપરાય તે આ શબ્દસંહોળના આધારે તૈયાર કરવાં બેઠાં.

૮. આ જે શબ્દસંહોળ તૈયાર થયું તે પુસ્તકોમાં વપરાતા શબ્દો ઉપરથી તૈયાર કરેલા શબ્દસંહોળ સાથે સરખાવવામાં આવે. એ આપણું ત્રીજું સંહોળ થશે. જે શબ્દો બોલાતા શબ્દોના સંહોળમાં હોય તેના ઉપર પુસ્તકમાંથી તૈયાર કરેલા સંહોળમાંથી છેડો મારવો. બાકીના શબ્દો એ આપણું ત્રીજું સંહોળ છે. એ બાકીના શબ્દો આપણે ધીમે ધીમે પહેલી અને બીજી વાચનમાળાઓમાં અને પ્રૌઢો માટેના છાપામાં વાપરવા બેઠાંએ. વીસ પરિચિત શબ્દો એક નવો શબ્દ વાપરવો અને તે સગવડ પ્રમાણે તરત જ ઓછામાં ઓછા દશ વાર વાપરવો.

પ્રથમપોથીઓ પછી જે સાહિત્ય તૈયાર કરવાનું છે તે ત્રણ પ્રકારનું હોવું બેઠાંએ.

૧. પાઠ્યપુસ્તકો—ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫.

૨. તે ઉપરાંત દરેક પુસ્તકની ભાષાના પ્રમાણમાં વધતા વાચનની ચોપડીઓ અને ચોપાનિયાં.

૩. નવાં થયેલાં પ્રૌઢ સાક્ષરો માટે માસિકપત્ર. આ બે ચાર પાનાંનું થઈ શકે છે. તેમાં આગળ ભણેલા માણસોને માટે વાચન રાખવાનું યોગ્ય નથી, કેમકે તેથી નવાં ભણેલાં તેને વાંચવાની હિંમત ધરશે નહિ. આવી ચોપડીઓ ને પાનિયાં માટે કેવી રીતે લખવું એ આવતા પ્રકરણનો વિષય છે.

પ્રકરણ ૧૧મું

નિરક્ષરો માટે કેવી રીતે અને શું લખવું?

૧. કોણ લખશે?

નવા શીખેલા માટે જે વાચનસાહિત્ય સહેલું છે તે બાળકો માટે લખવામાં આવ્યું છે. પરંતુ શિક્ષિત માણસોની જેમ નિરક્ષર પ્રૈદે માત્ર બાળકોની ચોપડીઓ વાંચવામાં રસ લેતા નથી. પ્રાદ નિરક્ષરો પુખ્ત વયે પહેંચેલાં સ્ત્રીપુરુષો છે. અને એમના જીવનને લગતા સળગતા પ્રશ્નો તથા તેમનું દૈનિકાણ બાળકો કરતાં સિદ્ધ છે. કદ અથવા દુઃખ માણસને જીવનની આખનો વિષે વિચારવંત કરી દે છે, અને નિરક્ષરોએ આપણા-માંના મોટા ભાગના કરતાં વધારે કદ ને દુઃખો સહન કર્યાં છે. નિરક્ષર સ્ત્રીપુરુષોની ન્યાય કરવાની સારી સમજ અને તર્કશક્તિ બેઠને શિક્ષત લોકો વારંવાર અચંબો બતાવે છે. આ લોકોને ઉપયોગી પુસ્તકો અને સામયિકો પૂરાં પાડવાં બેઠએ, નહિ તો વાંચવાથી કશો ફાયદો હોય એમ તેઓ માનતાં નથી. તેઓ જે ભાષા વાતચીતમાં વાપરે છે તે ભાષામાં સાહિત્યની ઘણી જ જરૂર છે—આપણે જેવાં પુસ્તકો અને સામયિકો વાંચીએ છીએ તેવાં પરિપક્વ અને અર્થગર્ભિત એ હોવાં બેઠએ. ખાસ કરીને એમના જીવનચલણના સળગતા પ્રશ્નો જેના ઉકેલ માટે તેઓ ગમે તેટલું દુઃખ સહન કરવાને પણ તૈયાર હોય છે તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો માટે તે ઝંખે છે અને તેઓ આભારસહિત સ્વીકારે છે.

કમનસીબે લગભગ બધા જ લેખકો એવો વિચાર કરે છે કે આ પ્રકારનું લખાણ લખવું એટલે પોતાનો દરજ્જો હલકો પાડવો. એથી એમની “શૈલી” બગડશે અને ખ્યાતિને લાંછન આવશે. પણ આ ખતના વલણમાં કેટલાક અપવાદો છે—જેમાંના સૌથી

અગત્યનો તે રવિન્દ્રનાથ ટાગોર છે. એ હિંદુસ્તાનનો અતિ વિખ્યાત અને મહાન કવિ છે, એનાં લખાણો વિશ્વભરમાં વંચાય છે. એનું શું કારણ? એણે એક મર્મ શોધી કાઢ્યો હતો. એ મર્મ આ હતો :

જે શબ્દો આપણે ચોપડીઓમાં વાંચીએ છીએ પણ વાતચીતમાં વાપરતા નથી. એ શબ્દો માટે આપણામાંથી કોઈ પણ આનંદી કે દુઃખી થતું નથી. જે શબ્દો સાંભળતાં જ કે વાંચતાં જ લાગણીઓનાં પૂર તાણી લાવે છે એ શબ્દો જે આપણે નાનપણથી જ સાંભળતા આવ્યા છીએ તે છે. એ શબ્દોનો સરળ ઉપયોગ આપણને કોપાયમાન, કે દુઃખી કે હર્ષિત બનાવે છે. ટાગોરનું મહત્ત્વ સાધારણ શબ્દોની અતિ સૌંદર્ય વાક્યોમાં ગૂંથણી કરવામાં અને આપણા હૃદયવીણાના તાર ઉપર રમવામાં સમાયેલું છે. અંગ્રેજીમાં એ અજબ સફળતાપૂર્વક કરી શક્યા હતા. હું એમનું કોઈ પણ પુસ્તક ઉઘાડું અને વાંચું તો ખાળપણમાં પેન્સીલવેનીઓમાં હું હતો અને જે શબ્દો મારે કાને અથડાતા તે જ શબ્દો સાદી પણ અજબ કવિતામાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં વણી દીધેલા છે કે એ મારા અભ્યંતરમાં તરવારના ઘાની માફક છિતરી જાય છે. જે કરોડો નિરક્ષરતાના કલણમાંથી બહાર નીકળી આવે છે તેઓને નવું વાચનસાહિત્ય પૂરું પાડવા માટે હજારો રવિન્દ્રનાથ ટાગોરો જોઈએ છે. આ કોઈ શુભેચ્છા નથી, પણ એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. તેથી એ કેવી રીતે, અને કોની મારફતે લખી શકાય એની આપણે શોધ કરવી જ પડશે.

આપણી મહાસભાના નેતાઓ આ ખાળતમાં ઘણું કરી શકે. ગાંધીજી હિંદુનો સાધારણ વર્ગનો સમુદાય સમજી શકે એવી સાદી ભાષામાં લખે છે, અને એમના સાથીઓ પણ એમનું અનુકરણ કરે છે. જે વાતો શ્રી ટાગોર પોતાની નૈસર્ગિક ચપળતાથી કળી ગયા તે ગાંધીજી એમના દેશજનોની સેવા કરવાની પ્રબળ ભાવનાને લીધે કળી ગયા.

હવે જ્યારે આપણને પાંચ કે છ લેખકોની જરૂર નથી પણ હજારો લેખકોની જરૂર છે—અને સાધારણ હોશિયારીથી માંડીને નિપુણ બુદ્ધિશાળી લેખકોની જરૂર છે તેથી આપણે સર્વ ઠેકાણે એમને મારે શોધ કરવી જોઈએ.

લેખકોને મેળવવા ચીન દેશમાં તેઓને નીચેના ઉપાયો ઉપયોગી થઈ પડયા:—

૧. મહેનતાણું આપવું.
૨. લખી શકે એવા માણસોનો ઉત્સાહ વધે એવી યોજનાઓ ઘડવી.
૩. ઉગતા—જીવન લેખકો સાથે મૈત્રી બાંધો અને એમને લખવાની તક આપો.
૪. લેખકોની સ્વતંત્રતા અને સર્જકશક્તિને કોઈ રીતે આડે આવવું નહિ.

હિંદુસ્તાનમાં પૂરતા પ્રમાણનું સાહિત્ય પૂરું પાડવાની આશા ફળિભૂત કરવાનું સ્થાન શાળાઓ છે. કેટલાય મણુ માટી ખોદી કાઢયા અને તપાસ્યા પછી હીરાઓ જડ છે. નિષ્ણાત લેખકો હીરાઓની જેમ ગણ્યાગાંઠ્યા જ હોય છે અને આશાવંત “કાચા માલમાં” એમની શોધ કરવાની છે. એક રીતે નિપુણતા (genius) હીરા જેવી નથી પણ છોડવાના જીવનમાં જે અસાધારણ થતાં ફેલ જેવી (mutation) હોય છે; કુમળી કળીનું યોગ્ય રીતે પાલણુ ન કરવામાં આવે તો તે ઘણી સહેલાઈથી મરી જાય છે. વિદ્યાર્થીઓને નિબંધની પરીક્ષા આપીને જેના સૈથી વધારે દોકડા આવે તેને નિષ્ણાત લેખક ગણવાની રીત પણ ખોટી છે. આવા માણસોમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ હોવી જોઈએ એટલું જ ખસ નથી, પણ જ્યારે બીજાં બધાં થાકી જાય ત્યારે એકાગ્રચિત્તે કામ કરવાની અસાધારણ શક્તિ અને ઉત્સાહ હોવાં જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એનામાં “અપાર કળ્પે સહન કરવાની શક્તિ” હોવી જોઈએ.

જે વ્યક્તિઓ એક જ પ્રકારનો નિબંધ પ્રથમ જ વાર સારી રીતે લખી શકે. પણ એમાંની એક વ્યક્તિ એટલેથી જ અટકી જાય છે, જ્યારે બીજી વ્યક્તિ એને સુધારે છે, ફરી લખે છે અને જ્યાં સુધી સારો નિબંધ સંપૂર્ણ નિબંધ બને નહિ ત્યાં સુધી વારંવાર સુધારે છે ને ફરી ફરી લખે છે. આપણે આગાહી આપી શકતાં નથી કે એક હજાર યુવાન યુવતિઓમાંથી કેટલાંમાં આ સંપૂર્ણ-તાની ટોચે પહોંચવાની શક્તિ છે, અને તેથી આપણે તે એ હજાર યુવાન યુવતિઓને એમની શક્તિ અને પ્રબળ ઇચ્છા કરાવાની તક આપવી જોઈએ.

જે સમયે છોકરાછોકરીઓમાં યૌવનતાનાં ચિહ્નો દેખાવા માંડે છે, જ્યારે બાળપણની પોતા માટેની લાગણીઓ વિસ્તૃત થઈને અન્ય જનોમાં ખૂબ રસ લેતાં બને છે તે સમયે નિષ્ણાત લેખક હોવાનાં ચિહ્નો પણ પ્રગટ થાય છે. આથી દશથી અરાઠ વરસની અંદર એની શોધ કરવી જોઈએ અને મળી આવતાં જ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. આ વયનાં છોકરાંને મર્યાદિત શબ્દ-સંહોળ વાપરીને સાદા લેખો—નિબંધો લખવાને સૂચનાઓ અને માહિતી આપવી જોઈએ. સૌથી ઉત્તમ રીત એ છે કે વિદ્યાર્થી પાસે એક નિબંધ ઠાળા પાટિયા ઉપર લખાવવો, જેથી એને માટે કેટલી મહેનત કરવી પડે છે તે એ સમજી શકે. આ લેખ દૂંડો હોવો જોઈએ, આશરે નોટબૂકનું એક પાનું સરાય એટલો, એના ફકરાઓ ટૂંકા, વાક્યો ટૂંકાં અને તે ઘણા જ પરિચિત સાધારણ શબ્દોમાં, અને જાણુવા જેવી સાચી હકિકતોથી ભરેલો હોવો જોઈએ; નવી હકિકતો, રસીક હકિકતો, જીવતી જાગતી ને લાભકારી કે ઉપયોગી હકિકતો હોવી જોઈએ. જે પ્રશ્નો ગામડાંના લોકોને મૂંઝવી રહ્યા છે પણ જેના ઉત્તર એમને મળતા નથી એ પ્રશ્નોના ઉત્તર એમાં આપવા જોઈએ.

આવી લખાણની ઉચ્ચ કક્ષાને પહોંચી વળવું એ ઉત્તમ કળા છે અને એનો મર્મ યોડાં જ કળી શકે છે. મોટામાં મોટો મર્મ તે પુષ્કળ પારશ્રમ છે. તમારે જે માહિતી જોઈએ છે તે મેળવવા

માટે તમારે કદાપિ પાંચ કે છ ચોપડીઓ વાંચવી પડશે અને ૧૫-૨૦ માણસોની મુલાકાત કરવી પડશે. આ હકિકતો મેળવ્યા પછી એને રૂપરેખામાં ગોઠવવાની છે. ત્યારપછી એને એક વાર લખવું, એને ફરી લખવું, સુધારવું, વાકયો દૂકાં કરવાં ને એમ દરેક વાક્ય અર્થગણિત બનાવવું. વિદ્યાર્થીઓને કહો: “જે તમને કોઈ છાપામાં લેખ મોકલવા માટે સો રૂપિયા ઇનામ આપવામાં આવે તો તમે કદાપિ વારંવાર એને ફરી ફરી લખશો!” વિદ્યાર્થીઓ આગળ આપણે આને ઉત્તમ કોટિનું લખાણ લખવાના ધોરણ તરીકે રજૂ કરીએ.

દરેક નિશાળે પોતાનું પત્ર પ્રગટ કરવું જોઈએ—પછી તે મુદ્રણાલયમાં છપાયેલું હોય કે અનેક નકલો કાઢનાર હાથયંત્રથી લખવામાં આવતું હોય એમાં પોતાના લેખો છપાય માટે વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ પ્રકારનાં લખાણ લખવાનું ઉત્તેજન મળશે. શિક્ષકોની બનેલી સમિતિ છપાવવાને માટે કયાં લખાણ યોગ્ય છે તેની પસંદગી કરશે. આ સમિતિએ લેખોને દૂકાવવા, નવેસર ગોઠવવા અને સુધારવા જોઈએ.

જે લેખો આવે તેમાં જે સૌથી ઉત્તમ હોય તે પ્રિન્સિપાલ સાહેબ ઉપર મોકલી આપવામાં આવે, અને પ્રિન્સિપાલ એ લેખ કેળવણીના મુખ્યાધિકારી ઉપર મોકલી આપે. એમની તંત્રીઓ તરીકેનું કામ કરનાર સમિતિએ પસંદ કરીને જે લેખો ઘણાજ ઉપયોગી હોય તેમને નવા થયેલા સાક્ષરો માટે પ્રગટ થતાં પ્રાંતિક છાપાંઓમાં છપાવવા જોઈએ. પ્રાંતિક છાપાં માટે જે લેખ મોકલવામાં આવે તે લેખ ઉપર લેખકનું નામ લખેલું હોવું જોઈએ, અને એની મહેનતના બદલામાં એને કંઈક પૈસા પણ આપવા જોઈએ. આવા લેખો માટે લીટીદીઠ એક આનો બહુ ન કહેવાય.

આમ લેખો પસંદ કરવાથી અને કંઈક વળતર આપવાથી જીવાનોમાં ઉત્સાહ વધશે અને એમનામાં જે શક્તિઓ રહેલી છે તે જાગૃત થશે, અને પોતાનામાં કેવી કેવી શક્યતાઓ અદૃશ્ય છે તે શોધી કાઢવા ઉત્તેજિત બનશે. આ બાબતમાં તેઓ શું કરી શકે

એમ છે એ હજારો માણસો જાણતા નથી, પણ જ્યારે તેઓ પોતાની નિદ્રાવસ્થામાંથી જાગૃત થાય અને લખવા તરફ ઇચ્છા વળે ત્યારે જ તેઓને એનું જ્ઞાન થાય. 'એ કામમાં ઘણી મહેનત ઉઠાવવાની હોવાથી ખહારની પ્રેરણાએ કામ કરવાની આવશ્યકતા છે.

નિષ્ણાત લેખકોની શોધખોળમાં પ્રશંસાના ખાસ પત્રો, ઉગતા જુવાન લેખકોનાં ખાસ વખાણ અને લેખો લખવા માટે ખાસ વિનંતીઓ મદદરૂપ થશે. મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના સૌથી વડા અધિકારીએ જે વાત કહી તે દેશના આગેવાનોએ અનુકરણ કરવા જેવી છે :—

“શિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોને હું નમ્ર વિનંતી કરું છું કે તમારો નવરાશનો વખત ગામડાંના વાંચકવર્ગના લાભાર્થે તામીલ ભાષામાં ઉપયોગી પુસ્તકો લખવામાં ગાળો.”

જે વિદ્યાર્થીઓ હાઈ સ્કૂલમાં કે કોલેજમાં શિક્ષણ લેતી વખતે ખાસ સાહિત્ય લખવાની શક્તિઓ ખતાવે તેઓને વર્તમાનપત્ર લખવાના શિક્ષણવર્ગમાં શિષ્યવૃત્તિ આપીને મોકલવા જોઈએ. પણ દુઃખની વાત છે કે આપણા દેશમાં હજી આવો વર્ગ કોઈ ઠેકાણે નથી અને આ શિષ્યવૃત્તિઓ એટલી મોટી હોવી જોઈએ કે પોતાના કુટુંબ તરફથી બીજી આવક ન મળે તો પણ તે પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખી શકે. સાધારણ રીતે ગરીબ કુટુંબોનાં છોકરાં નિરક્ષર સમુદાયને યોગ્ય આવે એવી અંતરદષ્ટિ અને હૃદયથી લખી શકે છે. આ સાધારણ વર્ગમાંથી ઓછા લેખકો પાડે છે નેનું એક કારણ એ છે કે એમાંના કેટલાક એમના બાપદાદાના ધંધાજ સ્વીકારે છે, અને બીજું કારણ એ છે કે આપણા કેળવણીખાતાએ એવા વિદ્યાર્થીઓને એમનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવા નાણાંની વ્યવસ્થા કરી નથી. આથી આ વર્ગમાંથી આ કામ માટે લેખકો મળી આવતા નથી. આજ લગી જે સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે તે શિક્ષિત વર્ગો માટે, તેઓને લાગુ પડે એવું અને તેમનાથી જ લખાયેલું છે. પરંતુ નિરક્ષર જ્ઞાતિઓ માટે હવે સાહિત્યની અગત્ય વધતી

જાય છે, તેથી હરેક જ્ઞાતિમાંથી લેખકો ઊભા થવા જોઈએ. જો આમ કરવું હોય તો લેખનના શિક્ષણવર્ગો ઉઘાડી તેનાં લાયક વિદ્યાર્થીઓને વિના મૂલ્યે શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે.

આવી જાતના વિદ્યાર્થીઓથી લખેલા સાહિત્યમાં એક વાત સારી છે, તે એ કે તેઓ હજી શાળામાં બેસે છે તે વખતે પણ તેઓ પોતાના દેશની સેવા ખબરી શકે છે. ઘણા માણસોએ પોતાના જે ઉત્તમ નિબંધો લખ્યા છે તે તેઓ વીસ વર્ષથી ઓછી વયના હતા ત્યારે લખાયેલા. કદાપિ તમે જોયો આ વાંચો છો તેઓ કબૂલ કરશે કે તમે જો કોઈ ઉત્તમ નિબંધ લખ્યો હોય કે છટાદાર લાખણ કયું હોય તો તે તમારી નિશાળના દિવસોમાં હતું. ઘણી વાર જીવાનેને કહેવામાં આવે છે, કે “શિક્ષણ પૂરું કર્યા બાદ તમારે દુનિયામાં બહાર જઈને તમારા દેશની સેવા કરવાની છે.” આ કહેવું તે આધુનિક કેળવણીના મુખ્ય—અને પાયારૂપ સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરે છે. એ સિદ્ધાંત તો એ છે કે જ્ઞાન મળતાં જ એને ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ તો તે ગુમ થઈ જાય છે. યુવાનવર્ગનાં દર્શન અને ઉત્સાહનો જો હિંદુસ્તાન ઉપયોગ કરતું નથી, બ્રહ્મણ કરતું નથી અને યોગ્ય માર્ગે વાળતું નથી, અને અગ્નિ ખૂઝાઈ જાય તથા દર્શન વિખેરાઈ જાય તે પહેલાં એને ઉત્તેજન આપતું નથી, તો તે મૂલ્યવાન લાભ ગુમાવે છે.

હાલની નિબંધો લખવાની રીત અને યોજના એ કંઈ એક શિક્ષણની રીત નથી પણ હાસ્યજનક દેખાવ છે. વિદ્યાર્થીઓ એ નિબંધો લાગ્યે જ ખીજ વાર લખે છે. તેઓ એ ખંધાઈ શીખી ગયા છે કે શરૂઆતના ફકરા અને છેવટના ફકરા કાળજીપૂર્વક લખવા અને વચ્ચે ગમે તેવું લખી નાખીશું તો પણ કશો વાંધો નથી. કેમકે તેઓ એવી માન્યતા ધરાવે છે (અને કેટલી ખધી વખત એ માન્યતા ખરી પણ પડે છે!) કે થાકેલો પરીક્ષક નિબંધની શરૂઆતની અને છેવટની થોડી લીટીઓ વાંચશે, નોંધમાં દોકડા ઊતારી દેશે, અને નિબંધને કચરાટોપલીમાં ફેંકી દેશે, અને જ્યારે આ અપ્રિય કામ પૂરું થશે ત્યારે ખુશી થશે. આપણને માલ છે

કે આપણા નિશાળના દિવસોમાં નિખંધો લખવા પાછળ આપણે કેટલો પરિશ્રમ ઊઠાવેલો અને જ્યારે શિક્ષકે એ વાંચ્યા છે કે નહિ તેનો કશો ઉલ્લેખ પણ નહોતા કરતા ત્યારે આપણે કેટલા નિરાશ થઈ જતા. નિખંધ લખાવવાની સામાન્ય રીત એવી છે કે લખવાની શક્તિ શોધી કાઢીને તેને ઉત્તેજન આપવાને બદલે તેનો નાશ કરે છે.

પણ જ્યારે વિદ્યાર્થીને એમ લાગે છે કે એ હજી નિશાળમાં હાજર છે તે દરમિયાન પણ તે પોતાના દેશની એક જાતની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે. એ લખાણ એના સાથી વિદ્યાર્થીઓ વાંચશે, એનાં પોતાનાં માબાપ વાંચશે—જ્યારે તે પોતાના દેશનો એક અતિ ઉપયોગી નાગરિક બને છે—ત્યારે આ બધું વાતાવરણ બદલાઈ જાય છે. આવી જાતની યોજના એજ ખરી યોજના છે ! વળી બાળક, એનાં માતપિતા અને એનું ગામ કેળવણીની પહેલાં નહિ કરી દેાય એવી પ્રશંસા કરશે, કેમકે એ તાત્કાલિક અને નજરે દેખાય એવાં સંગીન ફળ ઉત્પન્ન કરે છે.

૨. ગામડાના મૌઢને કયી બાબતોમાં રસ છે એ કેવી રીતે શોધી કાઢવું ?

ગામઢિયાને કયી બાબતોમાં રસ પડે છે ? જે કોઈ માણસ કંઈ પણ લખવા મેળે છે તેને આ પ્રશ્ન મૂંઝવે છે. કયા વિષયો ઉપર તે લખે કે જેથી લોકો ઉમંગભરે એને વાંચે ? આ પ્રશ્નના જવાબ માટે નિશાળ તરફ આપણી નજર જાય છે. જ્યારે આ પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીઓ આગળ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ એનો સંતોષકારક ઉત્તર આપે છે, એમની તુલનાશક્તિ ઠીક કામ કરતી હોય એવું જણાય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં નિશાળોમાં અને પરિષદોમાં જે પદ્ધતિ અમે વાપરી છે તે આ છે :

“બધાંને પાંચ મિનિટની શાંતિ આપવામાં આવે છે. એટલા વખતમાં તમે ગામડાંના માણસોને રસ પડે એવા વિષયો-

ની નોંધ કરો.” પાંચ મિનિટ પછી એમ કહેવું. કે “હવે એ વિષયોમાંથી તમે જે એક વિષય સૌથી રસિક માનતા હો તેની નીચે લીટી દેરો.” ત્યાર પછી એક પછી એક બધાં પોતાના પહેલા તરીકે પસંદ કરેલો વિષય બોલે, અને એક જણ કાળ પાટિયા પર એ લખે. છેલ્લે બધી નોંધો એકઠી કરી લેવી.

દરેક વિદ્યાર્થી પાસે વચન લેવું કે પાટિયા ઉપર લખેલા વિષયોમાંથી ગમે તે એક પર તે લેખ લખે! વિદ્યાર્થીને અગાઉથી એ પ્રમાણે જણાવવામાં આવે કે જે લેખો તેઓ આપશે એના દોકડા આપવામાં આવશે અને એ એના પ્રગતિપત્રકમાં નોંધવામાં આવશે. જે કોઈ લેખ બેદરકારીથી લખવામાં આવ્યો હોય તો તે પાછો આપવો. એમ જ્યાં સુધી એ લેખ ઉત્તમ ન બને ત્યાંસુધી વારંવાર લખાવવો. જે એને એ લેખ દશ વાર લખવો પડે તો વાંધો નહિ કેમકે તે લેખક કે પત્રકારની કળાના આદર્શો શીખે છે.

આ લેખો છાપામાં પ્રગટ થાય, પછી સર્વોત્તમ અને કીમતી લેખો પસંદ કરવામાં આવે અને એની હજારે પ્રતો છપાવવામાં આવે અને એ -ને આરોગ્ય, ખેતીવાડી, ગાયનો, કથાઓ, વગેરે વિષયો પ્રમુખે ગોઠવીને સાચવી રાખવા. આશરે આવા પચાસ લેખો એકઠા થયા બાદ એને ચોપડીના રૂપમાં બાંધવામાં આવે. જે એ લેખો રસિક હશે તો નવા શીખાઉ પ્રૌઢો ખૂબ આનંદથી વાંચશે અને એ ચોપડીની સારી સંભાળ રાખશે.

જે ઘણી ગામડાંની નિશાળોને આવા વિષયોની નોંધ તૈયાર કરવાનું કહેવામાં આવે તો બહુજ ઉપયોગી ટીપ તૈયાર કરવામાં એ નોંધો મદદરૂપ થઈ પડે. અમે જ્યાં કહ્યાં આવો અખતરો કર્યો છે ત્યાં અમને સફળતા મળેલી છે; છોકરાંઓએ ઉત્સાહથી તેમાં ભાગ લીધો છે. જે ખરી હકીકત કહીએ તો આ કલાક દરેક પરિષદમાં બહુજ આનંદનો કલાક હતો, અને લોકોએ એની પ્રશંસા કરેલી છે. હાઇ સ્કૂલો, કોલેજો અને જુદાં જુદાં મંડળો ઉમદા અને કીમતી વિચારો રજૂ કરે છે.

વિદ્યાર્થીઓએ નાંધેલા અને પરિષદોમાં તૈયાર કરેલા વિષયો-
માંથી થોડા નીચે આપીએ છીએ :—

આદર્શ લઘુ	હિંદુઓ
ક્યારે પરણવું ?	હુકમ
કેવી રીતે વધારે કમાવું ?	જુગાર
શીતળા	વેઠ
વાછરડાના રોગો	પડદા
ખાળકોની આંખો	કુસ્તી
સંતતિનિયમન	ગાયનો
જ્ઞાતિ	કથાઓ—વાર્તાઓ
દાવા (કોર્ટના)	સિખારીઓની યુક્તિઓ
ખારમું	સાસુ
પ્રાર્થના	તળાવ પરની વાતચીત
દાગીના	રોટલી પકાવવી
ઝવેરાત	ખજાર
ઘર-વૈદું	સાપનું કરડવું અને તેનો ઉપાય
સહકારી બેંક	દૂધેલાને ખચાવવાનો ઉપાય
દેવામાંથી છૂટકો	હિંદુ ધર્મનું પુરાણું સાહિત્ય
છાણું	કુરાન
ખસ	ખાઈખસ
પ્લેઝ	કોલેરા
ગૃહઉદ્યોગો	કોમી સંબંધ
કાંતવું	કાટલાં અને માપ
ગામડાંના ઉદ્યોગો	જમીનનું માપ
વણાટકામ	નીતિ
અફીણ	શાહુકારો—નાણું ધીરનાર
હળ	સજન
કાંચેસ	કિંમત—સાવ
ગાંધીજી	વરસાદ

સાસુવહુનો ઝગડો	ખાસ ખજરો
માઠીકરીનો ઝઘડો	સંતોની વાર્તાઓ
કેવી રીતે ઝઘડો અટકાવવો?	ચાલુ સમાચાર
સારા સાવ	ગપ્પાં
કર ઘટાડવા સંખંધી	યાત્રાઓ
પાણી પૂરું પાડવા વિષે	રમતગમતો
સુધારેલા રસ્તા	ભૂત
ઢોરોના રોગો	ઠહેવતો
સુધરેલાં ઘર	સીનેમા
આદર્શ ગામડું	વિમાન
સારો સિપાઈ	પાણીની નહેર
તંખાકુ	કન્યાવિક્રય
કાપણી	ખી
મરણ પછીની જિંદગી	

આ સિવાય ખીજ હજારો વિષયો પર લેખો ને નિખંધો લખાવાની જરૂર છે. કેટલાક એવું માને છે કે ખારપંદર ચોપડીઓ તૈયાર કરવાથી નવા શીખાઉ પ્રૌઢો અને ઊંચ કોટિના સાહિત્ય વચ્ચે જે ખીણ છે તે પૂરાઈ જશે, પણ આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. તમે પોતે પોતાને નવા શીખાઉની જગામાં મૂકો. જો તમે પુસ્તકાલયમાં જાઓ તો સેંકડો પુસ્તકોમાંથી તમે એકાદ પુસ્તક વાંચવા પસંદ કરો. ખીજે માણસ કોઈ ખીજ ચોપડી પસંદ કરે. નિરક્ષરોને વાચનની મારફતે ખુશી કરવા કે રાખવા એ ઘણું મુશ્કેલ કાર્ય છે, કેમકે તેઓ ફક્ત આનંદ કે મજાને માટે વાંચતાં શીખ્યા નથી. હૃદયની રીતે જ તેમને રસ પડે એવા વિષયો હોવા જોઈએ.

આ નવા શીખાઉ પ્રૌઢો માટે પુસ્તકો પુરતાં કરવાનું કામ કેટલું અઘરું છે એ ખુબ જ થોડા માણસો હાલ સમજતા થયા છે. આ સગીરથ કાર્ય જો સફળ થવાનું હોય તો દરેક લાયક વ્યક્તિએ અને સંસ્થાએ સહકાર આપવો જોઈએ.

એક ટ્રેનિંગ કૉલેજના એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું, કે “હું સામાન્ય જનતા માટે લેખો લખવાની અસિલાષા સેવું છું. આજના જમાનાના લેખકોનું અનુસરણ હું કરનાર નથી, પણ એમના માર્ગથી જુદા જ માર્ગ પર ચઢીને પહાડના ઝરણા જેવી ચોખ્ખી લખાણની ઢળ ને શૈલી કુળવીશ.” જે એ વિદ્યાર્થી પોતાની આ આકાંક્ષાને વળગી રહેશે તો કરોડો માણસો એનું લખાણ વાંચશે અને એ કલ્પી નહિ શકે એટલી એની ખ્યાતિ ફેલાશે. જે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સામાન્ય માણસો ખોલે છે એવા શબ્દ વાપરીને સાદી ને સરળ ભાષામાં કરોડો નિરક્ષર પ્રૌઢો આગળ સાહિત્ય રજૂ કરી તેઓના દિલમાં મહાન લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરી શકશે તેઓ હિંદુસ્તાનનું ભાવી ઘડશે.

૩. કેવી રીતે લેખને રસિક બનાવવો ?

માણસોને રસિક થઈ પડે એવો લેખ લખવાની સૌથી ઉત્તમ રીત તે એ છે કે લેખક નિરક્ષર પણ ચપળ ને હેશિયાર માણસ પાસે જાય અને એ બે વચ્ચે જે સામાન્ય રીતે વાર્તાલાપ થાય તે આવીને એજ ભાષામાં લખે. આથી જે કેટલાક શબ્દો વ્યવહારમાં વપરાય છે તેવા શબ્દો “ ” આવું ચિહ્ન કરી લખી શકાશે. દાખલા તરીકે લેખની શરૂઆત આ પ્રમાણે કરી શકાય :—

અમે ચતુરસાઈને મળવા ગયા. તેઓ ગામમાં એક હેશિયાર ચામડાં પકવનાર છે. પછી અમે તેમને પૂછ્યું, “ચતુરસાઈ, ચામડું પકવવા સૌથી સારી વસ્તુ કયી છે ?”

“મારા અનુભવ પ્રમાણે ચામડું પકવવા માટે સૌથી સારો પદાર્થ ——— છે.”

આ વાતચીતરૂપી પદ્ધતિ વહે જોઈએ તેવી માહિતી આકર્ષક, સાદી અને હાસ્યજનક રૂપમાં લખી શકાય છે. અમેરિકામાં ખેડૂતવર્ગને માટે જે સાહિત્ય પ્રગટ કરવામાં આવે છે તેમાં આ વાતચીતરૂપી પદ્ધતિનો ખહેળો ઉપયોગ થાય છે. જુવાનો માટે

આ પદ્ધતિ બહુ જ સારી છે, કેમકે એથી તેઓ નિરક્ષર સ્ત્રીપુરુષોનું ડહાપણ શબ્દોમાં ઉતારે છે. અમને એવો અનુભવ થયો છે કે જીવાનો મુલાકાત કરીને લખવા તત્પર હોય છે અને એ વાતચીત બહુ જ ઉત્તમ રીતે લખે છે.

આ રીતે નિરક્ષર માણસોનું ડહાપણ, એમનાં ગીતો, પુરાણી લોકકથાઓ, રાસડા, વગેરે મળી શકે છે. આ રીતે કામ કરીને ફિલિપ્પાઈન ટાપુઓમાં નિરક્ષરોના મોંના શબ્દો હજારો પાનિયાંમાં ઉતાર્યા છે. વિદ્યાર્થીઓએ આ કાર્યમાં ઘણી જ મદદ આપેલી છે.

ગીતો, લોકકથાઓ, મહાકાવ્યો અને ઘણી જાતનું ડહાપણ નિરક્ષરો જ પાસેથી આ પ્રમાણે મેળવી શકાય છે. ફિલિપ્પાઈન ઇંટમાં અમે આ પ્રમાણે નિરક્ષરોના બોલવા પરથી હજારો પાનાં લખ્યાં છે. મરાનો સાપાની ચોપડીઓના અર્ધાં સાગ કરતાં વધારે લખાણો વિદ્યાર્થીઓએ તેમનાથી વધારે વચનાં માણસો પાસેથી મેળવ્યાં છે.

પ્રકરણ ૧૨મું

કેવી રીતે સાહિત્ય લોકોના હાથમાં પહોંચાડવું

સાક્ષરતારૂપી આપણી સાંકળની બે કાંઈ કડી બહુ જ નાબુદ હોય તો તે નિરક્ષર પ્રૌઢોના હાથમાં સાહિત્ય આપવાની અને તેઓની પાસે એ વંચાવવાની આપણી નિષ્ફળતા છે. એક હિંદી શિક્ષકે અમને જણાવ્યું, કે “અમારી પાસે પુષ્કળ સાહિત્ય છે, પરંતુ એ લોકો એનો કશોજ ઉપયોગ કરી શકતા નથી.” આ “પુષ્કળ” સાહિત્યમાં જે મોટી ખામી છે તે એ કે એમાંથી બહુ જ થોડું નવા શીખેલા પ્રૌઢો વાંચી ને સમજી શકે એવું છે. વળી એ પણ સાચું છે કે જે કંઈ સાહિત્ય હયાતમાં છે તે ગામડાંના માણસોને મળતું નથી. આ બધીજ પરિસ્થિતિ ગૂંચવણભરેલી છે.

૧. પુસ્તકો વેચવાની કળા

બીજી કાંઈ પણ ચીજ કરતાં પુસ્તકો અને છાપાંઓ કે સામયિકો પૂંઠા ઉપરથીજ પોતાની ખરી કિંમત ઓછી બતાવી આપે છે. આથી ચપલ ને હોશિયાર આડતિયાઓ મારફતે એ વેચાવાં બેઠાં. એમણે લોકોની જરૂરિયાતોથી વાકેફ હોવું બેઠાં, અને એ પુસ્તકોમાં કયાં એમની મૂંઝવણો ને મુશ્કેલીઓના ઉકેલ આપવામાં આવ્યા છે એ એમણે બતાવી આપવું બેઠાં. જે સ્ત્રીપુરુષોમાં કુદરતી રીતેજ માલ વેચી શકવાની આવડગત કે હોશિયારી હોય એવાં સ્ત્રીપુરુષોને બની શકે તેટલી એ દિશા પર તાલીમ આપીને મુખ્ય મથકોમાં મૂકવાં બેઠાં, કે તેઓ સાહિત્ય વેચવાની કે વહેંચવાની વ્યવસ્થા રાખે.

આ દિશામાં હિંદે બહુ પ્રગતિ કરી નથી. અને આ ક્ષેત્ર આજે અપાર શક્યતાઓથી ભરપૂર છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં

રેવ. ડબલ્યુ. ટી. એમ. કલ્યુઝ સાહેબે અને એમનાં પત્નીએ ઘેર ઘેર સાહિત્ય વેચવાનો સફળ અખતરો કરેલો છે. તેઓ સાંજ પહે ગામઠે ફરવા નીકળે છે અને ઘેરેઘેર ફરીને, તથા જે સોડો મળે એમની સાથે વાતચીત કરીને ઘણી વખતે ૫૦૦ ચોપડીઓ વેચી શક્યાં છે. એમના અનુભવ પરથી આપણે કહી શકીએ કે ખીજાં સ્થળોએ પણ જો એ પ્રમાણે કરવામાં આવે, અને ખાસ કરીને જ્યારે સોડો કાપણી પછી નવરા હોય છે ત્યારે તો ઘણું કામ થઈ શકે.

અમેરિકાના સંયુક્ત પ્રાંતોમાં અને યુરોપમાં પુસ્તકો વેચવાની કળા ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલી છે. ત્યાં એ વિષયના અભ્યાસક્રમ કરાવેલા હોય છે, અને એમાં કેવી રીતે પ્રસ્તાવના કરવી, કેવી રીતે પોતાના ગ્રાહકોની પસંદગી કરવી, કેવી રીતે ઘરોમાં પ્રવેશ કરવો, કેવી રીતે ગ્રાહકોનાં મન ખેંચવાં, અને સોડો ખરીદે માટે શું કહેવું—આ બધું શીખવવામાં આવે છે. શું આવું કંઈ પણ હિંદમાં છે ?

જ્યારે હિંદુસ્તાનને સાક્ષર બનાવવા માટે દરેક ઘરમાં સાહિત્ય મૂકવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે ત્યારે પુસ્તકો વેચવાની કળાના માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અસ્થાને નથી, પણ તે ઘણુંજ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં આપણે નિરક્ષરોને લણાવવા વિદ્યાર્થીઓને કામમાં લઈએ છીએ, અને ઓરિસ્સા પ્રાંતમાં એમની પાસે ચોપડીઓ, લેખો, વગેરે પણ લખાવીએ છીએ, પરંતુ કોઈ પણ સ્થળે એમને પુસ્તકો વેચવાના કામમાં વાપર્યાં હોય એવું જોઈએ કે જાણ્યું નથી. આખરે એવી યોગ્ય પદ્ધતિ શોધી કાઢવામાં આવશે કે જેથી વેચનારાઓને વેચાણમાંથી કાંઈક કમીશન (નફાનો અમુક હિસ્સો) મળે. જ્યાં સુધી એ રીત વાપરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એમને પગાર આપવો પડે.

જો કોઈ પણ જુવાન માણસને તદ્દન નવાજ અને અતિ

જરૂરનાં ક્ષેત્રમાં પગ મૂકવો હોય તો આ સમયે હિંદમાં પુસ્તકો વેચવાના ક્ષેત્રમાં તેણે પગ મૂકવો. જેઓનામાં આ કામ કરવાની હોશિયારી અને અનુભવ છે તેઓ અંતે એમાં પુષ્કળ લાભ મેળવી શકશે. પરંતુ જો એ જુવાન માણસ લાલ કે નફો મેળવવાની દૃષ્ટિથી એ કામ તરફ ન જુએ પણ હિંદુસ્તાનને મદદ કરવાના ઉત્સાહથી તે સરપૂર થાય તો એ જરૂરથી સફળ થવાનો. હજારો વાર એ પોતાના મનમાં એમ કહે, કે “હિંદુસ્તાનની અતિ આવશ્યક બાબતમાં અને જે અવિકસિત કળા છે તેમાં હું પહેલોજ પગ મૂકનાર છું. હું જે પ્રકાશ લોકોમાં વેચીશ એ ઉપર હિંદુસ્તાનને પ્રકાશિત થવાનો આધાર છે. અજ્ઞાનતા અને નિરક્ષરતા સામે મોટા યુદ્ધમાં હું જોડાયો છું.” આ બધું સાચું છે. હાલમાં જે સગવડો તાનાં સાધનો શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે તેનો ઉપયોગ કરવા માટે વેચનારાઓએ જો લોકોને ખાતરી કરી આપી ન હોત તો એ સાધનો હયાતિમાં કે વપરાશમાં હોત નહિ.

આપણે ઘણી વખત એમ માનીએ છીએ કે નવી ચીજો વધતી જાય છે તે શોધખોળોને લીધે છે. પણ આ માન્યતા ભૂલસરેલી છે. સાચી વાત એ છે કે તે વેચનારાઓની ચપળતા અને હોશિયારીને લીધે છે.

જો પુસ્તકો વેચનારાઓને અપાતી સૂચનાઓ આપણે વાંચીએ તો કોઈ પણ પુસ્તકને વેચવામાં સફળ થવા માટે કેવા શબ્દો ગ્રાહકની આગળ વાપરવા, કેવી રીતે વાત શરૂ કરવી, કેવી રીતે પોતાનાં પુસ્તકો તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું, ક્યારે ચૂપ રહેવું, કેવી રીતે ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન કરવી, અને ક્યારે એની કિંમત કહેવી એ બધું આપણા જાણવામાં આવે! આ બધાં પગથિયાંમાં કયું પગથિયું ઘણું અગત્યનું છે! જો તમારે ચિત્રોવાળું કોઈ પુસ્તક વેચવાનું હોય તો સૌથી સારી રીત એ છે કે તમારા ગ્રાહકના હાથમાં એ ચોપડી મૂકો, અને હસતું મોં રાખીને બાજુએ બેસા રહો. ત્યાર પછી એ જે કંઈ પ્રશ્નો પૂછે તેના પ્રત્યુત્તરો આપો.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવ્યું છે કે પુસ્તકો વેચનારાઓ એ ફક્ત એક કે બે જ પુસ્તકો પસંદ કરીને તેની હિમાયત કરે તો ઘણા સફળ થાય છે. એમાં તેઓ પુસ્તકો માટે બધા જ પુરાવા આપી શકે છે અને ચાલાકીથી એ પુસ્તકો ગ્રાહકોની આગળ મૂકી શકે છે. એ ઘણાં પુસ્તકો હોય તો ગ્રાહકે કંઈ ચોપડી પસંદ કરવી એની મૂંઝવણમાં પડી જાય છે અને કદાપિ એક પણ ચોપડી ન ખરીદે.

કોઈ પણ પુસ્તક તૈયાર કરતી વખતે અને પ્રગટ કરતી વખતે સૌથી સારો પૂછવાનો પ્રશ્ન તે આ છે : “શું આ ચોપડી ગામડાના માણસોને વેચવાનું વેચનારને સહેલું પડશે? ધ્યાન ખેંચે એવાં ચિત્રો એમાં છે? શરૂઆતથી જ ચિત્ત ચોંટે એવાં વાક્યો વપરાયાં છે?”

જે પ્રાંતોમાં ને દેશી સંસ્થાનોમાં પ્રૌઢશિક્ષણની ઝંખેશ પ્રગટ કરી રહી છે ત્યાં દરેકે દરેક ઘરમાં નવાં ભણેલાં માટે ઓછામાં ઓછાં ત્રણ ચાર પુસ્તકો વસાવવા માટે દબાણ કરતે એ તદ્દન બ્યાજબી છે. જો એમ નહિ કરવામાં આવે તો ઘણા પ્રૌઢો જે થોડું ભણ્યા હશે તે પણ ભૂલી જશે.

સાક્ષરતા જો જરૂરની હોય તો તે ફક્ત આ જ કારણ માટે કે અગત્યનું ને ઉપયોગનું વાચન દુનિયામાં છે, અને નવા ભણેલા પ્રૌઢનું જીવન વધારે આબાદ ને ઉત્તરત ખનાવે એવું વાચન છે. જો કોઈપણ નિરક્ષરને સાક્ષર ખનાવવો એ જરૂરનું છે તો એ પણ એટલું જ જરૂરનું છે કે એને જરૂરની ચોપડીઓ એ ખરીદે ને વાંચે. સાચું કહીએ તો નિરક્ષરને સાક્ષર ખનાવવા માટે જે કંઈ મહેનત કરવામાં આવી છે એને ખર લાવવા માટે આ સૌથી છેલ્લું પગથિયું છે. આથી પુસ્તકો વેચવાની કળા એ સાક્ષરતાના ત્રિકોણની ત્રીજી બાજુ છે.

વિશેષ જરૂરનું એ છે કે નવા ભણેલા પ્રૌઢો માટે જે પત્રિકા તૈયાર કરવામાં આવે છે તે દરેક ગામના દરેક ઘરમાં હોય. આવિષે

ઘણી સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે, પણ હજી ધ્યાન ખેંચે એવી સફળતા ક્યાંયે મળી નથી. એક સૌથી સારો ઉપાય એ છે કે શિક્ષણ પૂરું કર્યા બાદ દરેક પ્રાઈને છ મહિના કે વરસ સુધી મફત છાપું આપવું ને ત્યાર પછી એ છાપું તે ચાલુ રાખે માટે દબાણ કરવું. આ રીતમાં જે ખામી છે તે એ કે વાંચકોને એથી મફત મેળવવાની ટેવ પડી જાય છે; અને ટેવ તે સહેલાઈથી તૂટતી નથી.

હાલમાં મિશનો, દેશી રાજ્યો, સરકાર ને ઘણા સેવાભાવી નાગરિકો છાપાંઓ ખરીદીને નવા ભણેલાને મફત વહેંચે છે. નિરક્ષરોએ પોતે લવાજમ ભરીને છાપાં મંગાવ્યાં હોય એવું કવચિતજ અમારા જોવામાં આવે છે.

આમાં એક મુશ્કેલી દૂર કરવાની છે તે પોન્ટ ઑફિસની છે. મોટા ભાગનાં ગામોમાં પોન્ટ ઑફિસની સગવડ નથી, અને ગામડાંઓમાં મોકલાતાં આવાં સામયિકો માટે પોન્ટનો હલકો દર રાખવાની જરૂર છે.

પુસ્તકની દુકાનો

નવાં ભણેલાં માણસો વાંચી શકે તેવી ચોપડીઓ વેચવાની વ્યવસ્થા દરેક ખજરમાં કરવામાં આવવી જોઈએ. ખિહારમાં ગામડાંના દુકાનદારોને નવાં ભણેલાં માણસો માટે ચોપડીઓ રાખવાનું ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે.

પુસ્તકાલયો ને વાંચનાલયો

ચોપડીઓ ઘરોમાં વસે ત્યાં સુધી રાહ જોવાની આપણને જરૂર નથી. ઘણા વખત સુધી લોકો પોતાને જરૂરની છે એટલી ચોપડીઓ ખરીદશે નહિ. જો તેઓ એમના માટે પ્રગટ થતા છાપાનું લવાજમ ભરે અને બે ત્રણ ચોપડીઓ ખરીદે તો શરૂઆત માટે એ પુરતું છે. બાકીનાં છાપાંઓ અને પુસ્તકો એમને પુસ્તકાલયોમાંથી અને વાંચનાલયોમાંથી મળવાં જોઈએ.

કોઈ પણ પ્રાંતમાં આની યોગ્ય ને પુરતી વ્યવસ્થા નથી

ત્રાવણકોર ને વઢોદરા રાજ્યોએ આ દ્વિશામાં ઠીક પ્રગતિ કરેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ આ બે રાજ્યોમાં સૌથી વધારે છે એમાં શી નવાઈ! વઢોદરા રાજ્યમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધારે હોવાનું મુખ્ય કારણ ગામડાંઓમાં સ્થાપેલાં પુસ્તકાલયો છે.

કોઈ પણ સાધામાં હજી એટલાં બધાં યોગ્ય પુસ્તકો તૈયાર થયાં નથી કે ફરતાં પુસ્તકાલયોનો સારો ઉપયોગ થઈ શકે. વળી જેમ જેમ નિરક્ષરતાનિવારણની ઝુંબેશો ઠેરઠેર આગળ વધતી જશે તેમ તેમ વધારે ને વધારે સખ્યામાં માણસો એની એ ચોપડીઓ વાંચવા માગશે. જે થોડીઘણી ચોપડીઓ અમુક જગાએ રાખવામાં આવે તે ત્યાં હંમેશ માટે રહેવી બેઠએ.

ખાનગી સંસ્થાઓમાં હિંદની કિસાનસભાઓ (ખેડૂતોનાં મંડળો) પોતાના વિચારો લોકોમાં ફેલાવવા માટે પુસ્તકાલયો વસાવવામાં બહુ જ ચપલ છે. પ્રેક્ટિસર એન. જી. રાંગા “પ્રૌદ-શિક્ષણની ચળવળ” નામની ચોપડીમાં કહે છે, કે “અમારી કિસાનસભાઓ આજે ગામઠે ગામઠે પુસ્તકાલયો સ્થાપવામાં રોકાઈ છે.”

સારું વાંચનાલય ૧૦ ફીટ પહોળું ને ૧૨ ફીટ લાંબું હોવું બેઠએ. એમાં નીચેની વસ્તુઓ હોવી બેઠએ :

દિવસે અજવાળું આવે માટે સારી ખારીઓ, અને રાત માટે સારી ખતી.

નવા શીખેલા પ્રૌઢો માટે એક સામયિક.

પુસ્તકો માટે એક કબાટ.

ભીંત પર ખારાખડીના રંગીત તખ્તા.

ખેસીને વાંચવા માટે શેતરંજ.

આઓ માટે જુદું વાંચનાલય હોવું બેઠએ કે કેમ એ સવાલનો જવાબ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં જુદી જુદી રીતે આપી શકાય.

મદ્રાસ ઇલાકામાં એવા માણસો (દાતારો) ઊભા કરવામાં આવે છે કે જેઓ કોઈ એક ગામ પસંદ કરીને ત્યાં પુસ્તકાલય

વસાવે અને એ ગામને સાક્ષર બનાવવાના અને એમને સાક્ષર ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નોથી વાકેફ રહે.

મદ્રાસના વાઈસ ચાન્સેલરે એક વખતે કહ્યું, કે “જો કોઈ પૈસાદાર નાગરિક દેશની સેવા બજાવવા માગતો હોય તો તે ગામોમાં પુસ્તકાલયોની સ્થાપના કરે, અને એને ચાલુ રાખવા માટે અનામત ફંડ મૂકે એ હાલના જમાનામાં જરૂરનું છે. આવા એક નહિ પણ અનેક સદાવ્રત કરનારા ગૃહસ્થોની જરૂર છે.”

અમેરિકાના સંયુક્ત પ્રાંતોમાં કાર્નેગી સંસ્થાએ કરોડો રૂપિયા ખર્ચાને હજારો પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં છે. ૧૯૪૮ની સાલમાં જ તેણે ૧૫ લાખ રૂપિયા પુસ્તકાલયોની સ્થાપના માટે આપ્યા હતા. કોઈ પણ ધનવાન રાજ કે સંસ્થા કે વ્યક્તિ જો હિંદુસ્તાનમાં યોગ્ય પુસ્તકાલયો વસાવે તો એનો ખદલો મનુષ્યોના સુધારાના રૂપમાં દુનિયાની બીજી કોઈ પણ પ્રકારની સેવાથી મળશે તેના કરતાં વધારે લાભ મળશે.

વળી ન્યુસપેપરો તથા સામયિકોના તંત્રીઓને અને સંચાલકોને પ્રોત્સાહન શિક્ષણની ઝંખિશના આગેવાનોએ વિનંતી કરવી જોઈએ કે તેઓ ગામડાંનાં પુસ્તકાલયોમાં મફત એક એક નકલ મોકલે. આથી લોકો એમનાં પત્રોમાં રસ લેતાં થશે એટલું જ નહિ પણ આખરે ઘણા નવા ગ્રાહકો થશે. વળી, જે જાહેરખબરો છાપવામાં આવે છે એની આવકમાંથી આ વધારાની મફત નકલોની કિંમત મળી રહેશે.

સાક્ષરતા અને પ્રૌઢ શિક્ષણ

૧. સાક્ષરતાની અગત્યતા

“ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે જિંદગી શરૂ થાય છે” એ નામનું વૉલ્ટર ખી. પીટકીને લોકો વર્ષો ઉપર બહાર પાડેલું પુસ્તક ખાસ ધ્યાન ખેંચનાર પુસ્તકોમાંનું એક છે. જેમાં લોકો ચાળીસ વર્ષ પહેલાંની ઉંમર કરતાં પછીની ઉંમરમાં વધારે સારી રીતે રમે છે, કામ કરે છે અને શીખી શકે છે, એ વાત લેખકે પુષ્કળ પૂરાવા-સહિત બતાવી આપી છે. ચાળીસ વર્ષની ઉંમર બાદ પણ જ્યારે લોકો પુરા શક્તિવાન જણાતા નથી તો તેનાં સામાન્ય કારણો તે નબળો ખોરાક, શરીર સંભાળની બેદરકારી અને બીજા દુરાચારો, જે શરીરના સંચાને બગાડી નાખે છે તે છે. યોગ્ય સંભાળ હોય તો શરીરની શક્તિ સિત્તેર વર્ષ બાદ પણ ટકી શકે છે.

દુનિયાને હવે દેખાવા લાગ્યું છે કે પુરુષો અને સ્ત્રીઓને વૃદ્ધાવસ્થાની અસરાઈ ઉપર આપણે બહુ વહેલાં મૂકી દઈએ છીએ. વળી એક ખામી વધતી જ જાય છે કે આપણે લોકોને શાળામાંથી બહુ જલદી ખાતલ કરીએ છીએ. ખરેખર, હવે આપણે બેઠએ છીએ કે લોકોએ જીંદગી પર્યંત શાળામાં જવું બેઠએ. જે સ્ત્રીપુરુષો સારા પ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચવાની અને તેઓને અભ્યાસ કરવાની ટેવ પાડે છે, તેઓ જીંદગીભર શાળામાં જ જાય છે. તેઓની જીંદગીભર બે તેઓ યોગ્ય વર્તમાનપત્રો વાંચે તો તેઓ “પત્રવ્યવહારથી અભ્યાસ” કરે છે એમજ કહેવાય.

પ્રૌઢોએ વાંચવાની જરૂર છે જેથી કરી પુસ્તકો મારફતે તેઓ પોતાની કેળવણી ચાલુ રાખી શકે. જે પ્રૌઢને વાંચતાં આવડતું નથી તે કરવત વગરના સુતાર જેવો છે. જે માણસને

વાંચતાં આવડતું નથી તે માનસિક રીતે પુરાણ જમાનામાં જીવે છે અને વિચાર કરવા માટે પાણી ચઢાવેલા પોલાદને બદલે બજો પથ્થરનો ઉપયોગ કરે છે.

હિંદમાં અમે વારંવાર આ ટીકા સાંભળી કે સાક્ષરતા અને પ્રૌઢ શિક્ષણ એ “બે અલગ ખાખતો” છે. આ ટીકાનો શું અર્થ હશે એ સમજવું મુશ્કેલ છે; એ અંધરાયેલો વિચાર જણાય છે. સાક્ષરતા એ બધું જ નથી, એ તો પ્રૌઢ શિક્ષણનો એક ભાગ છે; એ પ્રથમ પગલું છે યા ઓછામાં ઓછું પ્રથમ પગથિયું, અને જ્યારે તે પગલું ખરાબર ભરવામાં આવે છે ત્યારે તે અતિ કીમતી શિક્ષણ અને કેળવણી બની રહે છે.

મદ્રાસ વિધાપીઠના વાઇસ ચેન્સલરે નીચે મુજબ બોલી સંગીન શિક્ષણશાસ્ત્ર સમજાવ્યું. તેમણે કહ્યું, “હું ધારું છું કે પ્રૌઢ સાક્ષરતાને પ્રૌઢ શિક્ષણના કોઈ પણ કાર્યક્રમમાં પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ. એ ચોક્કસ ખાખત છે, અને જો પ્રૌઢ ભણનારની જરૂરિયાતો સાથે તેને જોડી દેવામાં આવે તો સરખામણીમાં એની પ્રાપ્તિ સહેલ છે. એક પુરાણી કહેવત છે, કે ‘સાક્ષર બનવું તે પુષ્કળતાની ગાયને પામ્યા ખરાબર છે.’”

બંગાળનાં પ્રૌઢ શિક્ષણ મંડળ સાક્ષરતા માટે આ સખળ કારણ ઉમેરે છે : “અનુભવથી આપણને ખાતરી થઈ છે કે ગ્રામ્ય જનતા ‘કેળવાયેલા’ બનવા કરતાં સાક્ષર બનવા વધારે આતુર હોય છે, કારણ કે નિરક્ષરતાને કારણે દરેક પગલે તેઓ ગોથાં ખાય છે. નાણાં ધીરનારાઓ તેઓને કેટલીક વાર છેતરે છે. એક પોષ્ટ કાર્ડ વંચાવવા માટે કેટલાએકને લાંબી મજલ કરવી પડે છે! સામાન્ય કેળવણી સાક્ષરતાને વિચારમાં પ્રથમ મૂકે છે કારણ કે જ્યાં સુધી ગામડાના માણસને વાંચતાં આવડતું નથી ત્યાં સુધી ચિરસ્થાયી પરિણામ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.”

૨. સુધારાના રૂપમાં સાક્ષરતાની કિંમત

સાક્ષરતા તે ફક્ત એક હેતુના સાધનરૂપ છે એમ કહેવું એ

વિચાર ખરાખર નથી, કારણ કે જીવનમાં લગભગ બધું તે કાંઈ શ્રેયના સાધનરૂપ જ છે. પુસ્તક લખવું, છાપવું, યા વાંચવું એ પણ કાંઈ હેતુના સાધનરૂપ જ છે. ઘર ખાંધવું તે એક હેતુના સાધનરૂપ છે. માતૃપિતા જેઓ ઘરમાં વસે છે તેઓ એક હેતુના સાધન સમાન છે, એટલે ખાળકો ઉછેરવાનો હેતુ! અને એ ખાળકોમાંનાં ઘણાં બીજાં ખાળકોને ઉછેરવાના સાધનરૂપ બનશે. પણ જો ઉપરનાં કાંઈ પણ વાક્યોમાં આપણે ‘ફક્ત’ એ શબ્દ મૂકીએ તો તે વાક્યો ખોટાં બનશે, કારણ કે એ દરેક એક હેતુ તેમજ સાધન છે. કાર્ય તેના પોતામાં કીમતી છે. એમજ વાંચતાં શીખવું તે હેતુ તેમજ સાધન બની શકે છે.

પ્રૌઢાને જો સારી રીતે સમજાવવામાં આવે તો તેઓમાં વાચન અને અભ્યાસ માટે શોખ પેદા થશે, અને નહિ કે એ પ્રત્યે તિરસ્કાર. આગળ વધવાની પોતાની શક્તિ વિષે સહુનારને પોતામાં એક નવિન વિશ્વાસ ખંધાશે. તેનામાં એવી હિંમત આવશે અને તેના સવિધ્ય વિષે તે એવાં દર્શનો જોશે કે જેથી નિષ્ફળ નિવડવાની તેની લાગણી જતી રહેશે અને સ્વાત્રયી અને પ્રયત્નશીલ બનવાને તેઓ નવિન પ્રેરણા પામશે. વળી તેમનું ‘નિરાશવાદિ’ માનસ ભાંગી જશે, જેની ઘણી જ અગત્ય હતી. સહુવામાં જલદ પ્રગતિ જોઈને ખૂશી થએલા શિક્ષકો અસહ્યોને જે ખરી શાખાશી આપે છે, તેના જવાબરૂપે હજારો અસહ્યોના ચહેરાઓ ઉપર નવિન પ્રકાશ દેખાયો છે. નિરાશાને ઠેકાણે તેજસ્વી હિંમત અને નિદ્રાવશ બેઠરકારીને બદલે તીવ્ર સેહેજત જણાયાં છે. ઉત્તમ પ્રૌઢ શિક્ષણ તે એજ છે. કારણ કે કેળવણી તે માહિતી ઉપરાંત બીજું ઘણું છે. નિડરપણે જીવનનો સામનો કરવા અને તેને ઉમઢા રીતે જીવવા મનુષ્યની શક્તિઓનો અને તેના નિશ્ચયોનો વધારો કરવો એનું જ નામ તે કેળવણી.

૩. ફક્ત ભાષણો બસ નથી

માણસોને વાંચતાં શીખવવા કરતાં ભાષણો અને ચિત્રો વડે

કેળવવાં એ વધારે સારું છે, એવો કેટલાંક માણસોનો વિવાદ, તે સારું શિક્ષણશાસ્ત્ર નથી: એવો વિચાર વધારે અંધરાએલો છે. બીજાંનું એવાથી કે સાંભળવાથી જ નહિ, પણ ખાળકોની પેઠે, કાર્યો કરીને પ્રોત્સાહ સાથે સારી રીતે ભણી શકે છે. એ ખાળકોના બધા વર્ગોમાં ભાષણ જ આપ્યાં હોય તો તેઓ કેટલી પ્રગતિ કરી શકે ?

અમેરિકાના એક બહુ ફતેહમંદ અમલદાર એવી પદ્ધતિ રાખે છે કે પોતાના શ્રોતાજનો સમક્ષ ભાષણ કર્યા બાદ હંમેશાં પોતે જે કંઈ કહ્યું હોય તેનો ચોખ્ખો વેધક ભાષામાં એક છાપેલો સારાંશ મુકે છે. લોકો પછી તેને પોતાના મિત્રો આગળ વાંચે છે અને તેઓનાં મન પર અસર થાય તેવી રીતે તેના પર વિવેચન કરે છે. નવા સાક્ષરો માટે આવી રીત બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે.

સારાં ભાષણો માટે પ્રથમ પંક્તિના ભાષણકર્તાઓની જરૂર છે: અને ખાસ સારાં ભાષણો કરનારાઓ જ વલ્લે જ મળે છે તેઓ ફક્ત સારી રીતે બોલી જણનારા જ નહિ પણ જે બાબત વિષે તેઓ બોલે છે તે સબધી સારી પેઠે માહિતી ધરાવનાર હોવા જોઈએ. આપણા યોગ્ય ભાષણો તૈયાર કરનાર માણસો મેળવવા કરતાં ખાલી ભાષણો કરી જણનાર લોકોને મેળવવા એ સામાન્ય રીતે સહેલું છે.

તાંદુરસ્તી અર્થશાસ્ત્ર, ખેતીવાડી અને રાજકારણ જેવી આવશ્યક બાબતો ઉપર ફિલિપાઇનની સરકારે સારી ભાષામાં સંભાળપૂર્વક તૈયાર કરેલાં ૧૨૦ ભાષણોનો એક ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે. આ દેશમાં ભાષણકર્તાઓને ફોર્મજીરૂપ બનવા આપ્યા જ ગ્રંથની આપણને તાત્કાલિક જરૂર છે. આ ભાષણો માટે યોજના કરવી તે વિધાયીકો માટે એક તક છે. ઝુંબેશના વ્યવસ્થાપકને ખાતરી હોવી જોઈએ કે તેનો સ્થાનિક ભાષણકર્તા ભાષણ આપ્યા પહેલાં તેના ભાષણ વિષે પૂરો માહિતગાર છે. અમે સુચવીએ છીએ કે પ્રૌઢ શિક્ષણ ચલાવવા માટે સારી ગીતોમાંની એક એ છે કે એક સારા વાંચનારને દેશમાં બધે મોકલવો કે જે

સ્થાનિક માણસોને સાપણો વાંચવા કેળવણી આપે. નવા સાક્ષરો ઉચ્ચાર કેળવે અને વાંચવામાં ઝડપ પામે માટે આ એક ઉત્તમ યોજના છે.

ચાલુ પેઢીના નવા પ્રૌઢ સાક્ષરો માટે આપણે જે આશા રાખી શકીએ તે એ કે તેઓ સામાન્ય વાતચીતની ઝડપથી વાંચતાં શીખે જ્યારે પ્રૌઢો સાણે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે તેઓ જોરથી વાંચશે, અજાણ્યા શબ્દોના અક્ષરોનો ઉચ્ચાર કરશે અને પછી પોતાના ઉચ્ચાર પોતે સાંભળશે ! સારી રીતે વાંચતાં શીખ્યા બાદ તેઓ જે વાંચે છે તે સાંભળવાને તેઓનાં કુટુંબો ઘણીવાર આતુર બનશે અને તેઓ પણ બધાં સાંભળનારાં આગળ વાંચી સંભળાવવાને એટલાં જ આતુર બનશે.

૪. વ્યવહારોપયોગી કેળવણી

કેટલાકને એવો ભય રહે છે કે જે આપણે મજૂરવર્ગને અક્ષરુ ન રાખીએ તો તેઓ હાથ વડે કામ કરવાનું પડતું મૂકશે. એનું કારણ એજ છે કે ભૂતકાળમાં અસુક પ્રકારની કેળવણીથી એવું પરિણામ આવ્યું છે એવા પ્રકારની કેળવણીથી અક્ષરુત આપણે વેગળા રહેવું જોઈએ. પણ માત્ર સાક્ષર બનવાથી કોડો કામ કરવાને બહુ અસિમાની બની નહિ જશે. વાંચતાં શીખ્યા બાદ તેઓને જે વાચન મળે છે તે તેઓ શું કરવા ચાહે છે તે નક્કી કરવામાં તેમને મદદરૂપ બને છે. જે ખેતીવાડી સંબંધી ખેડૂતોને યોગ્ય વાચન મળે તો તેઓ ખેતીનું કામ પહેલાં કરતાં વધારે હેંશિયારી અને વિશેષ ઉત્સાહથી કરશે. જે તેઓ ખેતીના કામમાં શોધખોળ અને પ્રયોગ કરી તેમાં વિજ્ઞાનનો આત્મા રહે તો તેઓ એ કામને આંધળી સખત મજૂરીને આનંદમય વિજ્ઞાનમાં ફેરવી નાખશે એ ખરી વાત છે કે જે ખેડૂતો એવા ક્ષેત્રો વાંચે કે જે ખેતીની કિંમત ઉતારી નાખે યા તે પ્રત્યે બેઢરકારી બતાવે તો તેઓનાં મન ઉપર એવી અસર થશે જેથી તેઓ ખેતીનું કામ મૂકી દેશે. સાક્ષરતાના વર્ગો નહિ પણ સાક્ષર બન્યા બાદનું

વાચન એ પરિણામ લાવે છે.

હિંદમાં સાક્ષરતાનો દરેક આગેવાન તે વ્યવહારોપયોગી કેળવણીનો ખળવાન હિમાયતી છે કે જે મનુરોને તેમના કામમાં આનંદ લેતા બનાવશે. દાખલા તરીકે મિ. એસ. જી. ડેનિયલ કહે છે :

“કેળવણીએ હુન્નરઉદ્યોગને મદદરૂપ બનવું જોઈએ, નહિ કે અડચણરૂપ. જે કેળવણી ગૃહઉદ્યોગ પ્રત્યે બેદરકારી બતાવે તે તે સમાજને નુકશાન કરે છે અને લોકોને બેકાર બનાવે છે. દરેક ગામમાં ઘણા હુન્નરઉદ્યોગો હોય છે : જેમકે કાજી અને મગફળીની પેદાશ. ફૂલઝાડ ઉછેર, શાકપાનની પેદાશ, ઢોર ઉછેર, મરઘાં ઉછેર. ઢોરડાંની બનાવટ, ઇંટોનું કામ, કાંડયાકામ, સુતારકામ, મોચીકામ, વણાટકામ, સાફસૂફીનું કામ અને ખાસ કરી ડાંગરની પેદાશ. એ દરેક હુન્નર માટે ખાસ શિક્ષણ અને વ્યવહારોપયોગી કેળવણી જરૂરનાં છે. માતૃપિતા તે પોતાનાં બાળકોને શીખવે છે. એથી ધંધો શિખવા અને આજીવિકા મેળવવામાં મદદરૂપ બનવા બાળકોને તેઓ ઘેર રાખે છે. વંશપરંપરાના ધંધાથી શાળાઓએ તેઓને અલગ નહિ કરવાં જોઈએ, પણ તે ધંધા તેઓ વધારે ચતુરાઈથી કરે તે માટે મદદરૂપ બનવું જોઈએ. એ કારણથી આપણો હેતુ એ હોવો જોઈએ કે શાળાના શિક્ષણને વિદ્યાર્થીવર્ગના ગૃહજીવનની આજીબાજી રચવું જોઈએ.”

ઘણી આધુનિક શાળાઓમાં અભ્યાસક્રમની પ્રવૃત્તિઓ એવી ખરા જીવનમય હોય છે કે જેથી બાળકો, કોઈમોટા ફેરફાર સિવાય, શાળાના જીવનમાંથી તેઓની આજીબાજીના જીવનમાં પ્રવેશે છે. એનો એક ઉત્તમ દાખલો તે ઇરોદના રેવ. એચ. એ. પોપલીની શાળાનો છે. છાં જે ધંધા તેમનાં માતૃપિતા કરતાં હતાં તેમાંના ઘણા ધંધામાં છોકરાં પણ જોડાયાં હતાં અને સાથે સાથે વાચન, લેખન, ગણિત, ઇતિહાસ ભૂગોળ એ તે ભાગના ગૃહઉદ્યોગો સાથે સંબંધ જોડી લાવતાં હતાં.

દુનિયા આજે એક વિચિત્ર ખનાવ નિહાળી રહી છે. ખાળકોની શાળાઓ ખરા જીવનમય ખની રહી છે. પ્રોટેા શાળાઓમાં જવા લાગ્યાં છે. કદાપિ સમય આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે શાળાઓ છોડવાની ક્રિયા ખાદ વિદ્યાર્થીઓ આખી જીંદગી કામમાં જ નહિ રોકાય અને અભ્યાસ કરવાનું નહિ મૂકી દે, કારણ કે યુવાવસ્થા અને તે પછીની ઉમ્મર તે એક કામ, અભ્યાસ અને રમતનું જોડાણ ખની જશે.

અલણેને વાચન શું સૌથી પ્રથમ શિખવવું જોઈએ ? મિ. એસ. જી. ડેનિયલ એમજ ધારે છે, પણ તેઓ તેને પહેલેથી જ ખીજી રસિક માહિતી સાથે જોડવા ચાહે છે. તેઓ વાચનને “જીવન વ્યવહારની મધ્યમાં” મુકવા માગે છે. તેઓ કહે છે:—

“હિંદમાં કેળવણીકારોનું સૌથી અગત્યનું કામ તે એ છે કે ગામડાના દરેક અલણ મનુષ્યને લણાવવું અને સાથે સાથે અને તેટલી તેની ઉત્ત્રાત કરવી—એથી તેના ધંધામાં તે સારો કારીગર તેમજ વધારે સારો દેશજન ખની શકશે.

“મારા કેળવણીના પ્રયોગોથી મારી ખાતરી થયેલી છે કે જો વાચન અને લેખનના શિક્ષણ સાથે સામાન્ય જ્ઞાન અને ખાસ કરી ગણિતનું જ્ઞાન જે લોકોના—રોજના જીવન સાથે સંખધ ધરાવે છે તે ન આપવામાં આવે તો તેઓને જ્ઞાન મેળવવાની તરસ ઓછી જ લાગશે તામિલમાં એક એવી કહેવત છે કે પ્રથમ જ્ઞાન પછી વાચન, પ્રથમ ગણિત પછી સાહિત્ય, પ્રથમ લેખન પછી વાચન.” યાંત્રિક રીતે વાચન અને લેખન શિખવવાને કોઈ પણ પ્રયત્ન જે જીવનનાં કાર્યો સાથે સંખધ ધરાવશે નહિ તે નિષ્ફળ જ નિવડશે.”

મિ. ડેનિયલના વખતપત્રક કરતાં અમે જુદા જ વખત-પત્રકનેા અમલ કરીએ છીએ પાઠ શિખવતાં અમે પ્રથમની પંદર તાજી મિનિટો દરમિયાન જલદી પણ એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન દઈને મૂળાક્ષરોની ઓળખ, ઉચ્ચાર અને સ્વર સાથે જોડાતાં તેમાં થતા ફેરફારો વગેરેના પાઠ આપીએ છીએ, અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતે

ચોતાની મેળે જેટલું કામ કરી શકે તેટલું કરવા હઇએ છીએ. એ પંદર મિનિટો બાદ અમે વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંભાષણ, વાતચિત કે સૌથી ઉત્તમ, નિરક્ષરોના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈ પદાર્થ પાઠ અંગે તેમની સાથે કામમાં રોકાઈએ છીએ.

જ્યાં સજાવવાની વ્યક્તિગત રીતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યાં અક્ષરોનાં રૂપ અને વાચન બનતી ઝડપથી શિખવવાં બેઠાં છે. જેથી આવા શિક્ષણના થોડા દિવસો બાદ તેમના “જીવનના કેંદ્ર સાથે સંબંધ ધરાવતા જ્ઞાનને” તેઓ વાચન, ભાષણ કે વાતચિત મારફતે મેળવી શકે. વાંચેલા પાના ઉપરની ચર્ચા વાચન ઉપર પ્રકાશ પાડશે.

સાક્ષરતા ઉપરનું આપણું હાલનું એકાગ્ર ધ્યાન એ દેખાડતું નથી કે ભાષણને ખાતલ જ કરવામાં આવે છે.

પણ એ સર્વાવિત છે કે બહોળા અર્થમાં, પ્રૌઢ કેળવણીનું કાર્યક્રમ તે લોકો સાક્ષર થયા બાદ ટકી રહેશે, અને ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહેશે—બલકે અટકશે જ નહિ. બિહાર પ્રાંતમાંની ઝૂંઝુની ચળવળે “સાક્ષરતા અગાઉ” અને “પછીનું” શિક્ષણ એમ કાર્યના બે ભાગ પાડ્યા અને પ્રથમ સાક્ષરતાને પહોંચવા માટે એકાગ્ર ચિત્તથી કામ કરવાની વ્યવસ્થા કરી આ તો ડહાપણસરેલી યોજના જણાય છે કારણ કે જ્યારે પ્રોફેસર ભાગવત પુનામાં કરે છે તેમ આપણે હરેક શિક્ષકને વાંચતાં શિખવવા કામે લગાડીએ ત્યારે આપણે પ્રથમ વાચતાં જ બરાબર સૂચનાઓ મુજબ શિખવવા ઉપરાંત તેઓ પાસેથી બીજી એાછીજ આશા રાખી શકીએ.

બીજી બાબત એ છે કે હિંદમાં આપણે ઘણા વિષયો તરફ ધ્યાન આપી નિરક્ષરતા નિવારણ કરવા તેમજ તેના બીજા વપરાશ તરફ ઓછું ધ્યાન આપવાના વલણથી દૂર રહેવાની જરૂર છે. સાક્ષરતા સિવાય ગમે તે બાબત રસિક હોય છતાં તેને આપણું લક્ષ્ય બેંચવા દેવું નહિ. આ સમયે નિરક્ષરતા દૂર કરવી એ સૌથી અગત્યની બાબત છે.

પ્રકરણ ૧૪મું

સાક્ષરતા તથા ગ્રામ્યસુધારણા

સામાજિક તથા આર્થિક સુધારણા માટે પ્રૌઢ શિક્ષણ શું કરી શકે છે તેનો સંપૂર્ણ દાખલો ડેન્માર્ક છે. ૧૮૩૮ની સાલમાં કોપેનહેગનની કોલેજમાં રેવ. નિકોલાઇ ગૃંદ્રિગે પ્રૌઢો માટે સાપણો સ્થાપન કર્યાં. ૧૮૬૪ની સાલ સુધી નવાં સાપણો આખા દેશમાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં હતાં. માત્ર આ શાળાઓએ ડેન્માર્કને નુકસાનથી બચાવી રાખ્યો. દેશ નાનો છે અને તે વખતે તેની જમીન ખડુ ખરાબ હતી; ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકા તથા રશની ઉત્તમ જમીનમાં થતી પેઢાશ દેશમાં લાવવાથી તેના અનાજની ઉપજ દબાઈ જતી હતી. પણ આ સામાજિક શાળામાં ખેડૂતોનાં મન ખુલ્લાં થયાં. તેઓ નવી વાતો જોવા સાથે કામ કરતા અને સહાયકારી વ્યવસ્થા ઘડતાં યોગ્ય પદ્ધતિઓ સમજતાં શીખ્યા. તેઓ સહાયકારી મંડળીઓ સ્થાપીને સાથે વસ્તુઓ ખરીદવા તથા વેચવા લાગ્યા. તેમના આગેવાનોની સૂચના પ્રમાણે અનાજના નજીવા સાવ હોવાથી તેઓ તેને જનાવરોને ખવડાવીને દૂધ, મસકો, દહીંથી ખનતી વસ્તુઓ તથા ઈંડાં વેચવા લાગ્યા. આવો વેપાર તેઓ ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્થિતિ પર લાવીને તે દુનિયામાં ઊંચામાં ઊંચા સાવે વેચવા લાગ્યા. દેશ દેશનાં પ્રદર્શનોમાં તેઓ બીજા દેશો કરતાં વધારે ઈનામો લેવા લાગ્યા.*

વળી લોકો સામાજિક શાળાઓમાં વધારે હોંશિયાર તથા આગળ પડનાર બન્યા તેથી તેઓ જમીન માટે રાખેલા ગરીબ મજૂરોને બદલે આખા જમીનદાર થવા લાગ્યા.

* “ ડેન્માર્ક લોકશાળા ” સ્વ માર્કચેલ સેલર.

૧. ગ્રામ્ય સુધારણા માટે સાક્ષરતાની જરૂર.

હિંદને સાક્ષર કર્યા વગર તેમાં સામાજિક સુધારણા કરવાની મહેનત કરવી એ સારી સફળતા પામ્યા વિના પૈસાનો નકામો ખર્ચ કરવા ખરાબર છે.

ઘણી વખતે જોવામાં આવ્યું છે કે નિરક્ષરો પોતાની રીતસાત બદલવામાં અટકે છે. અને તેવા બદલાણીની સૂચના આપનાર પ્રત્યે શક લાવે છે. ખરેખર તેઓને ભય રાખવાની જરૂર જ છે. ભયમાં તેમનો ખચાવ રહે છે, કેમકે તેઓ બીજાના કહેવાથી કેટલા બધા વખત ફસાઈ ગયાં છે. જો તેઓને ખરાબર રીતે તક આપવામાં આવે તો તેઓ વાંચતાં શીખવા તૈયાર છે. એની તેઓએ સાબિતી કરી આપી છે. તેઓ વાંચતાં શિખ્યા બાદ બીજા ભણેલા માણસો કરતાં વાંચેલું માને છે, કેમકે હજી તેઓને માલૂમ થયું નથી કે છાપેલાં પાનાંમાં બધી વાતો સાચી નથી. આ એક કારણ થાય છે, જેથી ગ્રામ્ય સુધારણામાં નિરક્ષરતા નિવારણ પહેલું પગથિયું થવું જોઈએ.

બીજું કારણ એ છે કે બોલેલા શબ્દ કરતાં લખેલું વધારે પ્રસરી શકે છે. લોકો નવરા હોય ત્યારે ગમે ત્યાં દિવાલ પર, ચોપાનિયામાં, પત્ર ને પુસ્તકોમાં જાહેર ખખરો જોઈને વાંચી શકે છે. ઘણું કરીને સાંભળેલી બાબતો કરતાં માણસો જોયેલી બાબતો સારી રીતે યાદ રાખે છે. વળી કેઈ એક વખત સાપણુ કરનારની વાત સાંભળે પછી તે ઉપર તેના પાઠોશીની ટીકા જાણે તે કરતાં તેજ વાત વારંવાર જોયાથી તેને તે વધારે માને છે નહીં અગત્યનું સત્ય લખાણુ દિવાલ પર ચોંટાડેલું હોય તો દિનપ્રતિદિન તે પોતાનું સત્ય જાહેર કરે છે ને આખરે શક લાવનાર ગામડિયાંઓ તેને માનવા લાગે છે. એ કારણથી માલ વેચનારાઓ સાપણુ કરતાં છાપેલી જાહેર ખખરો પર વધારે આધાર રાખે છે.

સામાજિક સુધારણાના સંચાલકો ગામડાંની દિવાલો પર તથા ચોપાનિયાં મારફતે આરોગ્ય, ખેતી, ઉદ્યોગ, સંસાર,

રાજકિય બાબતો તથા નીતિ વિષેની અગત્યની હકીકત જાહેર કરે તો એ બધું અનિયામત સાબિત કરતાં ગામડાંના જીવનમાં વહેલું સમાઈ જશે. પહેલાં સાબિત કરવામાં આવે ને પછી સાંસજનનારોને ઘેર લઈ જવા સાબિતના છાપેલો સાર વહેંચવામાં આવે તે ઉત્તમ પદ્ધતિ છે. કોઈ માણસ જે કંઈ પોતાની જીને વાંચી સંભળાવે છે તે ઘણું કરીને તેને સમજાવશે, પછી તેના પક્ષમાં બોલશે ને છેવટે તે અમલમાં લાવવા લાગશે.

ગ્રામ્ય સુધારણાની કેટલીક બાબતો એવી છે કે માણસોને વાંચતાં ન આવડે ત્યાં સુધી તે થઈ શકતી નથી. “સહાયકારી મંડળીનું” કામ સાક્ષરતા વિના ચાલી શકતું નથી.”

આગળ પડતાં કારખાનાઓમાં એવું માલુમ પડેલું છે કે કોઈ કામદાર પોતાના કામની તાલીમ પામેલો હોય કે ન હોય પણ તે સાક્ષર હોય તો તેનાથી વધારે સારું કામ કરી શકાય છે. તેથી જમશેદપુરના તાતા કોલો ને પોલાદના કારખાનામાં તેમજ બિહારના કોલસાની ખાણમાંના ઉપરીઓ, શેરડી ઉગાડનારા મજૂરો માટે પોતાને ખર્ચે રાત્રીશાળાઓ ખોલે છે. બિહારની સરકારે શેરડી ઉગાડનારાઓને ખર્ચ કલ્પ, કે “નિરક્ષરોને શીખવવાથી મજૂરો ને તેઓના માલિકો વચ્ચેના સંબંધ ને ખેતી સુધરી જશે. ને પરિણામે બીજી સારી જાતની શેરડી રોપવામાં આવશે.”

૨. સાક્ષરતાને ગ્રામ્ય સુધારણા જરૂરની છે

જેમ ગ્રામ્ય સુધારણા માટે સાક્ષરતાની જરૂર છે તેમ જ સાક્ષરતા ટકી રહેવાની હોય તો ગ્રામ્ય સુધારણા જરૂરની છે. નવાં થયેલાં સાક્ષરોને માલુમ ન પડે કે સાક્ષર થવાથી મારી સ્થિતિ સુધરી ગઈ છે તો તેઓ સાક્ષર રહેવાનાં નથી. અનુભવથી એ વાત પણ માલુમ થઈ છે કે તેઓ ગ્રામ્ય સુધારણાની બાબતોમાં ઘણો રસ લે છે. ગામડાંના માણસો પોતાનાં કામ હમણાં કરે છે તેના કરતાં સારી રીતે કરવા તથા વધતો ફાયદો

કેવી રીતે મળી શકે તે જાણવા ઇચ્છે છે. લાખો માણસો માત્ર પોતાના જીવ બચાવવા પૂરતા પોષણ કરતાં વધારે કમાઈ શકતા નથી. જો તેઓ તેમની મહેનત મૂકીને બીજું કંઈ કરવા ઉશ્કેરાય તો તે એવું હોવું જોઈએ કે જેથી તેમની આબાદી વધી શકે. “જો સાક્ષર થવું એ પોતાના જીવનની અગત્યની બાબતો સાથે સંબંધ ધરાવતું ન હોય તો માણસો વાંચતાં શીખવા ઇચ્છશે નહિ.”

પ્રથમ પાઠ પૂરા થયા પછીનું વાચન તથા અભ્યાસના કાર્યક્રમનો ગ્રામ્ય સુધારણા સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ. વાદ-વિવાદ તથા સાપેક્ષોથી સહેલા વાચનમાં વધારો કરી શકાય છે, અને તેથી ગામડાંમાં સામાજિક બાબતો વૃદ્ધિ પામી શકે છે.

આ કારણથી વર્ધાની પદ્ધતિ શાળામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. કાંતવાનું કામ, લાકડાં તથા ધાતુનાં હસ્તકામ એ બધું ગ્રામ્ય જીવન સાથે સંબંધ રાખે છે.

પણ તે સિવાય બીજું શિક્ષણ છે કે જેથી ભણનાર માત્ર હોશિયાર કારીગર જ નહિ પણ સમજી ને દેશભાવ રાખનાર શહેરી બની જાય. તે પોતાની ભાષા જાણનાર તથા તેની કદર કરનાર બને છે. તે પોતાનો દેશ ને તેનો ઇતિહાસ જાણશે. સામાજિક અભ્યાસોથી તે ન્યાય ને નિઃસ્વાર્થ રીતે કામ કરતાં ને રમતાં શીખે છે. સામાન્ય જ્ઞાનની મારફતે તે કદરતને સમજતાં ને તેની કદર કરતાં શીખે છે. પોતાની સરકાર તથા પ્રજાસત્તાક સરકાર વિષે શીખે છે. અભ્યાસ કયાં બંધ થાય અને ગ્રામ્ય સુધારણા કયાં શરૂ થાય તે જાણવું મુશ્કેલ બને છે, કેમકે તેઓ મળીને એક બની જાય.

ડૉ. ભાગવતના નમૂનેદાર ગામમાં “જીવન” એ નિશાળ, ને “નિશાળ” એ “જીવન” બની જાય છે. રોજનું કામ આ પ્રમાણે જોડવામાં આવે છે.

છ કલાક—ગુજરાન માટે ઉદ્યોગકામ.

બે કલાક—૯ વરસની ઉંમરથી નીચેનાં બાળકો માટે નિશાળ.

બે કલાક— „ „ „ „ „ રમતો.

એક કલાક—પ્રોઢ માણસો માટે અભ્યાસ.

એક કલાક— „ „ „ રમત ગમત (નવરાશ).

બે કલાક—બધાંને માટે ગ્રામ સુધારવાનું કામ.

૩. ડૉ. ઈ. સ્ટેન્લી જોન્સની નવા જીવનની ચળવળ

ચીનમાં જેવી રીતે જનરલ ચીયાંગ કાઈ શેકે નવા જીવનની ચળવળ શરુ કરી તેવા નામની તથા કામની ચળવળ માટે ડૉ. જોન્સે હિંદને સૂચના કરી છે. નવા જીવનમાં સાક્ષરતા, ગ્રામ્ય સુધારણા તથા ધર્મ સમાય છે. ત્રાવણકોરમાં ૪૫,૦૦૦ માણસોની પરિષદ પછી ત્યાંના ખ્રિસ્તીઓએ નીચે પ્રમાણેના આદર્શ પસંદ કર્યો.

૧. ગામમાં સૌ માણસો સાક્ષર બને.
૨. દરેક ખ્રિસ્તી સાફ કપડાં પહેરે.
૩. ઘરમાં કે એની આજુબાજુ ગંદકી કરવી નહિ.
૪. વધતો નફો મેળવવો નહિ.
૫. બહુ ખર્ચાળ ભોજનો કરવાં નહિ.
૬. કૌટુંબિક પ્રાર્થના કરવી.
૭. સામાજિક ને વ્યક્તિગત રીતે તંબાકુનો ઉપયોગ કરવો નહિ.
૮. દારુ દૂર કરવો.
૯. સ્ત્રીઓનો નાશ કરવો.
૧૦. લગ્ન વખતે દેવું ન કરવું.
૧૧. આવકનો દસમો ભાગ મંડળી અને પંચાયતી કામમાં વાપરવો.

૧૨. હરેક ગામમાં સહાયકારી મંડળી સ્થાપવી.
૧૩. હરેક કામમાં વખતસર હાજર રહેવું.
૧૪. ખ્રિસ્તીઓમાં યોગ્ય લાગે એવી “સલામ” પસંદ કરવી.
૧૫. સર્વ ખાખતમાં ન્યાય કરવા કોર્ટમાં ન જવું.
૧૬. પ્રભુ ઈસુને નામે ન કરી શકાય તેવી રમતગમત કરવી નહિ.

૪. હિંદના હાનિકારક કૂંડાળાનો નાશ કરવો જોઈએ

હિંદમાં ૯૦ ટકા વસ્તી નિરક્ષર છે તેથી હિંદ ગરીબ છે; તે નિરક્ષર છે કેમકે તેની ૯૦ ટકા વસ્તી ગરીબ છે. આ ખરાબ કૂંડાળું આપણે કયે ઠેકાણે ભાંગી નાખીશું? તેના જવાબમાં એવું યોગ્ય લાગે છે કે જે ઠેકાણે ફતેહ મળવા સંભવિત છે તે ઠેકાણે. થોડા વખત ઉપર તે વિષે હિંદનો નિર્ણય એ થયો કે તે ઠેકાણું નિરક્ષરતા છે.

ડૉ. ભાગવત કહે છે, કે “સાક્ષરતાના ઓછા ટકાને લીધે એટલું જ નહિ પણ ઘણે ભાગે હિંદના બધા માણસોના જીવનની તથા ઉદ્યોગની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ તથા ગામડાના સામાજિક બગાડને લીધે હિંદમાં પ્રૌઢ શિક્ષણને પહેલું સ્થાન આપવું જોઈએ.

વસ્તીનો ૮૦ ટકા ભાગ ગામડાંમાં રહે છે. અને તેમની કેળવણી પ્રથમ હાથમાં લેવી જોઈએ. ઉપર ખતાવેલા ગોળ કૂંડાળામાંથી નીકળવા ગામડિયામાં શક્તિ નથી તેથી તેઓ જીવનમાં રસ લેતાં હારી ગયા છે. આ સ્થિતિ સાધારણ રીતે દેખાતી નથી, કેમકે ગામડિયા કોડે પોતાના મનની વાતે સહેલાઈથી જાહેર કરતા નથી. સહાયકારી મંડળીઓ, પ્રાથમિક શાળાઓ, ગામની પંચાયતો, રાત્રીશાળાઓ એ બધી ચલાવવાની મહેનત વારંવાર નિષ્ફળ ગઈ છે, તેથી ગ્રામ્ય સુધારણા થઈ શકતી નથી એમ કહેવાય છે. ગમે તેટલા ફરજિયાત નિયમો કાઢો,

હજારો કામ વગરના માણસો ગામડે મજૂરી માટે મોકલો, શિક્ષકોને રાખવા ને સેંકડો લાખજો કરવા, ને મેજીક લેન્ટર્ન ને સીનેમા ચલાવવા લાખો રૂપિયા ખર્ચો તોપણ એ આપણે ગામડિયાંની હમણાંની સ્થિતિ બૂલી જઈએ તો ખરી ગ્રામ્ય સુધારણા માટે ને ગામડાંના માણસોને પોતાને પગે ઊભા રહેવા શક્તિમાન કરવા માટે ઉપર ખતાવેલી બધી યુક્તિઓ નિષ્ફળ થવાની છે. આ શબ્દ કઠણ છે, પણ ગામડાંને સુધારવાનો પાંખો કાર્યક્રમ અનાવવા તે તરફ ધ્યાન દેવાની જરૂર છે.

પ્રોટેને કેળવીને આ ખરાબ કૂંડાળામાંથી નીકળવાની સખત મહેનત કરવાની જરૂર છે. એમ કરીને આપણે ગામડાંના માણસોના હૃદય સુધી પહોંચી શકીશું, અને તેથી તેઓ આપણી મહેનતથી બગૃત થઈ શકશે.”

નિરક્ષરને મદદ કરવાની એક જ રીત છે એટલે તે પોતે પોતાની મદદ કરવા શક્તિમાન બને, નિરક્ષરતાથી તેમને છૂટા કરો તો તેમના રક્ષણ માટે તેમને બીજાં માણસોની બહુ મદદની જરૂર નહિ પડે. આ સાક્ષરતાની ઝુંબેશ સફળતા પામશે તો ગાયના કઢી સાથે આખું દિવસ ગાવા લાગશે કે :

“અમારા આત્માઓની વસંતઋતુ આવી છે. દેવના નામમાં હવે કોઈ નવીન મીઠાશ અમે અનુભવીએ છીએ. અમારા હૃદયની ઉધાન નવી જ સુંદરતાથી શોભી રહી છે. અમારાં મન કેદખાનામાં હતાં પણ અમારા છૂટકાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો છે. હવેથી અમે અજ્ઞાનતાના દાસો રહેવાના નથી. અમે કેવા છીએ કે અમારા આત્મામાં જે માની ન શકાય એવાં નવાં સ્વપ્નો આવે છે ને આવી શકે !”

વધારો ૧.

વાચનના માગદર્શક પાઠો તથા વાંચો રે વાંચો સહુયા પછી નવા સાક્ષરો માટે સાદું વાચન જેટલું જોઈએ તેટલું નથી. તે ઉપરાંત જે મોટા અક્ષરવાળાં પુસ્તકો મળી શકે છે તે ઘણે ભાગે બાળકો માટે તૈયાર કરેલાં છે. છતાં જ્યાં સુધી બીજું વાચન ખાસ નવા સાક્ષરો માટે તૈયાર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જે મળી શકે તેમાંથી પસંદ કરીને આપણે વાપરી શકીએ.

તે માટે મળી શકે તેવાં મોટા અક્ષરવાળાં પુસ્તકોની ટીપ નીચે આપવામાં આવે છે.

પ્રાથમિકશિક્ષણના વર્ગો સંબંધમાં

વધારાના વાચન માટે ચાલશે એવાં મોટા અક્ષરવાળાં પુસ્તકો.

પુસ્તકોનાં નામ અને નંબર	કિંમત	મળવાનું સ્થાન
૮૦ પુસ્તકોના બાલસાહિત્યનાં પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરેલાં	પુસ્તક નં.	રૂ. આ. પા.
નાના પાઠો	૨૮	૦ ૧ ૬ શ્રી દક્ષિણા-
મોટા પાઠો	૨૯	૦ ૧ ૬ મૂર્તિ પ્રકા-
ગામમાં	૩૫	૦ ૧ ૬ શક મંડળ,
ઘરમાં	૩૧	૦ ૧ ૬ ભાવનગર,
		કાઠિયાવાડ
સાબ રહીએ	૧૮	૦ ૧ ૬
ટપાલપેટી	૬૯	૦ ૧ ૬
આપણે પોતે	૭૭	૦ ૧ ૬
કહેવતસંગ્રહ	૬૬	૦ ૧ ૬

પુસ્તકોનાં નામ અને નંબર	ક્રિંમત	મળવાનું
રૂ. આ. પા.	સ્થાન	
ગામડાંમાં મળજો	૧૧	૦ ૧ ૬
છેટા ર'ને માખાપ	૫૪	૦ ૧ ૬
ફરવા જઈએ	૩૬	૦ ૧ ૬
કમળા બહેનના પાઠો	૫૬	૦ ૧ ૬
ગોપીચંદ	૭	૦ ૧ .
હજમડી	૪	૦ ૧ ૬
હંસ અને હંસા	૯	૦ ૧ ૬
તીરંદાજ	૧૦	૦ ૧ ૬
કયાંથી આવ્યા	૧૫	૦ ૧ ૬
મકનો અને રાક્ષસ	૧૬	૦ ૧ ૬
રૂપસિંહ અને રામસિંહ	૧૭	૦ ૧ ૬
ગધેડું	૧૯	૦ ૧ ૬
બીડિયાખાતું	૨૦	૦ ૧ ૬
ઠહેવતોનો મૂળ	૨૨	૦ ૧ ૬
ચિકીષોથી	૨૭	૦ ૧ ૬
શેરીમાં	૩૩	૦ ૧ ૬
જીગતરામના પાઠો	૩૭	૦ ૧ ૬
ભેં, ભેં, ભેં	૩૮	૦ ૧ ૬
કુદરતમાં	૪૩	૦ ૧ ૬
મોતિયો	૪૪	૦ ૧ ૬
પીર અને—	૪૮	૦ ૧ ૬
છાણું થાપી આવ્યાં	૪૯	૦ ૧ ૬
મામાની જળ	૫૦	૦ ૧ ૬
વાડીમાં	૫૧	૦ ૧ ૬
અળાવાડ અને—	૫૬	૦ ૧ ૬
મારી ગાય	૫૫	૦ ૧ ૬
પૂછું ?	૬૦	૦ ૧ ૬

પુસ્તકોનાં નામ અને નંબર	કિંમત	મળવાનું સ્થાન
૩૧. આ. પા.		
એમ કેમ ?	૬૮ ૦ ૧ ૬	
વિનોદ દ્રવ્યકા	૭૫ ૦ ૧ ૬	
રામજીસાઈ પડી ગયા	૪૫ ૦ ૧ ૬	
આંગણુમાં	૩૨ ૦ ૧ ૬	
ચેલૈયો	૨ ૦ ૧ ૬	
ઢાઢા દર્શન	૪૦ ૦ ૧ ૬	
શિવાજી મહારાજ	૭૩ ૦ ૧ ૬	
ગુજરાત-મહારાષ્ટ્ર	૬૪ ૦ ૧ ૬	
ખાળકોનો ખીરખુલ	૫૩ ૦ ૧ ૬	
ગિરિશીખરો	૫૭ ૦ ૧ ૬	
ખુદ્ધ ચારિત્ર	૬૩ ૦ ૧ ૬	

ગીજીસાઈની પ્રૌઢશિક્ષણની ચોપડીઓ

ચાલો વાંચીએ	૦ ૨ ૦	
આગળ વાંચો ૧લી ચોપડી	૦ ૧ ૩	
આગળ વાંચો ૨જી ચોપડી	૦ ૧ ૩	
આગળ વાંચો ૩જી ચોપડી	૦ ૨ ૦	
*ખાળવાચનમાળા, પુસ્તકો ૧થી ૧૦	૧ ૪ ૬	ગુર્જર
ધૂમકેતુ-પ્રૌઢશિક્ષણમાળા, ૧લી ચોપડી	૦ ૧ ૦	ગ્રંથરત્ન
„ „ „ ૨જી „	૦ ૧ ૬	કાર્યાલય,
„ „ „ ૩જી „	૦ ૨ ૦	ગાંધીરોડ,
ચાંદા સૂરજ	૦ ૪ ૦	અમદાવાદ.
જંગલમાં રખડતાં	૦ ૪ ૦	
ચાર સુંદર સંવાદો	૦ ૩ ૦	
ભોળી સુલદ્રા	૦ ૩ ૦	
સાત વારની કથા, ઇન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ	૦ ૬ ૦	
કાસમ ચાઉસ હિંમતલાલ મર્થક	૦ ૪ ૦	

* છટાં મેળવી શકશો તો એમાંથી વિશેષ સારાં છે, ૪થું, ૫મું, ૬ઠું, ૭મું ને ૧૦મું.

પુસ્તકોનાં નામ	કિંમત		મળવાનું સ્થાન
	રૂ.	આ. પા.	
ટોલસ્ટોયની નીતિકથાઓ, ર. ન. શાહ	૦	૩	૦
ફરવા જતાં, ઉમાશંકર જોશી	૦	૩	૦
કલમની પીંછીથી, ગિજુભાઈ	૦	૪	૦
આલા ખાચર અને બીજી વાતો	૦	૩	૬ જેચંદ તલસી
ચાલો ગામડામાં, રમણલાલ ન. શાહ	૦	૪	૦ એન્ડ સન્સ,
રાજમાતા રૂપસુંદરી, ચંદ્રભાઈ કા. ભટ્ટ	૦	૩	૦ સુંબઈ,
અમારી વાર્તાઓ, સુમતિ નાગરદાસ			ગુર્જર
પટેલ	૦	૬	૦ ગ્રંથરત્ન,
પાવાગઢ, ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ			અમદાવાદ.
મહાદેવી સીતા, ,, ,, ,,	૦	૧	૩
જયપુર, વ્રજભાઈ પટેલ			
નૂતન બાળપોથી	૦	૩	૦
બાળપોથીની પૂરવણી	૦	૩	૦ પુના
ખેડૂતનો સંસાર	૦	૨	૦
નવયુગ વાચનમાળા, પુસ્તક, ૧જી	૦	૩	૦ ગમે તે
,, ,, ,, ૨જી	૦	૪	૮ સરકારી
,, ,, ,, ૩જી	૦	૫	૬ પુસ્તકો
,, ,, ,, ૪થું	૦	૭	૦ વેચનાર.
આપણે પાપે	૦	૨	૦
સોનબાઈ અને ત્રણ રીંછ	૦	૧	૩ મિશન પ્રેસ,
પદ્મનાં પરાક્રમ	૦	૧	૬ સુરત
વિનુનો બાગ	૦	૨	૦
અમરાઈ	૦	૨	૦
હોશિયાર સારસ	૦	૩	૦
લુકની સુવાર્તા	૦	૧	૦
પ્રભુ ઇસુનું જીવનચરિત્ર	૦	૨	૦
બાળકોનો મિત્ર	૦	૦	૦

પુસ્તકોનાં નામ	કિંમત	મળવાનું સ્થાન
નવા શિક્ષક	રૂ. આ. પા. ૦ ૧ ૩	એલ. એફ. ઓસ્ટિન, નડીઆદ, ખેડા. જિ.
નાના અક્ષરના રસિક વાચન માટે ગંગાદાસ (કારસારીપણા વિષે શિક્ષણની વાર્તા)	૦ ૧ ૦	મિશન પ્રેસ, સુરત
ગામડાંનું આરોગ્ય	૦ ૦ ૩	
સમાજના ત્રણ કુધારા	૦ ૦ ૩	
ચાર રોગ	૦ ૦ ૩	
તંદુરસ્ત બાળકો	૦ ૦ ૩	
ચાર ઇશ્વરભક્તોની વાત	૦ ૦ ૩	
દેવા સમાન દુઃખ નહિ	૦ ૦ ૩	
બાળકોને માટે વાર્તા	૦ ૩ ૦	
વાંદરાની વાર્તા	૦ ૨ ૦	
ઝેરા જૂની ખેતલેહેમની વાર્તા	૦ ૬ ૦	
ક્રિસ્ટીનું જૂનું વાણું	૦ ૪ ૦	
ઇસુ ખ્રિસ્તના ચમત્કાર	૦ ૦ ૯	
ઇસુ ખ્રિસ્તના ચમત્કાર	૦ ૦ ૯	
ઇસુ ખ્રિસ્તનાં દર્શાંતો	૦ ૦ ૯	
સુસમાચાર	૦ ૦ ૩	
જીંદગીનું કારસારીપણું	૦ ૨ ૦	રેવ. આઈ. વી. માસ્ટર, ગાધરા, પંચમહાલ

પુસ્તકોનાં નામ	કિંમત	મળવાનું સ્થાન
માસિક પત્રો	રૂા. આ. પા.	
અજવાળિયું (એક સરનામે પાંચ) વર્ષે ૦ ૨ ૦		મિ. એમ. એન. ગામ-ડીઆ, પારડી.
ખાળવાડી	,, ૧ ૦ ૦	મિશન પ્રેસ સુરત
ખાળમિત્ર	,, ૪ ૦ ૦	
ખાલોધાન	,, ૨ ૮ ૦	
ખાળસખા	,, ૩ ૦ ૦	
સ્કાઉટ વીર		
વગેરે સામાન્ય માસિક પત્રો		

વધારો ૨.

હિંદ માટે ૧૯૩૧ના સાક્ષરતાના આંકડાઓ

પ્રાંતો અને સંસ્થાનોવાર સાક્ષરતાના આંકડા.

	પુરુષો	સ્ત્રીઓ	કુલ સાક્ષરતાના ટકા
અખિલ હિંદ	૧૪%	૨%	૮%
બ્રહ્મદેશ	૫૫%	૧૭%	૩૬.૮%
કાશ્મીર	૪૫	૨૨	૩૩.૭
ત્રાવણકોર	૪૦	૧૭	૨૯
વડોદરા	૩૨	૭	૨૧
કુર્ગ	૨૫	૯	૧૭
દિલ્હી	૨૪	૭	૧૬
પશ્ચિમનાં દેશી રાજ્યો	૨૦	૪	૧૨
બંગાળ	૧૮	૩	૧૧
મુઝબ	૧૭	૩	૧૦
મદ્રાસ	૧૮	૩	૧૦.૮
મૈસોર	૧૭	૪	૧૦.૬
આસામ	૧૬	૨	૯.૩
મધ્ય પ્રાંતો	૧૨	૧	૬.૬
પંજાબ	૧૦	૧	૬.૩
સંયુક્ત પ્રાંતો	૯	૧	૫.૫
બિહાર—ઓરિસા	૧૦	૦.૫	૫.૩
મધ્ય હિંદ	૮	૧	૫.૨
હૈદરાબાદ	૮	૧	૫
ગ્વાલિયર	૮	૧	૪.૭
રજપૂતાના	૭	૦.૨૫	૪.૩
ગમુ	૬	૦.૨૫	૪
સ્ત્રીકીમ	૬	૦.૩	૩.૫

જાતવાર સાક્ષરતાના આંકડા

	પુરુષ	સ્ત્રી	સરેરાશ
વઢ (બંગાળા, આસામ)	૭૮.૨%	૪૮.૬%	૬૩.૦%
નાયર (મલબાર)	૬૦.૫%	૨૭.૬%	૪૪.૦%
કાયસ્થ	૬૦.૭	૧૯.૧	૪૦
બ્રાહ્મણ	૪૩.૭	૯.૬	૨૭
ક્ષત્રી	૪૫.૧	૧૨.૬	૨૯
લુશાઇ	૨૬	૩.૧	૧૫
રજપૂત	૧૫.૩	૧.૩	૮.૩
કુર્મી	૧૨.૬	૧.૨	૭
માળી	૮	.૬	૪.૩
મહાર	૪.૪	.૪	૨.૪
ઝોરિઅન	૩.૫	૧.૧	૨.૩
ડોમ	૧.૬	.૨	.૯
બીલ	૧.૧	.૧	.૬
અમાર	૧	.૧	.૫૫

ધર્મવાર સાક્ષરતાના આંકડા

	પુરુષ	સ્ત્રી	સરેરાશ
પારસી	૮૫	૭૩	૭૯
ચલુદી	૪૯	૩૪	૪૧
બર્મી	૫૬	૧૬	૩૬.૮
જૈન	૫૮	૧૦.૬	૩૫.૩
ખ્રિસ્તી	૩૫	૨૦	૨૭.૯
શીખ	૧૪	૩	૯.૧
બુદ્ધધર્મી	૧૫	૨	૯
હિંદુ	૧૪	૨	૮
બધા	૧૫.૬	૨.૯	૮
મુસ્લીમ	૧૦.૭	૧.૫	૬.૪
જંગલી જાતો	૧.૩	.૦૨	.૭

